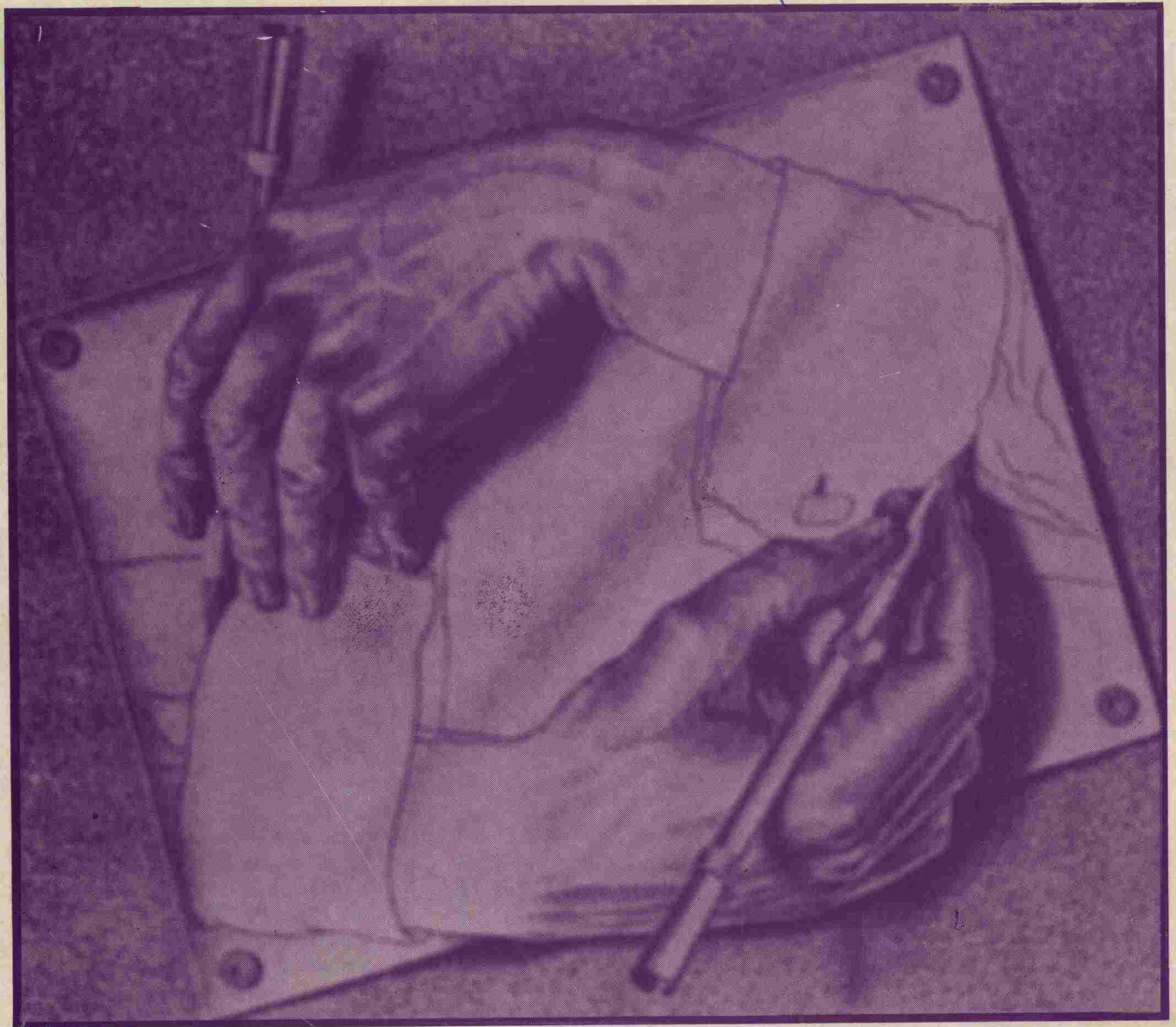

Ο

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 97, Μάρτιος 1989
τιμή τεύχους 250 δραχ.

ΠΟΛΙΤΗΣ

4

Οικολογία και μαρξισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΕΥΤΕΡΑ 28 ΜΑΡΤΙΟΥ 1989

τεύχος 97, Μάρτιος 1989

τιμή τεύχ. 250 δρχ.

Κέκροπος 2, 105-58 ΑΘΗΝΑ

τηλ. 323 9645, 322 8791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλιτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Ελένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδοτης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

Μιά δίμηνη δυσκολία κόστισε μιά δίμηνη καθυστέρηση στον ΠΟΛΙΤΗ. Οι δυσκολίες δέν πέρασαν. Ωστόσο στο έξής θά είμαστε συνεπέστεροι. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ θά συνεχίσει όσο βαστούν τά κότσια μας. Ως τώρα φίλοι άναγνώστες έσεείς μās κρατήσατε. Σε σās βασιζόμαστε και γιά τό μέλλον.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό	7
Άγγελου Έλεφάντη, 'Η νέκτρα πού κουβαλάμε μέσα μας	8
Γιώργου Καρρά, 'Ανάμεσα σέ δύο ήττες	11
Βασίλη Ζουναλή, «'Η πολιτική παιδεία του λαού»	13

Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, ΠΑΣΟΚ: ό άπολογισμός μιάς όκταετίας	16
Μιχάλη Χλέτσου, Μισθωτή έργασια και ανάπτυξη	20
Βησσαρ. Γκίνια, Ούγγαρία 1989	25

Georges Labica, «'Υποτιμήσαμε τήν άστική ιδεολογία»	30
Κωνσταντσο Πρέβε, 'Από τόν εϋρωκομμουνισμό στην εϋρωαριστερά	38
Κώστα Σταμάτη, Δικαιοπολιτικός προβληματισμός του Κάντ	38

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ

Ludwig Trepl, Γιά ένα κίνημα χειραφέτησης	43
Werner Hülsberg, Οι «πράσινοι» στή Δυτ. Γερμανία	57
Βασίλη Ζουναλή, Οι δυσκολίες μιάς συνάντησης	62
Άγγελου Έλεφάντη, Οικολογία και άριστερά	68

Νέτα Άποστολίδου, 'Ο Παλαμάς και τό «Ταξίδι» του Ψυχάρη	76
Άνδρέα Πανταζόπουλου, «ΠΑΣΟΚ: Δομή, έσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση έξουσίας του Μιχ. Σπουρδαλάκη	80

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εϋρώπη έτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χώρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια 1.500, έξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδοτης Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Έκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

σελίδα σκοπίμως κενή

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό...

Μέσα σ' ένα ρευστό σκηνικό όπου άλλοι σχεδόν διαλύονται και άλλοι συνασπίζονται, άλλοι αυτοανααιρούνται και άλλοι αναιρούν αλληλούς και, πάντως, όλοι προσβλέπουν σέ θαυματουργικές ανακατατάξεις μετά τις έκλογές, λόγος δηλαδή για τόν όποιον κανείς δέν δεσμεύεται σέ τίποτε·

σέ ένα σκηνικό πού βάζει τά καλά του νά υποδεχθῆ τήν ανά τετραετία έορταζόμενη μέρα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, δηλαδή τή μέρα τῶν κομμάτων — τήν κατ' έξοχήν μέρα τους γιατί όλες οί άλλες κι αὐτές δικές τους εἶναι σέ ένα σκηνικό όπου κυριαρχεῖ ἡ λέξη ποσοστό, τό ἄθροισμα κεφαλιῶν δηλαδή, βασικότατο ὄπλο αὔριο στή διεκδίκηση ἐπίκαιρων θέσεων στίς κυβερνήσεις και τίς εκπροσωπήσεις, τίς διακομματικές και τούς ἀγισμούς, τίς ἐξεταστικές και τίς παρελάσεις, στίς ποικίλες ἐξουσίες και τά «ἀνοιχτά χαρτιά»·

σέ ένα σκηνικό πού ὑποδέχεται τήν ἰδιοτέλεια τῶν κομμάτων και ὑπερασπιζόμενο τήν κομματική πολυφωνία ἐπιβάλλει τήν ἀφωνία τῶν ὑπολοίπων·

σέ ένα σκηνικό πού φάχνει γιά λέξεις ὅπως «κοινωνία τῶν πολιτῶν» γιά νά ἀποκαλέσει ἔτσι ἐκείνους πού τούς βλέπει ὡς ψηφοφόρους·

σέ ένα σκηνικό όπου καταγγέλλονται τά σκάνδαλα και ὅλοι ἀναζητοῦν τίς αἰτίες τους, κανείς ὅμως δέν σκέφτεται τό σκάνδαλο τῆς δικῆς του συμμετοχῆς στίς αἰτίες και τίς αἰτίες τοῦ σκανδάλου τῆς δικῆς του συμμετοχῆς·

σέ ένα σκηνικό όπου ἡ ἀριστερά καταφέρνει και προοδεύει ἐνῶ οί ἀριστεροί χειμάζονται και ἀποροῦν·

σέ αὐτό τό σκηνικό, ἐμεῖς οὔτε ἀνακατατασσόμαστε οὔτε συναινοῦμε, οὔτε συνασπιζόμαστε: παραμένουμε κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, μαζί μέ ὅσους ἔχουν ἀπομείνει. "Ὅχι σκέτο κομμουνιστές γιατί ἔτσι δυστυχῶς ὀνόμασαν τούς ἑαυτούς τους και ὅσοι μέχρι προχθές θεοποιῶσαν δεσμοφύλακες και σήμερα προσκυνοῦν ἀκόμη στρατοκράτες, ὅσοι στό ὄνομα τῆς ἐπανάστασης καλλιέργησαν τόν ρεφορμισμό και στό ὄνομα τοῦ διεθνισμοῦ ὑμνησαν τήν ἀντεπανάσταση, ὅσοι πέρασαν τήν πολιτική γιά χρησιμοθηρία και ἔκαναν τήν χρησιμοθηρία ἰδεολογία.

Καί ὄχι σκέτο βέβαια «ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης», γιά λόγους πολλούς και αἰχμηρούς, ἀλλά και γιατί τῆς «ἀνανέωσης» λέγονται και ὅσοι ἀπλῶς τή σοσιαλδημοκρατία θέλησαν νά ἀνανεώσουν, ὅσοι ἔφαχναν γιά «ρεύματα» και τούς παίρνει τό ποτάμι, ὅσοι ἀπό τήν αὐτοδιαχείριση περνᾶνε τρέχοντας στή συνδιαχείριση.

Κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης λοιπόν γιατί κάτι τέτοιες λέξεις δέν εἶναι διαπραγματεύσιμες γιά μάς, γιατί διαπραγματεύσιμα δέν εἶναι και τά πράγματα. Καί μέ τήν ψῆφο μας, μέσα στό σκηνικό τῆς ρευστότητας, τῆς ἀκροβασίας, τῆς διγλωσσίας και τῆς προσαρμογῆς. Καί μέ τήν ψῆφο μας — τό μικρότερο, ἴσως, ἀπό τά ὄπλα πού διαθέτουμε γιά νά ἀντισταθοῦμε στήν ἀστική πολιτική.

...ὀκινηκτο ὄπουεθ κονῆ 'ο κοῦῆM

Ἐνάντια στή νέκρα πού κουβαλᾶμε μέσα μας

Πολλοί, λοιπόν, ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης, μέ μιάν αἴσθηση λύτρωσης ἀλλά καί εὐφορίας, δηλώνουν καί διαδηλώνουν τήν προσχώρησή τους στό Συνασπισμό τῆς Ἀριστερᾶς καί τῆς Προόδου. Ἐπιτέλους, ὄλες ἐκείνες οἱ στείρες ἀντεγκλήσεις οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοί συναγωνιστῶν πού χρόνια εἶχαν βρεθεῖ στά ἴδια χαρακώματα, οἱ ἐχθρες μιᾶς ὀλόκληρης εἰκοσαετίας, ἐκείνες οἱ διακρίσεις σέ «ἀναθεωρητές» καί «δογματικούς» ξεπεράστηκαν μπροστά στόν κοινό ἐχθρό: τή σήψη τοῦ δημόσιου βίου, τή σήψη πού ἔφερε στόν τόπο τό ΠΑΣΟΚ. Ξεπεράστηκε ἀκόμη καί ἡ ἐπί σειρά ἐτῶν, κρίσιμων γιά τήν ἀριστερά ἐτῶν (τό 1981, τό 1985), θερμή συνηγορία πολλῶν ὑπέρ ἐκείνου ἀκριβῶς τοῦ ΠΑΣΟΚ πού προετοίμαζε τή σημερινή σήψη, κι ἔτσι οἱ ἐξαγνισμένοι τῆς τελευταίας στιγμῆς, σύμβουλοι, ὑπουργοί, δήμαρχοι καί κοινοτάρχες πύκνωσαν τίς γραμμές τῆς προόδου: τῆς δικῆς τους προόδου, ἄλλη μιά φορά.

Ἕνας θεσμός πλησιάζει στό τέλος του ὅταν χάνει τήν αἴσθηση τοῦ σκοποῦ του. Ἡ ἀριστερά δέν εἶχε σκοπό τήν πρόοδο, ἔτσι γενικά. Ὁ καθένας μπορεῖ νά σκεφτεῖ ὅ,τι νομίζει γιά τήν πρόοδο καθώς ὄλοι μαζί μπαίνουμε στήν πομπή τῆς ἐξέλιξης πίσω ἀπό τίς σημαῖες τῆς Εἰκόνας, τοῦ Χρήματος, τῆς Πληροφόρησης, τῆς Τεχνολογίας, τῆς Κατανάλωσης, τῆς Ταχύτητας, τοῦ Ὑπολογισμοῦ, τοῦ Κέρδους. Πρόδος ὄλα ταῦτα. Ποίος μπορεῖ νά τ' ἀρνηθεῖ; Καί ποίος μπορεῖ νά δεχθεῖ ὅτι ἡ Ἀριστερά σκοπό ἔχει τήν πρόοδο πού τά πράγματα ἀποφασίζουν γιά μᾶς;

Ἄν θέλουμε νά παίξουμε τόν τρελό τοῦ χωριοῦ. Ἄλλωστε κανεῖς δέν μᾶς λογαριάζει στά παιχνίδια πού παίζονται, καί εἶναι καλό αὐτό γιά μᾶς. Ὡστόσο, ὄχι ἀπό μνησικακία ἢ ἀπό κάποια ἐμμονή σέ ιδέες γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ παρελθόντος, ἄν σήμερα ὁ κόσμος κουφάινεται καί βουβαίνεται μέ τό ἀκατανόμαστο φιάσκο μιᾶς ἐξουσίας πού αὐτοχρήσθηκε λαοσωτήρια, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά λογαριάσουμε ὅτι ἡ ἀριστερά καί οἱ ἀριστεροί πού «συνασπίζονται» κάτω ἀπό τή σημαία τῆς προόδου κανένα δικαίωμα δέν ἔχουν νά αὐτοπροβάλλονται ὡς σημαιοφόροι τῆς κάθαρσης. Δέν ἔχουν κᾶν τό ἀπλοϊκό ἐλαφρυντικό ὅτι αὐτοί «δέν ἤξεραν», ὅτι παραπλανήθηκαν. Τί τάχα δέν ἤξεραν; Δέν ἤξεραν οἱ θεματοφύλακες τῆς μαρξόφωνης ὀρθοδοξίας καί τῆς εὐέλικτης ἀνανέωσης ὅτι ἐκείνη ἡ περιβόητη Διακήρυξη τῆς 3ης Σεπτέμβρη ἔφραζε τοὺς δρόμους πού θά μπορούσαν νά ὀδηγήσουν ἕναν κόσμο λαϊκό πρὸς τό σοσιαλισμό; Δέν ἤξεραν ὅτι τά φληναφήματα τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τῶν ἀρειμάνων ἡγητόρων του ἔτρεφαν τόν αὐριανισμό καί τόν λαϊκισμό; Δέν ἤξεραν ὅτι ἡ «δεξιά πολιτική» τῆς λιτότητας εἶχε προοίμιό της τήν πολιτική τῶν ὑποσχέσεων ἀπλοχεριάς; Δέν ἤξεραν ὅτι ὁ Ἀρχηγός κουβαλᾶ μαζί του τόν Ἀρχηγό - Πρωθυπουργό, καί τοῦτος τήν καμαρίλα τῆς συνοδείας του; Κι ὄμως τά ὑποδέχθηκαν, αὐτά τά σχέδια καί τοὺς κατασκευαστές τους, σάν μιά ἐκδοχή τοῦ λαϊκοῦ κινήματος μέ τήν ὀποία μύριες φορές συνδιαλέχθηκαν, συμάχησαν, συνεργάστηκαν καί τά χαιρέτησαν σάν νίκη κατά τῆς δεξιάς ὅταν ἀνέβαιναν μέ περισσή ἀλαζονεία τά σκαλοπάτια τῆς ἐξουσίας. Ταίριαζε αὐτή ἡ σοσιαλθολούρα στοὺς ιδεολόγους τῆς σήμερον συνασπιζόμενης ἀριστερᾶς, αὐτῆς ὀπου πρὶν λίγους μῆνες ἀκόμη πετροβολοῦσε ὁ ἕνας τόν ἄλλον σάν ἀναθεω-

Δια γυμνού σφάλλασο

ρητή και σαν δογματικό. Ταίριαζε γιατί έτσι βάθαινε και πλάταινε τό μέτωπο τών δημοκρατικών δυνάμεων. Χίλιες παροιμίες νά θυμηθεί ό Χ. Φλωράκης δέν θά μπορέσει ν' άρνηθεί ότι επί δέκα τουλάχιστον χρόνια, *πολιτικά*, συμμαχούσε μέ τό ΠΑΣΟΚ, ότι ή πολιτική του ΚΚΕ έμπεριείχε τό ΠΑΣΟΚ. "Όσο κι άν ιδρώνει ό Λ. Κύρκος σήμερα καταγγέλλοντας τή σήψη ποτέ δέν θά μπορέσει νά σβύσει άπ' τά άφτιά τών άκροατών του εκείνα τά «σύντροφε Άνδρέα» και τίς άδελφικές του νουθεσίες νά συνετισθεί όταν έδώ ή εκεί τό «κίνημα» κάπου τό παρατράβαγε μέ τήν «αυτόκεντρη ανάπτυξη», τή «μεσογειακή κοινή αγορά», τό «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ τό ίδιο συνδικάτο», τούς «Άραβες άδελφούς».

Σήμερα πίσω από κάθε ύπουργό ύπάρχει ένας Τόμπρας, πίσω από κάθε Τόμπρα ύπάρχουν πλήθος σύμβουλοι, κλαδικάριοι, ιδεολόγοι, τεχνικοί και στελέχη πίσω από σύμβουλους, κλαδικάριους, ιδεολόγους, τεχνικούς και στελέχη ύπάρχουν οί ιδέες του πασοκισμού, πίσω άπ' τίς ιδέες του πασοκισμού πού έθρεψαν τίς πρακτικές τής άνομίας ύπάρχει τό σκάνδαλο του ΠΑΣΟΚ. Πίσω άπ' τό σκάνδαλο του ΠΑΣΟΚ ύπάρχει τό σκάνδαλο μιās άριστερας πού δέν σκανδαλίστηκε όταν άκουσε τόν Παπανδρέου νά ύπόσχεται ότι θά πατάξει τήν «αίσχροκέρδεια γενικώς» παρακάμπτοντας μέ επιμέλεια τήν εκμετάλλευση ειδικώς. Ειδικώς ή εκμετάλλευση δέν σκανδάλιζε αυτήν τήν άριστερά πού μοχθούσε για τήν πρόοδο γενικώς χάνοντας έτσι τήν αίσθηση του σκοπού της. "Όχι δέν εκλεψαν οί άριστεροί. Αυτό είναι σίγουρο. Έχει τά χέρια καθαρά ή άριστερά. Γι' αυτό σήμερα μπορεί νά μιλά για καθαρή, άσπιλη και ήθική αυτή. Άλλά ή ήθική στην πολιτική είναι πάνω άπ' όλα ή συνέπεια στίς ύποσχέσεις. Έκείνοι πού ύποσχέθηκαν τήν ανανέωση του κομμουνισμού στον τόπο μας εγκαταλείποντας και κομμουνισμό και τήν ανανέωσή του, εκείνοι πού ύποσχέθηκαν δημοκρατία στον τόπο μετερχόμενοι όλα τά αντιδημοκρατικά μέσα για τό δικό τους κόσμο, εκείνοι πού ύποσχέθηκαν τό σοσιαλισμό κι αλλοιθωρίζουν μέ τόν δημοκρατικό εκσυγχρονισμό, εκείνοι πού συμμάχησαν επί δέκα χρόνια μέ τόν πασοκισμό, εκείνοι πού δέν μιλούν πιά για τό σοσιαλισμό, ναι, έχουν τά χέρια καθαρά, αλλά άς μήν κόπτονται για τήν ήθική τής πολιτικής. Στους άγώνες όπου παίζεται ή ζωή και ή ψυχή τών ανθρώπων δέν αφήνει κανείς τήν κοινή γνώμη ν' αποφασίζει στη θέση του ουτε τήν άργόσυρτη εξέλιξη τής ιστορίας. Άν κάποια στιγμή ό κληρος έλαχε στο ΠΑΣΟΚ και τόν άρχηγό του οί άριστεροί δέ βρέθηκαν άπ' τήν άβολη μεριά τής ιστορίας, τή δύσκολη σκοπιά τής ιστορίας. Δέν βόλευε ή στάση αυτή. Οί σήμερα συνασπιζόμενοι άριστεροί είχαν προσυπογράψει κι αυτοί τό συμβόλαιο μέ τό λαό ως ήθικά ανεπίληπτοι τριτεγγυητές του συναινώντας σε μιάν αναθεώρηση του Συντάγματος πού άκριβώς έδινε τή δυνατότητα στους ύπόλογους νά είναι και κριτές του έαυτού τους. Πράγματι: τουτο τό συμβόλαιο δέν τό παραβίασαν οί συνασπιζόμενοι άριστεροί προχθές άκόμη στη Βουλή. Δέν ψήφισαν τήν πρόταση μομφής. Δέν θέλησαν νά αποδοκιμάσουν *πολιτικά* τήν έξουσία, νά πρωταγωνιστήσουν πολιτικά στο γκρέμισμα αυτής τής έξουσίας. Ήταν κάπως και δική τους.

Ήταν κάπως και δική τους ή έξουσία αυτή, γι' αυτό τώρα συνασπιζόμενοι μπορούν νά έλπίζουν σε ύψηλότερα τοκομερίδια μιá και ή αυτοδυναμία για τό ΠΑΣΟΚ άνηκε στην ιστορία, όπως κι εκείνος ό κληρος έλαχε του τού 'λαχε. Ύπερβολή, θά πούν οί συνετοί, όλα αυτά. Άκριβδς. Για νά φανούν τά πράγματα στίς άκραίες συνέπειες τους, εκεί πού δέν θά

Δια χειρῶν ἀφ' ὧν

θολώνουν οἱ φωτοσκιάσεις τῆς καθημερινότητας, ἐκεῖ πού καμιά κάθαρση δέν μπορεῖ νά ἐξαγνίσει, νά ἐξωραΐσει, νά ἀποκαταστήσει. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πού φαίνεται μέ ἐνάργεια τό δράμα, ἐκεῖ πού τό πάθος γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ἀντικαθίσταται ἀπ' τόν πόθο τῆς συμμετοχῆς στήν ἐξουσία. Συμμετοχῆς στήν ἐξουσία χωρίς πάθος γιά τόν κόσμο, ἀλλά χωρίς τόν κόσμο πού ζεῖ τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τοῦτο τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιᾶς κοινωνίας πού βυθίζεται στή ρητορεία, τὰ μεγάλα λόγια καί τήν ἐπίπλαστη εὐμάρεια θά ἀνακαλύψουμε τή νέκρα πού ὑπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μεῖς οἱ μὴ συνασπιζόμενοι καί οἱ ἄλλοι στό ἴδιο ταπὶ χορεύουμε γιά τό ἴδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι ἐτοιμαζόμεστε πού ὀνομάζεται γιορτὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, πού εἶναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ὥστε ἀπό τώρα νά προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη γιά νά γιορτασθεῖ ἡ νίκη τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἐπιστροφή τῶν Βερσαγιέζων δέν γίνεται ἐπειδὴ οἱ ἀριστεροὶ ἠττήθηκαν στά χαρακτηριστικά τῆς δικῆς τους ὑπόθεσης. Τό πράγμα ἔτσι θά ἦταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε ἀγώνας ἔχει πάντα νικητές καί νικημένους. Τό ὄχυρό τῆς ἀριστερᾶς πέφτει χωρίς νά δώσουμε κἀν μάχη. Ἡ δεξιὰ θριαμβεύει γιατί ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν τῆς ἀντισταθήκαμε ἐκεῖ πού πραγματικά ἡ δεξιὰ βρίσκει τή δύναμή της: στήν ἀστική ἰδεολογία, σέ αὐτήν τήν ἴδια νέκρα πού καβαλάμε μέσα μας.

Ἔτσι δέν εἶναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μὴ; Ἡ νέα «κουλτούρα» τῆς ἀριστερᾶς, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, ἐκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στήν τόση πολυφωνία τήν κύρια φωνή της: τήν κομμουνιστική. Ἄν δέ τό ἄλας μωρανοῦ ἔν τίνι ἀλισθήσεται;

Ὅσοι ἀναρωτιοῦνται τί περιμένουν τάχα ἐτοῦτοι οἱ μοναχικοί, οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, γιατί δέν συναινοῦν στήν ἀριστερή καί συνασπισμένη πανστρατιά, ἄς ξέρουν τοῦτο κι ἄς μὴν τό συμμαρίζονται: γιά νά μὴ καλυφθεῖ τελείως μέ παχιά στρώση ἀριστερόφωνης ἀδολεσχίας τό ζωντανό σῶμα πού εἶναι ἀκόμη ἱκανό νά αἰσθάνεται τύψεις. Δέν ἔπαψαν νά ὑπάρχουν προβλήματα, ἀνάγκες κι ἀνθρώποι πού ἀγωνίζονται γιά τή ζωὴ τους. Δέν θέλουμε νά βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ἄνάμεσα σέ δύο ἤττες...

Οἱ κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης, ὅσοι ἔχουν ἀπομείνει μετά τίς ἀποηλωτικές ἐπιχειρήσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν, οὔτε χαίρονται οὔτε πανηγυρίζουν γιά τήν προϊούσα πολιτική-ἰδεολογική κατάντια τοῦ ΚΚΕ στίς μέρες μας. Καί εἶμαι βέβαιος ὅτι δέν ἐκφράζω ἀπλῶς τήν προσωπική

Δια χειμνόν αφάλασόν

θολώνουν οι φωτοσκιάσεις της καθημερινότητας, εκεί που καμιά κάθαρση δεν μπορεί να εξαγνίσει, να εξωραΐσει, να αποκαταστήσει. Εκεί ακριβώς που φαίνεται με ενάργεια τό δράμα, εκεί που τό πάθος για τήν αλλαγή του κόσμου αντικαθίσταται απ' τόν πόθο της συμμετοχής στην εξουσία. Συμμετοχής στην εξουσία χωρίς πάθος για τόν κόσμο, αλλά χωρίς τόν κόσμο που ζει τό δράμα καί τό τέλμα.

Κοιτάζοντας τούτο τό τέλμα κατάματα, τό τέλμα μιās κοινωνίας που βυθίζεται στη ρητορεία, τά μεγάλα λόγια καί τήν επίπλαστη εὐμάρεια θά ανακαλύψουμε τή νέκρα που υπάρχει μέσα μας. Δέ λέω μέσα «τους», γιατί καί μείς οι μή συνασπιζόμενοι καί οι άλλοι στό ίδιο ταψί χορεύουμε για τό ίδιο χαζοχαρούμενο πανηγύρι έτοιμαζόμεστε που δνομάζεται γιορτή της λαϊκής κυριαρχίας, που είναι τόσο λαϊκό καί τόσο πανηγύρι ώστε από τώρα να προκρίνει γενικό της τελετάρχη τόν Μητσοτάκη για να γιορτασθεί ή νίκη της αστικής κυριαρχίας. Η επιστροφή των Βερσαγιέζων δεν γίνεται επειδή οι άριστεροι ήττήθηκαν στά χαρακώματα της δικής τους υπόθεσης. Τό πράγμα έτσι θά ήταν κατανοητό καί φυσικό γιατί κάθε άγώνα έχει πάντα νικητές καί νικημένους. Τό όχυρό της άριστερας πέφτει χωρίς να δώσουμε καν μάχη. Η δεξιά θριαμβεύει γιατί έμεις οι ίδιοι δεν της αντίσταθήκαμε εκεί που πραγματικά ή δεξιά βρίσκει τή δύναμή της: στην αστική ιδεολογία, σε αυτήν τήν ίδια νέκρα που καβαλάμε μέσα μας.

Έτσι δεν είναι σύντροφοι συνασπιζόμενοι καί μή; Η νέα «κουλτούρα» της άριστερας, πολυφωνική, πολυπολιτισμική, εκσυγχρονισμένη, κάπου ξέχασε μέσ' στην τόση πολυφωνία τήν κύρια φωνή της: τήν κομμουνιστική. Αν δέ τό άλας ωρανόθι εν τίνι άλισθήσεται;

Όσοι αναρωτιούνται τί περιμένουν τάχα έτούτοι οι μοναχικοί, οι κομμουνιστές της ανανέωσης, γιατί δεν συναινοῦν στην άριστερή καί συνασπισμένη πανστρατιά, άς ξέρουν τούτο κι άς μήν τό συμερίζονται: για να μη καλυφθεί τελείως μέ παχειά στρώση άριστερόφωνης άδολεσχίας τό ζωντανό σώμα που είναι άκόμη ικανό να αισθάνεται τύψεις. Δεν έπαψαν να υπάρχουν προβλήματα, άνάγκες κι άνθρωποι που άγωνίζονται για τή ζωή τους. Δεν θέλουμε να βλασφημίσουμε τό μέλλον.

Άγγελος Έλεφάντης

Άνάμεσα σε δύο ήττες...

Οι κομμουνιστές της ανανέωσης, όσοι έχουν απομείνει μετά τις αποηλωτικές επιχειρήσεις των τελευταίων έτών, ούτε χείρονται ούτε πανηγυρίζουν για τήν προϊούσα πολιτική-ιδεολογική κατάντια του ΚΚΕ στις μέρες μας. Καί είμαι βέβαιος ότι δεν εκφράζω άπλώς τήν προσωπική

Δια χειρῶν σφαιρακιστῶν

μου ἀποψη. Ἴσα ἴσα, λοιπόν, θλίβονται γιὰ τὴν ὀριστική, ὅπως διαγράφεται, ἦττα τοῦ κόσμου τῆς Ἀριστερᾶς πού τὸ ἀκολουθεῖ, τὴν *κοινωνική* κυρίως ἦττα του, τὴν εἰσπράττουν καὶ ὡς ἦττα ὀλόκληρης τῆς Ἀριστερᾶς. Τῶν ἑαυτῶν τους συμπεριλαμβανομένων.

Δέν πρόκειται γιὰ «ταύτιση» μέ τό ΚΚΕ βέβαια. Οὔτε κἀν γιὰ «ταύτιση» μέ τόν προλεταριακό καί μικρομεσαίο κόσμο του ἢ μέ ἐκείνους ἀπό τό χῶρο του πού ἐξακολουθοῦν νά προσβλέπουν στό ἀσαφές σήμερα — καί ὄχι τό συγκεκριμένο τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» — δράμα τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἀλλά ἡ σχέση τῶν κομμουνιστῶν τῆς ἀνανέωσης ὑπῆρξε ἀπό τὴν ἀρχή ἐντονα ἀντιφατική, τραυματική, σχεδόν πονεμένη, μέ τό ΚΚΕ. Καί δέν ἐννοοῦμε προφανῶς τίς ἐπιλήψιμες ἐπικλήσεις τῶν «συντρόφων τῆς ἄλλης πλευρᾶς», τῶν συντρόφων τῆς ἡγεσίας δηλαδή γιὰτί αὐτούς ἐννοοῦσε ὁ Κύρκος καί αὐτούς συνάντησε τελικά. Ἐννοοῦμε τὴν αἴσθησι ὅτι εἴχαμε νά κάνουμε μέ τόν κυρίως ὄγκο τῆς κομμουνιστικῆς Ἀριστερᾶς στὸν τόπο μας, χωρὶς τὴν ὑπαρξή τοῦ ὁποίου καί ἡ δική μας δράση καί δραστηριότητα θά ἐμοιαζε ἂν ὄχι μάταιη πάντως προβληματική. Γιατί τό ΚΚΕ, εἰδικά ἀπό τό σημεῖο καί πέρα πού τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ ἐγκατέλειψε ὀριστικά τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ κομμουνισμοῦ στή χώρα μας καί ἐπιδόθηκε στήν ἀποκλειστική σχεδόν ἀναζήτησι εὐαίσθητων διανοομένων καί τίμιων πατριωτῶν, ἀποτελοῦσε τὴν κατεξοχήν ζωντανή ἀπόδειξι ὅτι ἡ κοινωνική σύγκρουσι ἐξακολουθεῖ νά παράγει στή χώρα μας τὴν πρώτη ὕλη τῆς Ἀριστερᾶς, νά παράγει δηλαδή κοινωνικά ἕναν ἀδιαμόρφωτο ἀντικαπιταλισμό καί ἀνθρώπους πού εἶναι διατεθειμένοι νά εἶναι φορεῖς του. Τό τί τόν ἔκανε τό ΚΚΕ, τό πῶς τόν διαχειρίστηκε εἶναι φυσικά μιὰ ἱστορία γνωστή καί ἀποτελεῖ τόν λόγο ἄλλωστε πού οὐδέποτε πέρασε ἀπό τό μυαλό μας, ἢ σκέψη «νά πᾶμε στό ΚΚΕ» ἀκόμα καί στὶς πιό δύσκολες ὥρες τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅταν λέγαμε «Ἀριστερά», πολλοὶ ἀπό μᾶς τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης, συχνά ἐννοοῦσαμε πρῶτα τό ΚΚΕ καί μετὰ τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Καί δυστυχῶς στή λέξι ΚΚΕ δέν περιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἀριστεροὶ ἄνθρωποι τῆς βᾶσης του, περιλαμβανόταν καί ὁ Φλωράκης.

Αὐτό εἶναι ἴσως τό πιό ἀντιφατικό σημεῖο τῆς σχέσης μας μέ τό ΚΚΕ. Γιατί ὅσο ἀπεχθὴ καί νά εἶναι αὐτὰ πού συμβολίζει ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, ὅλοι μας θέλαμε νά πηγαίνει «καλά» ἢ Ἀριστερά, νά μὴν ἐξευτελίζεται, νά μὴν λεηλατεῖται ἀπό τό ΠΑΣΟΚ, νά δυναμώνει. Καί καθὼς τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ δέν ἔδειχνε ἱκανό νά ἀναλάβει ἐκεῖνο τὴν ὑπεράσπισι ὀλόκληρης τῆς Ἀριστερᾶς, ἢ αὐτοεπιβεβαίωσι τῆς Ἀριστερᾶς πολλές φορές ἀναμενόταν ἀπό τό τί θά κάνει καί τί θέση θά πάρει ὁ Φλωράκης. Δέν κρύβω ὅτι ἀρκετές φορές αἰσθάνθηκα ἔνοχα τὴν ἐπιθυμία νά «καθαρίσει» ὁ Φλωράκης καί γιὰ λογαριασμό μου — ἀπέναντι στό ΠΑΣΟΚ ἢ τὴ Ν.Δ. Καί αὐτό εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντιφατικό. Γιατί ἡ ἀνάγκη νά δεῖ κανεὶς τόν κυρίως ὄγκο τῆς Ἀριστερᾶς νά ἐνισχύει τίς διαχωριστικὲς γραμμὲς τῆς ἀπὸ τούς ἄλλους σήμαινε ταυτόχρονα καί τὴν ἐνίσχυσι τελικά, στὰ μάτια ὄλων μας, τοῦ ΚΚΕ. Τί θέλαμε τελικά; Νά βουλιάζει τό ΚΚΕ, νά σέρνεται ἀπὸ τό ΠΑΣΟΚ, νά ὑποχωρεῖ δηλαδή συνολικά ὀλόκληρη ἢ Ἀριστερά στὰ μάτια τοῦ λαοῦ, τῆς κοινωνίας — ἔτσι πού «νά ἀνοίγει ὁ δρόμος» γιὰ μᾶς; Ἡ νά διαφυλάσσει τό ΚΚΕ τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν ἀριστερῶν, τὴν κάποια κοινὴ ταυτότητά τους — ἔτσι πού νά ἐνισχύεται ὁμοῦ ὁ Φλωράκης καί κάθε τί τό ἀπωθητικό, κάθε τί τό φιλοσοβιετικό, κάθε τί τό συντηρητικό; Δύσκολο ἐρώτημα πού ἴσως δέν ἔχει ἀπάντησι. Πραγματικό ὁμοῦ ἐρώτημα πού συχνότατα ὑπαγόρευσε τὴ δική μας, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴ δική μου, ἀμφιθυμική στάσι ἀπέναντι στό ΚΚΕ.

Στα χυμνόν αφάλασού

Ἄλλά αὐτή ἡ ἀντιφατική στάση ἀπέναντι στό ΚΚΕ — ὄχι τόσο ἀντιφατική φυσικά πού νά μήν ἐπιτρέπει τή συνεχή κριτική ἐναντίον του — ἢ ὅποια ἔφτανε μάλιστα νά μήν μπορεῖ πάντοτε νά κάνει τή διάκριση ἀνάμεσα στήν «ὕγιή βάση» καί τή «διαφθαρμένη ἡγεσία», εἶχε τίς αἰτίες της καί στίς σχέσεις πού ἐπικρατοῦσαν μέσα στό ΚΚΕ. Γιατί ἂν τήν πολιτική τήν εἶχε ἀναλάβει ἐργολαβικά ὁ κομματικός μηχανισμός, ταυτόχρονα ὁ ὄγκος τοῦ ΚΚΕ καί τά κοινωνικά ἀνακλαστικά τῶν μελῶν του ἀνάγκαζαν τήν ἡγεσία νά προσαρμόζεται καί στίς ἀπαιτήσεις, τά αἰσθητήρια τοῦ κόσμου του, νά τόν λαμβάνει ὑπόψη. Ἄν ὁ Λ. Κύρκος δέν εἶχε στό κάτω κάτω νά χάσει καί πολλά, ὁ Φλωράκης εἶχε νά διακυβεύσει ἕνα μεγάλο κόμμα. Ὁ πόλεμος λοιπόν τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ καί τοῦ μηχανισμοῦ κατά τῶν μελῶν «διακοπτόταν» ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἀνάγκη προσαρμογῆς του στίς ἀνάγκες καί τά ἀντανεκλαστικά του. Αὐτό ἴσως ἀποτελεῖ καί τόν λόγο πού στίς δημοτικές ἐκλογές, ἄς ποῦμε, ἡ ἀρχική στάση τοῦ ΚΚΕ γιά λευκό (ἔπειτα βέβαια καιροσκοπικά τήν μπαστάρδεψε) πολλούς ἀπό μᾶς τοὺς χαροποίησε, ἔστω κι ἂν αὐτό σήμαινε ὅτι τό ΚΚΕ πρὸς στιγμὴν ἀνέλαβε ἐκεῖνο τόν ἀντιπασοκικό ἀγῶνα μέσα στήν Ἄριστερά.

Ἄν κάτι ἄλλαξε λοιπόν τόν τελευταῖο καιρό, αὐτό εἶναι ὅτι τό ΚΚΕ ἀπελευθερώνεται σταδιακά ἀπό τίς «δουλεῖες» τῆς βάσης του καί ξανοίγεται νά ἀσκήσει μιά πολιτική πού εὐθέως μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀστική. Οἱ συγκρούσεις στό ἐσωτερικό του, πού πιά θίγουν ὅλα τά ζητήματα πού μέχρι χτές ἦταν ταμπού, δείχνουν καί τό μέγεθος τοῦ προβλήματος. Ἡ ἀνοιχτή σύγκρουση ἀνάμεσα στή σημερινή πολιτική τοῦ ΚΚΕ καί τίς ἀνάγκες τῶν μελῶν του εἶναι νομίζω, πλέον, καθαρά κοινωνική. Αὐτό φαίνεται ἄλλωστε καί ἀπό τό βάρος πού τά μεσαῖα στρώματα ἔχουν ἀπό καιρό ἀρχίσει νά παίζουν στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας του καί τῆς πολιτικῆς του. Τό ΚΚΕ ξανά λοιπόν προσαρμόζεται στή βάση του, ἀλλά αὐτή κυρίως τή βάση του. Ἡ πορεία πού παίρνουν τά πράγματα τόν τελευταῖο καιρό ἐπιτρέπει, νομίζω, στοὺς κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης νά ὑπερβοῦν ἐπιτέλους μιά τουλάχιστον ἐπώδυνη πλευρά τῆς ἀντιφατικῆς σχέσης τους μέ τό ΚΚΕ: ὅταν λένε «Ἄριστερά» μποροῦν πλέον νά ἀρχίσουν νά μήν περιλαμβάνουν, φαίνεται τόν Φλωράκη — ἀκόμα καί μέ τόν ἔμμεσο, ἔνοχο τρόπο πού τό ἔκαναν ὡς τώρα.

Γιῶργος Καρρᾶς

«Ἡ πολιτική παιδεία τοῦ λαοῦ»

Ἐπιτέλους! Ἐκτός τοῦ «Συνασπισμοῦ τῆς Ἄριστερᾶς καί τῆς Πρόδου» ἐμφανίστηκε μέ ἀνακοίνωσή του καί ὁ «συνασπισμός τῶν πανεπιστημιακῶν» πού ἀνέλαβαν «ἐξ ὀρισμοῦ» νά ἐκπαιδεύσουν τό λαό πολιτικά (ταυτόχρονα μέ τήν ἐπιστημονική ἐκπαίδευσή του). Μάθημα πρῶτον ἢ ἀνακοίνωση 73 καθηγητῶν, ἐπικούρων, ἀναπληρωτῶν καί λεκτόρων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα χυμνοί σφραγιστού

ΣΟΜΕΤΟΛΟΓΙΑ : ΚΟΣΑΠ

ΣΑΙΤΕΛΟΛΟΓΙΑ

Ἄς τό παρακολουθήσουμε προσεκτικά μήπως εἶναι καί τό τελευταῖο. Διαβάζουμε λοιπόν: «μπροστά σέ τόσα καί τέτοια ἐκφυλιστικά σύνδρομα πού καταρρακώνουν τήν πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οἱ πανεπιστημιακοί δάσκαλοι δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν». Ἀσφαλῶς καί δέν ἐπιτρέπεται νά ιδιωτεύουν καί νά σιωποῦν, ὅπως ἀτυχῶς συνέβη μέ πολλούς πανεπιστημιακοὺς δασκάλους — καί σέ ἀρκετές περιπτώσεις — κατά τό πρόσφατο παρελθόν. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε μερικές τέτοιες κορυφαίες περιπτώσεις σιωπῆς τους: ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἔγχρωμα ψηφοδέλτια.

Ἡ πλειοψηφία τῶν πανεπιστημιακῶν πού ὑπογράφουν τήν παραπάνω ἀνακοίνωση (τίτλος της «Ἡ κρίση καί ὁ κριτικός λόγος») ὄχι μόνο σιώπησε σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἀλλά τίς ἐνέκρινε κιόλας ὑποστηρίζοντας τό ΚΚΕ καί λοιποὺς πολιτικούς σχηματισμοὺς πού βοήθησαν τό ΠΑΣΟΚ τότε.

Ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοὺς ἀνήκει ἐξ ὀρισμοῦ, ὅπως μᾶς διαβεβαιώνουν στήν ἀνακοίνωσή τους οἱ πανεπιστημιακοί μέ μαθηματική ἀσθηρότητα. Τότε πού ἡ κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου εἶχε ἀξία καί ἡ πολιτική παιδεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶχε τήν ἀνάγκη κάποιων «δασκάλων», πολλοὶ ὑπηρετοῦσαν ἄλλες σκοπιμότητες. Σήμερα, πού ἡ ὑπόθεση τῆς «ἀλλαγῆς» ἀνήκει πλέον στήν ἀρμοδιότητα τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, πυροβολοῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς τό ἄταφο πτώμα τοῦ ΠΑΣΟΚ.

Κατόπιν ἐορτῆς, λοιπόν, ὀμιλοῦν. Ἄλλωστε, ἡ «κάθαρση τοῦ ρυπαροῦ πολιτικοῦ λόγου» δέν μπορεῖ νά τοὺς ἀνήκει ἔτσι κι ἄλλιῶς «ἐξ ὀρισμοῦ».

Ἐδῶ οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι ἀπατώνται. Ἀναπαράγουν τό ἀκαδημαϊκό ἰδεολόγημα τῆς «ἀπό καθέδρας ἀθεντίας». Γιατί τό «ἐξ ὀρισμοῦ» εἶναι κενός λόγος, εἶναι τό κατεξοχὴν *μὴ ὀρισμένο* ὅταν δέν προσδιορίζονται οἱ ἀρχές, τὰ ἀξιώματα, ἡ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ κανεὶς τήν κάθαρση, οἱ σκοπιμότητες πού ἐπιδιώκεται νά ὑπηρετηθοῦν.

Οἱ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι, ἀντὶ τοῦ ὁποιοῦ κριτικοῦ λόγου μᾶς βομβαρδίζουν ἔτσι μέ μιά περίτεχνη συνδυαστικὴ εἰδηχων λέξεων, σάν κι ἐκεῖνες γιὰ τίς ὁποῖες στήν ἀνακοίνωσή τους μέμφονται τήν κυβέρνηση τοῦ ΠΑΣΟΚ. Ξεμπερδεύουν (;) ἔτσι οἱ περισσότεροι μέ τό πρόσφατο παρελθόν, ὅπως χαρακτηριστικά δηλώνει σέ συνέντευξή του (ἐφημερίδα «Πρώτη» 20 Μαρτίου) ὁ καθηγητὴς Δ.Ν. Μαρωνίτης «... ἡ αἰσθησή μου εἶναι ὅτι... ἡ πνευματικὴ μας ἡγεσία... ἔχει περιπέσει σέ μιά ἀμηχανία πού ἐκδηλώνεται κατά βάση μέ σιωπή, ἀν ἐξαιρεθοῦν οἱ κάποιοι κατάλογοι ὑπογραφῶν πρὸς ὄφελος τοῦ Συνασπισμοῦ».

Ἡ ἀνακοίνωση τῶν 73 πανεπιστημιακῶν τῆς Θεσσαλονίκης δέν εἶναι οὔτε πρῶτο οὔτε τελευταῖο μάθημα πολιτικῆς παιδείας, εἶναι ἓνας κατάλογος ὑπογραφῶν γιὰ τίς προεκλογικὲς ἀνάγκες τοῦ «συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς». Δικαίωμά τους ἀναφαίρετο. Ἀλλά γιὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μάθημα πολιτικῆς παιδείας; Νά τί θά 'πρεπε νά ἐξηγήσουν.

Βασίλης Ζουναλῆς

ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

ΜΙΑΣ ΟΚΤΑΕΤΙΑΣ

του Δαμανού Παπαδημητρόπουλου

Δέν ξέρουμε πόσο θά επηρεάσει ή θά μεταβάλει τή γενικότερη πολιτική ζωή τό έκλογικό νομοσχέδιο πού κατατέθηκε· γιά τό ΠΑΣΟΚ όμως ήταν ή επίσημα όμολογημένη άρχή του τέλους. Ένός τέλους πιθανόν σύντομου, πιθανόν παρατεταμένου. Ή δυνατότητα σχηματισμού μιάς νέας κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ πού θά στηρίζεται άπλως στόν Συνασπισμό, ή, έστω, μιάς κυβέρνησης πού θά περιέχει έναν-δύο εκπροσώπους του Συνασπισμού, πάντα υπάρχει, έφθσον ύπάρξει και τό κατάλληλο έκλογικό αποτέλεσμα. Από τήν άλλη μεριά δέν είναι καθόλου σίγουρο κατά πόσον ό Συνασπισμός θά συναινέσει σέ μιά τέτοια ήγεμονική μεταχείριση του από τό ΠΑΣΟΚ, τή στιγμή μάλιστα πού είναι σχετικά πρόσφατο τό παράδειγμα τής Γαλλίας, οί περιπέτειες του ΓΚΚ μετά τή συμμετοχή στην κυβέρνηση Μιτεράν.

Όπως έχόντων τών πραγμάτων πολλά ακούγονται τώρα τελευταία κι άνάμεσα σ' αυτά ή φήμη ότι ή επίσκεψη Γιακούμπ στην Έλλάδα θά είναι τό πρόσχημα γιά νά έγκαταλείψει ό 'Α. Παπανδρέου τήν πολιτική. "Αν και είναι δύσκολο νά πιστέψει κανείς κάτι τέτοιο —άλλωστε ή άποχώρηση Παπανδρέου προεκλογικά θά συρρικνώσει τό ΠΑΣΟΚ ως πρós τά έκλογικά του ποσοστά, αν δέν τό διαλύσει κιόλας— γεγονός είναι ότι αρκετά στελέχη του ΠΑΣΟΚ κινούνται πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Ή έπιλογή δέν είναι εύκολη, καθώς είτε μέ είτε χωρίς τόν 'Ανδρέα Παπανδρέου τό ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σέ άδιέξοδο. "Ας μήν ξεχνάμε δέ ότι υπάρχουν πάντα τά σκάνδαλα και οί άποκαλύψεις, ή πιθανότητα δηλαδή (βεβαιότητα θά λέγαμε) από στιγμή σέ στιγμή ή θέση του κ. Παπανδρέου νά κλονιστεί ακόμα περισσότερο, ή άσκηση του ρόλου του νά καταστεί άδύνατη.

'Αργά ή γρήγορα λοιπόν, προεκλογικά ή μετεκλογικά, μέ ή χωρίς προστριβές, ό πολιτικός βίος του 'Ανδρέα Παπανδρέου θά τερματιστεί. Δέν ξέρουμε αν και μέ ποιά μορφή θά ύπάρξει ΠΑΣΟΚ και μετά από αυτό· θά πρόκειται πάντως γιά ένα (;) τελείως διαφορετικό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ πού γνωρίζουμε ήταν ό 'Ανδρέας Παπανδρέου. Τό τέλος αυτού του ΠΑΣΟΚ μās δίνει τήν εύκαιρία (αν όχι τό χρέος) γιά μιάν άποτίμηση.

'Εκτός από τό ίδιο τό φαινόμενο, ποιές δηλαδή κοινωνικές δυνάμεις έξέφρασε και πώς πολιτεύθηκε τό ΠΑΣΟΚ, δέν μπορούμε νά μήν άσχοληθούμε και μέ τή σχέση τής 'Αριστεράς μέ αυτό τό φαινόμενο. Θά αρχίσουμε μάλιστα, κάπως άνορθόδοξα, από τό δεύτερο, άκριβώς γιατί σήμερα πιά τίποτα δέν είναι δεδομένο, άκριβώς γιατί αυτή ή σχέση επέφερε μιά μεταλλαγή τής 'Αριστεράς σέ τέτοια έκταση ώστε νά απαιτείται μιά συνολική ανατοποθέτηση, μιά δήλωση ταυτότητας και προθέσεων κάθε φορά πού ένας άριστερός άσχολείται μέ τό ΠΑΣΟΚ κάθε φορά πού ένας άριστερός προσπαθεί νά κάνει πολιτική ως πρós τό ΠΑΣΟΚ.

Η ΕΚΔΕΙΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

'Η άσκηση αντι-ΠΑΣΟΚ πολιτικής είναι άραγε σήμερα από μόνη της άριστερή πολιτική; Θά λέγαμε ότι είναι καταρχήν τόσο άριστερή, όσο και ή άσκηση φιλο-ΠΑΣΟΚ πολιτικής. Δηλαδή καθόλου.

'Ολόκληρη ή χώρα και ή πολιτική της ζωής βρίσκεται πιά παγιευμένη

στό δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή Δεξιά. Κι αν ή προσφιής στην 'Αριστερά φιλοπασοκική πολιτική άπαντά αυτό τό δίλημμα καταφατικά υπέρ του ΠΑΣΟΚ, ή αντιπασοκική πολιτική, σωστότερα ό αντιπασοκισμός, άπαντιόνται καταφατικά από τή Νέα Δημοκρατία. Δέν ύποστηρίζω έδώ άπλως ότι ό αντιπασοκισμός «άντικειμενικά» βοηθά τή Νέα Δημοκρατία — αυτό είναι δεδομένο και άυτονόητο. Τό ζήτημα είναι ότι δέν ύπάρχει σήμερα όρατή άριστερή προοπτική μέσα στην όποία θά μπορούσε νά έγγραφεί ή αντιπαλότητα πρós τό ΠΑΣΟΚ.

Τά πράγματα ήταν βέβαια διαφορετικά πρín δεκαπέντε, δέκα ή και πέντε ακόμα χρόνια, τότε δηλαδή πού ακόμα πολλά ήταν ρευστά και παιζόταν ποιά ή ποιές πολιτικές δυνάμεις θά εκφράσουν τά κοινωνικά στρώματα πού είχαν περιστασιακούς ή μονιμότερους λόγους νά αντιτίθενται στόν καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό, σέ τελευταία δηλαδή άνάλυση στόν καπιταλισμό. 'Εκείνη τήν περίοδο, όταν ή άριστερή είχε ακόμα αυτόνομη πολιτική ύπόσταση, σχετικά αξιόλογη πολιτική δύναμη, όταν ό κοινωνικός μετασχηματισμός βρισκόταν στην ήμερήσια διάταξη του άριστερου αλλά και του γενικότερου πολιτικού λόγου, ήταν δηλαδή, όνομαστικά έστω, και αίτημα τής κοινωνίας, ή αντίθεση στό ΠΑΣΟΚ θά είχε τήν έννοια τής υπεράσπισης τής προοπτικής του κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως τουλάχιστον τόν έννοούσε (;) ή άριστερά. "Αν μή τί άλλο θά γινόταν αντιληπτό ότι πρόκειται γιά δύο τελείως διαφορετικές και ξένες μεταξύ τους κοινωνικές προοπτικές, ή δέ επικράτηση τής πασοκικής «προοπτικής» δέν θά ήταν τόσο εύκολη και χωρίς αντιφάσεις. Τέλος ή ήττα αυτής τής προοπτικής ή ήττα του ΠΑΣΟΚ, δέν θά συνεπαγόταν και τήν ήττα τής άριστεράς, πολύ περισσότε-

ρο δέ δέν θά είχε προηγηθεί ή ήττα τής 'Αριστεράς.

Κάτι τέτοιο πάντως δέν έγινε. Στην καλύτερη περίπτωση τό ΠΑΣΟΚ άποκοίμισε τήν άριστερά, στή χειρότερη (πού όμως άνταποκρίνεται περισσότερο στά πράγματα) τό ΠΑΣΟΚ έβγαλε στην έπιφάνεια άντιφάσεις και άδυναμίες τής ίδιας τής «ύπαρκτής άριστεράς», όποτε θά ήταν παράλογο νά ζητάει κανείς από αυτή τήν άριστερά νά αντιπολιτευθεί τίς ίδιες της τίς άντιφάσεις. Σέ κάθε περίπτωση πάντως ή συμπόρευση, ή στήριξη, ή ταύτιση τής άριστεράς μέ τό ΠΑΣΟΚ διέλυσε τήν άριστερά ως αυτόνομη πολιτική δύναμη και, καθώς τό ΠΑΣΟΚ βαθμιαία εγκατέλειπε τή συνθηματολογία τής άλλαγής, διέγραψε μέσα από τήν κοινωνία τήν προοπτική του μετασχηματισμού της.

Σήμερα κυρίαρχη πλέον προοπτική είναι ό έκσυγχρονιστικός φιλελευθερισμός τής Νέας Δημοκρατίας και στον άντίποδα αυτής ή «δημοκρατική άμηχανία» του ΠΑΣΟΚ και των ύπολοίπων, πού θά παραμείνει άμηχανία είτε όνομαστέι άριστερός δημοκρατικός έκσυγχρονισμός, είτε άντίμπεριαλιστικός έκσυγχρονισμός, είτε άπλά άλλαγή. Και επειδή, ως προς τό κύριο, τό αίσθητήριο της κοινωνίας είναι άλάνθαστο, μπορούμε νά πούμε ότι μόνη κυρίαρχη προοπτική για τήν ελληνική κοινωνία είναι ό καπιταλισμός.

Όπως έχόντων των πραγμάτων τό νά αντιπολιτευέται κανείς σήμερα τόν Κουτσόγιωργα, νά άγανακτέι μέ τόν Α. Παπανδρέου, νά διαφωνεί μέ τόν κ. Ρουμελιώτη, νά καιει τήν *Αθριανή* ή νά φτύνει τόν Τόμπρα, είναι ίσως βιωματικά αναγκαίο, αλλά δέν συγκροτούν άριστερή πολιτική, πολύ δέ περισσότερο άριστερή προοπτική. Μπορεί στό παρελθόν οι έναγκαλισμοί μέ τόν Κουτσόγιωργα νά άποτελέωσαν τήν 'Αριστερά στον τόπο μας, αυτό όμως δέν σημαίνει ότι ή έχθρότητα προς τό άνωτέρω πρόσωπο μπορεί νά τήν επανασυγκροτήσει, νά ξαναδώσει ύπόσταση στις πανανθρώπινες άξίες πού άπωλέστηκαν για τήν άριστερά. Τό πολύ-πολύ νά ξεπλύνει κάποιες από τίς άμαρτίες της — άν κι αυτό δέν είναι άσήμαντο.

Και δέν είναι άσήμαντο όχι τόσο γιατί ή άριστερά όφείλει νά τακτοποιήσει κάποιους λογαριασμούς μέ τό παρελθόν, αλλά γιατί έχει μπροστά της κάποιους λογαριασμούς μέ τό μέλλον. 'Η κρίση τής άριστεράς διεθνώς δέν μπορεί νά είναι μόνημη φροντίζει γι' αυτό ό καπιταλισμός.

ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ

Λαϊκισμός και μικροαστοί ήταν τά ι-

δεολογικά και άντίστοιχα τά κοινωνικά στηρίγματα του ΠΑΣΟΚ.

Τό λαϊκισμό πολλοί τόν μέρδεσαν μέ τή λαϊκότητα και τούς μικροαστούς μέ τό λαό εν γένει. Για όλα αυτά τό ΠΑΣΟΚ είχε μιάν έκφραση: ΕΛΕ, δηλαδή 'Εθνική Λαϊκή 'Ενότητα. 'Εκεί πού ή άριστερά πρέσβευε τό κοινωνικό σχίσμα τό ΠΑΣΟΚ άντέταξε τήν κοινωνική ένότητα. Στο πασοκικό ιδεώδες περί λαού συνδετικός κρίκος ήταν ακριβώς οι μικροαστοί, μέ τά σύμμεκτα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

'Η ώρα του ΠΑΣΟΚ σήμανε κοινωνικά στά τέλη της δεκαετίας του '70, όταν ή 'Ελλάδα έτοιμαζόταν νά μπει στην ΕΟΚ, όταν τό μεγάλο κεφάλαιο άπειλούσε πολλούς από τούς παραδοσιακούς μικροαστούς άλλα και όρισμένους μικρομεσαίους μέ άφανισμό. 'Η καθημερινή ζωή στά τέλη της δεκαετίας αυτής ήταν γεμάτη φόβο και άνησυχία: ήταν ή εποχή πού πολλαπλασιάζονταν τά σουπερμάρκετ και ό μικροπακάλης έβλεπε νά πλησιάζει τό τέλος, ήταν ή εποχή πού ό μικροβιοτέχνης έβλεπε τά προϊόντα του νά άπειλούνται από τήν τυποποιημένη βιομηχανική παραγωγή, ή εποχή πού άκόμα και τά ρούχα ή τά τρόφιμα άρχιζαν νά έχουν φίρμα. 'Ηταν ή εποχή πού ό έλεύθερος επαγγελματίας φοβόταν ότι θά γίνει υπάλληλος κάποιων πολυεθνικών τής ΕΟΚ. Τά «μονοπάγια» βρέθηκαν τότε στην ήμερήσια διάταξη, όλοι μιλούσαν για τόν κίνδυνο τής εισβολής τους και μαζί μέ όλους μιλούσε και τό ΠΑΣΟΚ. Τό ΠΑΣΟΚ άπέκρουσε τά μονοπάγια, άπέκρουε τήν «ΕΟΚ των μονοπωλίων», άπέκρουε και τήν άντίστοιχη έκσυγχρονιστική πολιτική τής Νέας Δημοκρατίας. Τό ΠΑΣΟΚ ήταν ή άμυνα τής 'Ελλάδας, ή άρνησή της νά συγχρωτισθεί μέ τίς πιο προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ή άρνησή της νά ύποστει τίς άναπόφευκτες μεταλλαγές. «'Η 'Ελλάδα άνήκει στους «'Ελληνες», φώναζε τότε ό 'Ανδρέας Παπανδρέου, και οι 'Ελληνες, άκόμα κι αυτοί πού δέν καταλάβαιναν από έξωτερική πολιτική, έβλεπαν μέσα από αυτό τό σύνθημα τόν ήγήτη πού θά αναλάμβανε νά διεκπεραιώσει τήν άπόκρουση τής εισβολής των ξένων κεφαλαιοκρατικών ήθων. Ξένων όχι στενά μέ τήν έννοια των άλλοδαπών, αλλά περισσότερο μέ τήν έννοια των ξένων προς τά είωθότα. 'Ανάλογα μέ αυτά τά είωθότα φτιάχτηκε τότε και μια «έλληνικότητα» για τήν όποία, όσοι τή συμμερίζονταν, ήταν «έθνικά ύπερήφανοι».

Πολιτικά ό 'Α. Παπανδρέου είχε πάψει νά μιλάει για σοσιαλισμό από τό 1974 και, εν πάση περιπτώσει, κανείς δέν μπορεί νά τόν κατηγορήσει ότι παραπλάνησε, ως προς αυτό, τόν

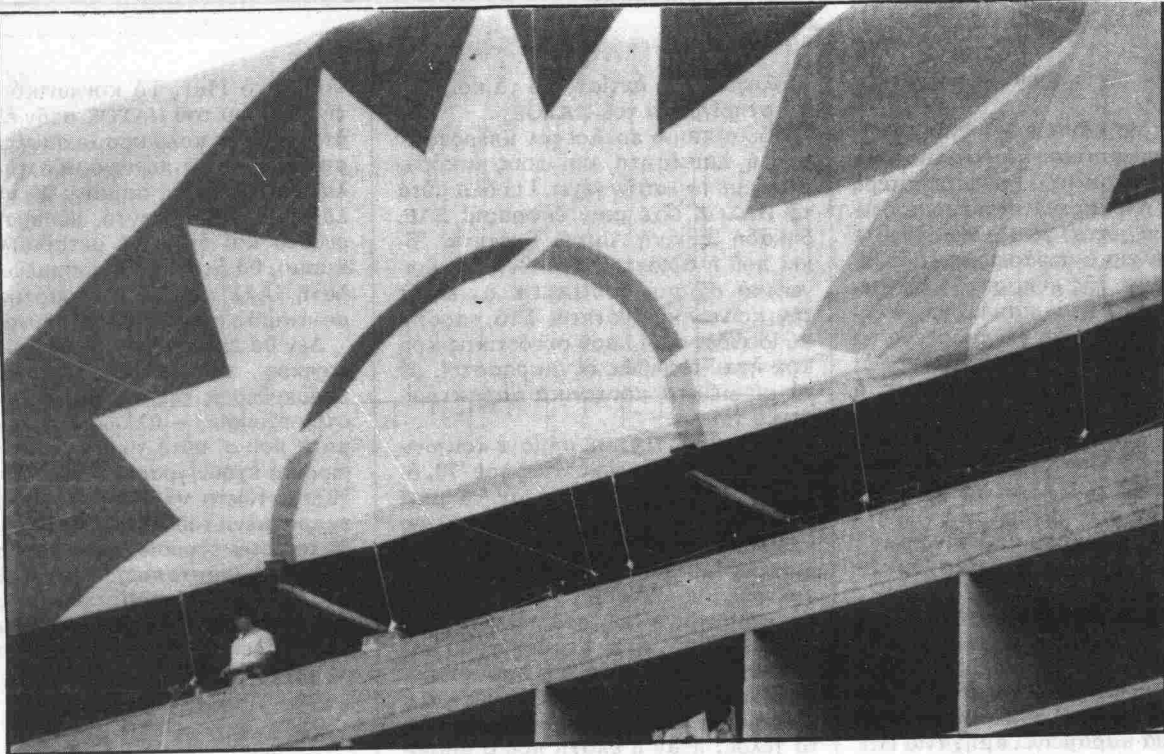
κόσμο τό 1981. Τό κοινωνικό νόημα τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στην έξουσία ήταν για τόν πολύ κόσμο σαφές, όπως σαφές ήταν τό περιεχόμενο τής «άλλαγής». 'Αλλαγή σήμαινε νά μήν αλλάξει τίποτα. Κι αυτό, μέσα σε έναν ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο, θά ήταν μιá άξιοσημείωτη άλλαγή. 'Αλλ' αυτός ό μικροαστικός ρομαντισμός ήταν, βέβαια, άδύνατος.

Δέν θά έπιμείνουμε άλλο στις ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις τής άνόδου του ΠΑΣΟΚ στην έξουσία — άλλωστε είναι πράγματα πού σ' αυτό τουλάχιστον τό περιοδικό έχουν γραφεί κατά κόρο. 'Αξίζει άντίθετα νά άσχοληθούμε μέ τά πεπραγμένα του ΠΑΣΟΚ μετά τήν άνοδό του στην έξουσία, όταν πλέον έπρεπε νά πραγματοποιήσει τό άδύνατο: νά άσκήσει μικροαστική πολιτική, τήν ώρα πού ούτε ύπήρξε, ούτε μπορεί νά ύπάρξει, μικροαστικός τρόπος παραγωγής.

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

"Όσοι μιλούν για τήν όκταετία του ΠΑΣΟΚ συνήθως τή χωρίζουν σε δύο περιόδους: εκείνη τής λαϊκιστικής πολιτικής του '81-'85, πού θεωρείται κοινωνικά ήπια και πού σαφώς διακρίνεται από τή στροφή πού έπιχειρήθηκε τό '85, μέ αυτό πού όνομάστηκε πολιτική τής λιτότητας. Σ' αυτή τή δεύτερη περίοδο άρχισαν νά προβάλλονται και τά συνθήματα πού «άτενίζουν τό μέλλον» πού κοιτούν μπροστά για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, για τήν 'Ελλάδα του '92 και του 2000.

'Αντίθετα ή πρώτη περίοδος μπορεί νά χαρακτηριστεί σχετικά (όσο σχετικά θά μπορούσε νά είναι) συνεπής προς ό,τι επαγγελόταν προεκλογικά τό ΠΑΣΟΚ. Τά μεγάλα έκσυγχρονιστικά έργα πού προετοιμαζε ή Νέα Δημοκρατία εγκαταλείφθηκαν και τή θέση τους πήρε ό μικροαστικός-άγροτικός ρομαντισμός. Τό μετρό π.χ. όπως και τό αεροδρόμιο (άναφερόμαστε σε έργα-σύμβολα) μπήκαν στην άκρη και στη θέση τους ό Τρίτος έβαλε τό τράμ. Τό τράμ βέβαια ούδέποτε φτιάχτηκε, ώστόσο αυτό πού έχει σημασία είναι ότι προβλήθηκε ως όραμα, ως ιδεώδες. 'Επίσης σημασία έχει ότι μπορεί νά μήν φτιάχτηκε τράμ, δέν φτιάχτηκε όμως ούτε τό μετρό. 'Ανακόπηκε δηλαδή ό ρυθμός των εξελίξεων πού είχε έπιβληθεί επί Νέας Δημοκρατίας και τά παραδείγματα προς τούτο δέν είναι λίγα: τά μεγάλα βιομηχανικά έργα πού συζητούνταν ή βρίσκονταν στά σκαριά τήν προηγούμενη περίοδο (πετροχημικό, άλουμίνια κ.ά.) δέν προωθήθηκαν· άντ' αυτόν δόθηκαν λεφτά στην έπαρχία, είτε μέ τή μορφή έπιδοτήσεων για μικρά έργα σε δήμους και

κοινοότητες, είτε ως «δάνεια» για τη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων, π.χ. οίκοι οικοδομικών συνεταιρισμών κ.λπ. Θά μπορούσε κανείς νά προεκτείνει τόν κατάλογο αναφέροντας τήν εγκατάλειψη τού Ν. 740 τού Μάνου πρὸς χάρη τού ἀνδριάντα τού αὐθαίρετου οἰκιστή, ἀκόμα καί αὐτό τοῦτο τὸ ΕΣΥ ὅπου τὸ περισσότερο χρήμα καί ἡ μεγαλύτερη προσπάθεια ἀναλώθηκαν στή δημιουργία τῶν «μικρῶν» καί πρωτοβάθμιων Κέντρων Ὑγείας, ἐνῶ ἀντίστοιχα παραμελήθηκαν οἱ μεγάλες, κεντρικές νοσοκομειακές μονάδες. Ὅλα αὐτὰ συνοδεύθηκαν καί ἀπὸ μιά πολιτική μισθῶν ἀνάλογη — οἱ αὐξήσεις πού δόθηκαν τήν ἐποχὴ ἐκεῖνη δέν ἦταν μικρές.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶχε, βέβαια, τὴ διάσταση τῆς συνέπειας πρὸς τὸ προεκλογικὸ μικροαστικό-ἀγροτικό ἰδεώδες πού πρόβαλλε τὸ ΠΑΣΟΚ, εἶχε ὁμως καί μίαν ἄλλη διάσταση: τὸ ΠΑΣΟΚ κέρδιζε τὴν ἐμπιστοσύνη, τὴν ὑποστήριξη, σὲ τελευταία ἀνάλυση τὶς ψήφους τού κόσμου, πού «γιά πρώτη φορά» ἐβλεπε νά ἀσκεῖται πολιτικὴ σὲ μικροκλίμακα, στή δική του δηλαδή ὁρατὴ κλίμακα, στήν κλίμακα πού τὸν ἀφορᾷ ἄμεσα. Μέσω αὐτῆς τῆς διάστασης ἡ ἡγεσία τού ΠΑΣΟΚ ἀπέβλεπε νά μεταβάλλει μίαν ἢ δύο περιόδους κοινοβουλευτικῆς ἐξουσίας σὲ μονιμότερο καθεστῶς.

Διατείνομαι δηλαδή ὅτι σ' αὐτὴ τὴν πρώτη «φιλολαϊκὴ» περίοδο ἡ ἡγεσία τού ΠΑΣΟΚ γινώριζε ὅτι ἀργά ἢ γρήγορα θά πρέπει νά ἀκολουθήσει ἡ δευτέρη περίοδος, ἡ περίοδος πού τελειώνουν τὰ ψέμματα καί ἀρχίζει ἡ λιτότητα. Στὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο ἔπρεπε νά στεριώσει κοινωνικά τὸ πολιτικὸ καθεστῶς, στή δευτέρη περίοδο ἔπρε-

πε νά λειτουργήσει. Κι ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ΠΑΣΟΚ δέν εἶχε καμιά πρόθεση νά ἐπέμβει στή δομὴ τῆς οἰκονομίας, στὶς σχέσεις παραγωγῆς, γινώριζε ὅτι οἱ σχέσεις αὐτές τού ἐπέβαλλαν ἀναγκαστικά μιά καθαρά ἀστική πολιτικὴ. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀστικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόστηκε μίαν ἐκλογικὴν περίοδο ἀργότερα ὀφειλόταν ἀποκλειστικά καί μόνο στήν προσπάθεια, κατὰ τὴν πρώτην περίοδο, νά στεριώσει, νά μονιμοποιηθῆ τὸ ΠΑΣΟκικό καθεστῶς.

Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτην τετραετία τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπέφυγε νά προχωρήσει στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα βήματα πού θά προσέδιδαν μιά μονιμότερη συνέπεια στήν τότε πολιτικὴ του. Ἀπέφυγε λ.χ. νά ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν ΕΟΚ. Καί μόνο τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ μέλλον γιὰ τὸ ὅποιο προετοιμαζόταν τὸ ΠΑΣΟΚ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸ μέλλον πού εὐαγγελιζόταν ἡ Νέα Δημοκρατία. Συνεπῶς, ἀργά ἢ γρήγορα, καί ἡ πολιτικὴ ἔπρεπε νά εἶναι ἀνάλογη.

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ

Ἦδη λοιπόν ἀπὸ τὴν πρώτην τετραετία, τὴν ὥρα πού τὸ ΠΑΣΟΚ ἀποκοίμιζε τὸν κόσμον μὲ τὴν κοινωνικὴ διάσταση τῆς πολιτικῆς του, ἐπαίρνε ταυτόχρονα τὰ κατάλληλα, τὰ κρίσιμα πολιτικὰ μέτρα πού θά βοηθοῦσαν στήν μετατροπὴ μῆς «λαοπρόβλητης ἐξουσίας» σὲ καθεστῶς καί μάλιστα προσωποπαγές. Ὁ Α. Παπανδρέου γινώριζε ὅτι γρήγορα θά ἔπρεπε νά γίνει δυσάρεστος καί προετοιμαζόταν γι' αὐτό.

Τὸ ἄρθρο 4 εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἀκριβῶς γιὰ τὸ μέτρο — πού ἀφορᾷ τὶς ἀπεργίες στὸν δημόσιον τομέα — μπαίνει σὲ ἐφαρμογὴ σὲ μιά περίοδο «ἀνύποπτη», ὅταν δὲ φαίνονταν ρόδινα στὶς σχέσεις τού κόσμου μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ. Ἄν μὲ τὸ ἄρθρο 4 ἡ ἐξουσία προνοεῖ γιὰ τὸ πῶς θά ἐλέγχει τὴν κοινωνία, ἡ κατάργηση τού σταυροῦ καί ἡ θέσπιση τῆς λίστας προνοεῖ γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῶν πολιτικῶν ἀντιπροσώπων καί ὁ λαοῦ, τῶν βουλευτῶν τού ΠΑΣΟΚ δηλαδή. Ὁ ἐλεγχος αὐτός θά καθίστατο ἀπαραίτητος ὅταν τὸ ΠΑΣΟΚ θά ἄλλαζε πολιτικὴ, θά ἄλλαζε συνεπῶς φυσιογνωμία καί πολλά ἀπὸ τὰ μέλη καί τοὺς βουλευτές του, προσκολλημένοι στήν παλιὰ φυσιογνωμία, δέν θά τὸ δέχονταν ἀδιαμαρτύρητα.

Ἡ ἀποπομπὴ τού Καραμανλῆ καί ἡ ἀναθεώρηση τού Συντάγματος ὡς πρὸς τὸ ρυθμιστικὸ ρόλον τού Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐντάσσονται στὸ ἴδιο πλαίσιο. Στὸ πλαίσιο δηλαδή τού ἀπόλυτου ἐλέγχου, τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας στήν πολιτικὴν ζωὴν, ἑνός προσώπου: τού πρωθυπουργοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου. Λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἐξαγγελία τῆς ἀναθεώρησης καί ἀφοῦ τὸ ΠΑΣΟΚ εἰσπράττει τὶς ψήφους καί τὴν εὐγνωμοσύνην τού κόσμου γιὰ τὰ πεπραγμένα τῆς πρώτης τετραετίας, ἐρχεται ἡ περιφημὴ στροφή, ἡ ριζικὴ δηλαδή ἀλλαγὴ πολιτικῆς κατεύθυνσης καί οἱ συνακόλουθοι κλυδωνισμοὶ τόσο ὅσον ἀφορᾷ τὴ συναινέση τού κόσμου, ὅσον καί ἐκεῖνη τῶν πολιτικῶν καί συνδικαλιστικῶν στελεχῶν τού ΠΑΣΟΚ.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκεῖνη τὸ «δραμα» τελειώνει. Ὑπάρχουν μόνο οἱ σκληρές ἐπιταγές τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονο-

μικής πραγματικότητας και οι σκληρές έπιταγές μιās εξουσίας πού επιδιώκει νά είναι εξουσία γιά τόν έαυτό της, άφου εξέλιπε ή βάση πάνω στην όποία αναδείχτηκε τό ΠΑΣΟΚ. Αυτό τό «έξουσία γιά τόν έαυτό της» θά πρέπει έδώ νά τονιστεί, άφου άποτελεί τό βασικό συνεκτικό στοιχείο ανάμεσα στις παλινωδίες της πρώτης και της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ. Μόνο πού στή δεύτερη τετραετία ή άσκηση αυτής της μορφής της εξουσίας ύπηρεζε άπροσχημάτιστη.

Στό σημείο αυτό δέν θά καταφέρουμε νά άποφύγουμε μιά —προσεκτική— σύγκριση μέ τά φαινόμενα των όλοκληρωτικών καθεστώτων της Εύρώπης του μεσοπολέμου. Οι κοινωνικές τους ρίζες, ή λαϊκή τους άπήχηση, ή ιδεολογία και ή όλίγον άριστή καταγωγή, οι «άρχηγικές άνάγκες», είναι κοινές. Κοινό είναι επίσης, ως ένα σημείο, ότι ή άνοδος των κινήματων αυτών στην εξουσία νά συνεπάγεται όλοκληρωτικές μορφές εξουσίας, άκριβώς γιατί τά κινήματα αυτά δέν είναι σε θέση νά άσκήσουν πολιτική αντίστοιχη πρός τά κοινωνικά συμφέροντα πού τά δημιούργησαν. Κοινή είναι έτσι ή οικονομική και πολιτική στροφή πρός τό μεγάλο κεφάλαιο πού συνοδεύεται θεσμικά άπό την επικράτηση του φασισμού.

Όμως τό ΠΑΣΟΚ ύπηρεζε και παρέμεινε κοινοβουλευτικό κόμμα, ένα κόμμα πού πολιτεύθηκε στό πλαίσιο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, τό όποιο, όσο και άν νόθευσε, δέν τό άλλαξε. Οι λόγοι γι' αυτό είναι και ιστορικοί-ιδεολογικοί (τό ΠΑΣΟΚ έλκει την καταγωγή του άπό τή δημοκρατική παράταξη), αλλά και «συγχρονικοί». Τά ίδια κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα δηλαδή, όταν παρουσιάζονται στή δεκαετία του '80, δέν μπορεί νά έχουν τίς ίδιες άπολήξεις πού είχαν στή δεκαετία του '30. Στήν εποχή της ΕΟΚ ό όλοκληρωτισμός του ΠΑΣΟΚ ήταν μερικός, τελούσε δηλαδή ύπό την άίρεση του κοινοβουλευτισμού, του όποιου ύπηρεζε παρέκκλιση, όχι όμως και άντροπή.

ΤΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ

Τό γεγονός αυτό είχε συνέπειες όσον άφορά τόν τρόπο πού εκδηλώθηκε ή παρακμή του φαινομένου. Στή δεύτερη τετραετία οι ιδεολόγοι πού έγραψαν ιστορία παραχώρησαν τή θέση τους σε τεχνοκράτες, τό μετρό και ή άλουμίνα επανήλθαν στό προσκήνιο, τό ίδιο και ή λιτότητα του '79-'80. Ό ευρωπαϊκός προανατολισμός ύπηρεζε πλέον άδιαμφισβήτητος, μαζί μ' αυτόν και οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί. Είναι αυτό πού ή άριστερά άποκάλεσε «δεξιά πολιτική».

'Αλλ' ή άντικειμενική άσκηση της εξουσίας καθιστούσε την εξουσία έναλλάξιμη. Τό ΠΑΣΟΚ άποδέχθηκε ότι ή εξουσία του θά έπρεπε, άναγκαστικά, νά ύπηρετήσει τό κεφάλαιο, άφου άλλωστε μόνο μέσω αυτής της «συμμαχίας» θά μπορούσε νά λειτουργήσει, νά διαγωνισθεί, νά αναπαραχθεί ή εξουσία του. Θέλησε όμως και έπιπλέον διασφαλίσεις. Έπρεπε δηλαδή και τό κεφάλαιο νά (έξ)υπηρετήσει την εξουσία του ΠΑΣΟΚ. Αυτό καθίστατο τόσο πιο άναγκαίο, όσο οι κοινωνικές αιτίες, πού είχαν συντελέσει στην άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, άρχιζαν νά εκλείπουν.

Σέ επίπεδο μέσων και κατωτέρων στελεχών, ή τάση αυτή έκφράστηκε με μικροσκάνδαλα και μικρολοβιτούρες πού πολλαπλασιάθηκαν έπικίνδυνα μετά τό 1985. Τά πανανθρώπινα όράματα είχαν τελειώσει και όσοι άσκούσαν μικροεξουσία κοίταξαν νά βολεύσουν τό άτομικό τους όραμα. Σέ κεντρικό επίπεδο είχαν άντίστοιχα τή γραμμή της δημιουργίας των «νέων τζακιών», των δικών τους δηλαδή καπιταλιστών, πού θά δούλευαν γιά τόν έαυτό τους — θά στήριζαν την εξουσία. Ήρθε ή ώρα των άνερχομένων.

Τό σκάνδαλο Κοσκωτά ύπηρεζε τό άπώγειο αυτής της τάσης, αυτού του έθνους της «συνεργασίας» κεφαλαίου-εξουσίας, όπως την όνειρευόταν ή εξουσία. Τά γεγονότα είναι γνωστά και δέν θά έπιμεινουμε σ' αυτά. Θά πούμε μόνο ότι ό πάλαι ποτέ ήγέτης του Κινήματος βλέποντας ότι δέν ύπάρχει πιά κίνημα έπρεπε νά έδραώσει τό έν κοινοβουλευτισμώ καθεστώς του μέ άλλες, πλάγιες, μεθόδους. Μέσω Κοσκωτά προσπάθησε —και πέτυχε— νά άφοπλίσει τόν αντιπολιτευόμενο τύπο, νά κυριαρχήσει στα ύπόλοιπα μέσα μαζικής έπικοινωνίας (ραδιόφωνο, τηλεόραση), νά εισβάλλει άκόμα και στόν τομέα της «μαζικής ψυχαγωγίας», του έλεύθερου χρόνου (ραδιοτηλεόραση, Όλυμπιακός). Όλα αυτά θά έπρεπε νά λειτουργήσουν γιά την εξουσία, νά στηρίξουν τόν ήγέτη, νά «όλοκληρώσουν» τό καθεστώς. Ένα καθεστώς πού όλο και περισσότερο στήριζε την ύπαρξή του στην πολιτική, αναλωνόταν στην πολιτική, άναπαρόταν μέσω της πολιτικής. Ένα καθεστώς κοντολογίς πού βυθιζόταν στην πολιτική.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

'Η κοινωνία πλέον δέν χρειαζόταν τόν Α. Παπανδρέου καθώς τά φαινόμενα πού δημιούργησαν τό ρεύμα του ΠΑΣΟΚ, έχουν πιά —έπί πρωθυπουργίας Παπανδρέου— «συντελεστεί», έχουν δηλαδή περάσει σιγά-σιγά, έχουν άφο-

μωθει, ή κοινωνία έχει προσαρμοστεί σ' αυτά. 'Η μογιά των πολιτικών συνθημάτων του ΠΑΣΟΚ έχει περάσει και ούδεις σχεδόν συγκινείται άπό τόν άντιεοκισμό, την Έλλάδα των Έλλήνων, τά μονοπώλια πού «θά» εισβάλλουν.

Και άκριβώς επειδή ό κοινωνικός λόγος ύπαρξης του ΠΑΣΟΚ έχει πλέον εκλείπει, ή κοινωνία εξέλαβε την προσπάθεια της εξουσίας νά άσκήσει πολιτική γιά τόν έαυτό της, την προσπάθειά της νά παραμείνει στην εξουσία, ως σκάνδαλο. Άνεξάρτητα άπό τά έκλογικά άποτελέσματα και τό πώς αυτά θά λειτουργήσουν σε συνδυασμό μέ τό νέο έκλογικό νόμο, ή ιδεολογική, άν όχι και ή πολιτική, επικράτηση της Νέας Δημοκρατίας είναι πιά δεδομένη. 'Η άντικειμενική, «άξιοκρατική» και —σε μικρότερο βαθμό— διορατική διαχείριση είναι σήμερα τό μόνο ύπαρκτό και θεμελιωμένο αίτημα πού βγαίνει άπό την ελληνική κοινωνία.

'Από την άλλη μεριά οι διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ και ό κύριος κορμός της Άριστερας επιδιόταν στην προσπάθεια νά ξαναστησουν στά πόδια του τό ΠΑΣΟΚ του '81, τά όράματα του '81, τό κίνημα του '81. Άλλοι μέν, οι του ΠΑΣΟΚ, τό θέλουν αυτοδύναμο, άλλοι, οι του Συνασπισμού, έλεγχομένο άπό την Άριστερά, ώστε νά μην ύπάρξει «δεξιά έκτροπή». Σέ κάθε περίπτωση και οι μέν και οι δέ χτίζουν πάνω στην προοπτική της άναβίωσης ενός και άδιέξοδου και όριστικά χαμένου παρελθόντος.

Μέ αυτά τά δεδομένα είναι δύσκολο νά πει κανείς ποιές μορφές, ποιές κατευθύνσεις, θά πάρει ή έξ άριστερών αντιπαλότητα πρός τή νεοδημοκρατική ιδεολογία στό μέλλον. Φορείς της ιδεολογίας αυτής είναι ήδη είναι οι νέες γενιές (οι νεότερες άπό τή γενιά του Πολυτεχνείου) πού προσπαθούν νά μπουν στην πολιτική άπό αντίπαλες πρός τό ΠΑΣΟΚ θέσεις, άπό τίς θέσεις της Νέας Δημοκρατίας. Ότι ή επόμενη φάση θά είναι μιá συντηρητική φάση είναι λοιπόν κι άπό αυτή την άποψη δεδομένο. Τό παιγνίδι θά ξαναπαιχθεί άπό κει και πέρα, μέ άγνωστους όρους και άγνωστους, πρός τό παρόν, πρωταγωνιστές. Μέ άγνωστους δηλαδή τούς αντιπάλους της Νέας Δημοκρατίας, μέ άγνωστη την ποιότητα της Άριστερας. Γιατί ή ύπάρχουσα, του Συνασπισμού, άλλοι θωρίζει πρός ένα πολιτικό άπολίθωμα: τό «καλό» ΠΑΣΟΚ. 'Η νέα όμως συντηρητικότητα προοιωνίζεται, άναγκαστικά, και κάποιους ριζικούς μετασχηματισμούς της Άριστερας. Όσοι πίστεψαν ότι ή κομμουνιστική άριστερά στην άναεωτική της έκδοχή είναι μιá ιστορία τελειωμένη γρήγορα θά άνακαλύψουν ότι οι ιστορίες αυτές δέν έχουν τελειωμό.

Ουγγαρία 1989:

Σταλινισμός ή Σοσιαλιστική Δημοκρατία

«*Η αστική δημοκρατία είναι ψευδής εναλλακτική επιλογή για τη μεταρρύθμιση μέσα στο σοσιαλισμό... Η γνήσια εναλλακτική επιλογή: σταλινισμός ή σοσιαλιστική δημοκρατία*»

(Λούκατς, 1968)

«*Αν η σοσιαλδημοκρατία στην ουσία είναι απλώς ένα κόμμα μεταρρυθμίσεων και πρέπει να έχει τό θάρρος να τό αναγνωρίσει αυτό ανοιχτά, τότε ο σοσιαλιστής όχι μόνο έχει τό δικαίωμα να συμμετάσχει σε αστική κυβέρνηση, αλλά και οφείλει να τό επιδιώκει διαρκώς. Αν η δημοκρατία σημαίνει, στην ουσία, εξάλειψη της*

ταξικής κυριαρχίας, τότε γιατί ένας σοσιαλιστής υπουργός να μην σαγηνεύει όλον τόν αστικό κόσμο μέ λόγους για συνεργασία τών τάξεων;... Και ή άμοιβή για τήν έσχατη αυτή ταπείνωση και αυτοεξευτελισμό του σοσιαλισμού μπροστά σ' όλο τόν κόσμο, για τή διαφθορά της σοσιαλιστικής συνειδησης τών εργατικών μαζών

*—της μοναδικής αυτής βάσης που μπορεί να μας εξασφαλίσει τή νίκη— ή άμοιβή για όλα αυτά είναι τά πομπώδη σχέδια για κάτι τιποτένιες μεταρρυθμίσεις, τόσο τιποτένιες ώστε ακόμα και αστικές κυβερνήσεις να έχουν κατορθώσει να αποσπάσουν περισσότερα πράγματα!» Β.Ι. Λένιν, «*Πι να κάνομε*».*

Η Ουγγαρία, χώρα τών Καρπάθων μυστηρίων και του τσιγγάνικου φολκλόρ, είναι εδώ και καιρό τό κατεξοχήν εργαστήριο τών κοινωνικοπολιτικών αλλαγών που συντελούνται στις χώρες της Ανατολικής Εύρώπης. Από τίς 22 Μαΐου 1988 όταν ή νέα ήγετική ομάδα «απήλαξε τών καθηκόντων» τόν γέροντα Γιάνος Καντάρ και μαζί του όλες τίς άμαρτωλές αναμνήσεις, ή ουγγρική περεστρόικα προβάλλει, μέ αθάδεια, τό δικό της σύνθημα: «πλουραλιστικός σοσιαλισμός» — «δημοκρατία χωρίς εισαγωγικά» όπως τό μεταφράζει ο Ίμρε Ποζγκάι, μέλος του Π.Γ. και δεύτερος στην ιεραρχία πολιτικός ήγέτης. Βέβαια ή λέξη «δημοκρατία» ήχει διαφορετικά στην όθόνη μιās κρατικής τηλεόρασης απ' όταν τή φωνάζουν στις πλατείες ο Σαϊντ-Ζύστ ή ο Λένιν. Έτσι, άκρετοί ψιθυρίζουν για

πρότυπο «προεδρικό σοσιαλισμό» όπως αυτός επιχειρείται στην ΕΣΣΔ μέ τόν Γκορμπατσόφ και στην Πολωνία μέ τόν «στρατηγό -πρόεδρο» Γιαουζέλτσκι. Όπως και να 'ναι, τό ουγγρικό πείραμα δέν προμηνύεται άνόδυνο. Ο Γ.Γ. του κόμματος Κ. Γκρός και ο νέος πρωθυπουργός Μ. Νέμεθ είναι αποφασισμένοι να επιτύχουν τήν οικονομική μεταρρύθμιση ακόμα και μέσα από μία «σταδιακή μετάβαση» στον πολυκομματισμό. Η Ουγγαρία, περίπου τρείς δεκαετίες μετά τήν εξέγερση του '56, ξανάρχεται αντιμετώπι με τό κρυμμένο αίνιγμα κάθε «δημοκρατίας»: τήν αντιπροσώπευση. Ποίος μπορεί να ισχυρισθεί χωρίς ύστεροβουλία, ότι τά δρώμενα στις χώρες του «τέλους της δικτατορίας του προλεταριάτου» δέν ενδιαφέρουν άμεσα τή δυτικοευρωπαϊκή μαρξιστική Αριστερά;

Στίς 22 Μαΐου 1988, ο Γ. Καντάρ άποχωρεί, μετά από τριανταδύο όλόκληρα χρόνια στην ήγεσία του Ουγγρικού Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος, τόσο από τό Π.Γ. όσο και από τή Γραμματεία. Διατηρεί μόνο μία από τίς 108 θέσεις στην ΚΕ και τόν τιμητικό τίτλο του «προέδρου» του κόμματος, ειδικά κατασκευασμένο για τήν περίσταση. Γεννημένος τό 1912, μέ στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, εργάτης βαριάς βιομηχανίας καθ' όλη τήν περίοδο του μεσοπολέμου, τοποθετείται Γ.Γ. στην αρχή του 1956 και παίξει ένα διαμεσολαβητικό ρόλο άνάμεσα στην κυβέρνηση του τότε πρωθυπουργού του Ίμρε Νάγκυ και του πρεσβευτή της ΕΣΣΔ στή Βουδαπέστη, κάποιον Γιούρι Άντρόποφ, τυπικό εκπρόσωπο τών πραγματικά «υπεύθυνων» για τήν Ουγγαρία, Μικογιάν και Σουσλόφ. Όταν τά τάνκς

του Συμφώνου της Βαρσοβίας τσακίζουν την ουγγρική αντίσταση, παρ' όλης τις πρόσφατες καταγγελίες του Χρουτσόφ για το «τέρας... που στραγγάλισε τους συνεργάτες του ήθικά και σωματικά», ο Γ. Καντάρ ήταν ο άνθρωπος που οι «σοβιετικοί» (καί ο Τίτο) επέλεξαν για να οδηγήσει την Ούγγαρια «στο δρόμο του σοσιαλισμού». Αυτός που είχε ζήσει στο πετσί του τη σταλινική κτηνωδία αλλά αναγκάστηκε να συνυπογράψει τη θανατική καταδίκη των συντρόφων του, που κάλεσε δέσσερα χρόνια αργότερα «δσους» δέν ήταν κατά να πάνε μαζί τους» μία και «για πολύ καιρό οι κομμουνιστές μπερδεψαν την πατρίδα τους με πεδίο εξάσκησης της μαρξιστικής θεωρίας», που κάλεσε τους αγρότες να πλουτίσουν χρόνια πολλά προτού γίνει κυρίαρχη κινέζικη πολιτική πρακτική, που τό 1968 (τή χρονιά της "Ανοιξης της Πράγας) αναθέτει στο «φιλελεύθερο» οικονομολόγο Ρ. Νίερς τή μερική επαναφορά τής ιδιωτικής οικονομίας προτού κάν υπάρξει ο πολιτικός Γκορμπάτσφ, αυτός ο παράδοξος και αντιπατικός πολιτικός ήταν αναγκασμένος να ξαναθυμηθεί τά τελευταία λόγια του "Ιμρε Νάγκυ: «Σύντροφοι, μου είναι ανυπόφορο τό γεγονός ότι σήμερα μέ απαγορνίζετε αλλά μία μέρα θα αναγκαστείτε να μέ αποκαταστήσετε».¹

Ο νέος γραμματέας Κ. Γκρός γεννήθηκε τό 1930 και εργαζόταν ως τυπογράφος μέχρι τό 1945 που γίνεται μέλος του κόμματος — τή χρονιά ακριβώς που τό ΚΚ δέν παίρνει παρά μόνο τό 17% των ψήφων στις εκλογές του Νοεμβρίου και τό ύπουργείο Έσωτερικών στην κυβέρνηση συνασπισμού, από τήν παρέμβαση του στρατηγού «σοβιετικού» στρατού, Βοροσίλοβ. Ο Κ. Γκρός αρχίζει τήν κομματική του σταδιοδρομία όταν ΓΓ του κόμματος ήταν ο Ματίας Ρακόζι (1949-1953) για τόν οποίο ο Ι. Ποζγκάι, μέλος του σημερινού ΠΓ, έχει δηλώσει απεριφραστα ότι εκτέλεσε σε τέσσερα χρόνια περισσότερους κομμουνιστές απ' όσους ο φασίστας δικτάτορας Χόρτι κατά τήν περίοδο 1920-1945.² Μόνο, όμως, τό 1968, ο Κ. Γκρός, καταφέρνει να γίνει μέλος με πλήρη δικαιώματα τής ΚΕ — τή χρονιά ακριβώς τής μεγάλης οικονομικής μεταρρύθμισης των Γ. Καντάρ και Ρ. Νίερς. Στόν πρώτο δημόσιο λόγο του ως ΓΓ θά αναγνωρίσει ότι ή «παρούσα κρίση είναι αποτέλεσμα των λαθών μας· όλα τά ανώτερα στελέχη του κόμματος είναι συνυπεύθυνα και έγώ πρώτος απ' όλους. Δέν είμαστε υπέρ τής αναρχίας, αλλά υπέρ μίας καινούργιας τάξης που θ' αποκτηθεί σταδιακά³ ... υπέρ μίας κυβέρνησης και ενός κοινοβουλίου ανεξαρτήτων από τό κόμμα ... και υπέρ μίας, σε βάθος, οικονομικής μεταρρύθμισης... Αναγνωρίζω ότι είναι αντίφα-

τικό να διεκδικούμε τόν πλήρη διαχωρισμό των εξουσιών ανάμεσα στο κόμμα και στο κράτος και ταυτόχρονα να συνενώνονται στο πρόσωπό μου και οι δύο ήγετικές θεσμικές λειτουργίες — αυτή του πρωθυπουργού και αυτή του ΓΓ του κόμματος. Άλλά κάτι τέτοιο έχει επαναληφθεί και άλλοτε, σε δύσκολες για τήν Ούγγαρια ιστορικές περιόδους». Ο Ι. Ποζγκάι μίλησε, στην ίδια συνεδρίαση, ακόμα πιο φιλελεύθερα: «Μόνο ή ελευθερία⁴ θά μās επιτρέψει να κλείσουμε ή να ελαχιστοποιήσουμε τή διαφορά μας από τήν Ερώπη και τις άλλες αναπτυσσόμενες χώρες... Όπως ένα φίδι πεθαίνει αν δέν αλλάξει τό δέρμα του, έτσι κι ο άνθρωπος μαρζώνει χωρίς καινούργιες ιδέες... Έλλίξω, πολύ νωρίς, έμεις οι κομμουνιστές να απελευθερωθούμε από τή μονοπώληση τής «αλήθειας».⁵ Το μοναδικό στοιχείο, ακόμα, υπέρ του μονοκομματισμού είναι ή ανάγκη διατήρησης τής κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας στόν έσωτερικό και στο διεθνή χώρο». Άλλά όλα αυτά, προϋποθέτουν και τις απαραίτητες αλλαγές προσώπου στόν κομματικό μηχανισμό. Οκτώ από τά δεκατρία μέλη του παλιού ΠΓ αποχωρούν και στή νέα, μειωμένη σύνθεσή του, αποτελούμενη από έντεκα μέλη, κανένα δέν έχει εκλεγεί στο ΠΓ πριν από τό 1985. Ταυτόχρονα, αντικαθίστανται 48 από τά 108 μέλη τής ΚΕ.

Άρχές Νοεμβρίου 1988 ο ύπουργός δικαιοσύνης Κ.Κουλόσάρ αναγγέλει τήν προσεχή ψήφιση νόμου από τή Βουλή που θά επιτρέψει τή δημιουργία και τή λειτουργία ξεχωριστών οργανισμών και πολιτικών κομμάτων απ' τό ΚΚ. Τήν ίδια εποχή ο Κ. Γκρός, σε μία συνέντευξη που παραχωρεί στην ισπανική έφημερίδα *El Pais*, υποστηρίζει ότι «ή πολιτική πρακτική που έδω και σαράντα χρόνια ακολουθούμε, έχει εξαντλήσει όλα τής τά περιθώρια ανάπτυξης. Η οικονομία είναι στάσιμη ενώ ή πολιτική υπερδομή έχει χάσει κάθε αποτελεσματικότητα. Προσπαθούμε να μάθουμε ποιές αξίες πρέπει να διατηρηθούν, ποιές ήταν κάποτε έγκυρες αλλά τώρα έχουν πιά ξεπεραστεί από τήν ίδια τή ζωή και ποιά είναι τά λάθη που πρέπει να ξεριζωθούν. Πρέπει όπωσδήποτε να απομακρυνθούμε από κάποια θεωρητικά δόγματα αλλά δέν έχουμε καινούργιες ιδέες για να τά αντικαταστήσουμε. Ταυτόχρονα υπάρχει άφόρητη ανάγκη καθημερινής πρακτικής δράσης γιατί ή ουγγρική κοινωνία είναι πολύ σκληρή... Δέν είμαι κατά του πολυκομματισμού. Για ό, τι με αφορά, θά μπορούσαν να συνυπάρχουν και δέκα κόμματα, αλλά δέν πιστεύω ότι είναι αυτό τό κυρίαρχο πρόβλημα που άπασχολεί τήν κοινωνία... Αυτό που δλοι πρέπει να κάνουν είναι όσο τό δυνατό λιγότερα λάθη. Υπάρχουν πολλά. Άπ' τή μία υπάρχει τό γεγονός ότι

δέν προσέξαμε όσο έπρεπε τήν εθνική μας ταυτότητα. Και απ' τήν άλλη, σε ιδεολογικό επίπεδο, άπλοποιήσαμε υπερβολικά τό σοσιαλισμό σε μεταβατικό στάδιο προς τόν κομμουνισμό. Πιστεύαμε πως θά ήταν μία όλιγόχρονη περίοδος 50 ή 60 χρόνια τό πολύ. Άλλά δέν είναι έτσι. Πρόκειται για μία περίοδο πολύ πιο χρονοβόρα, κατά τήν άποψη μου τρεις τέσσερις φορές άλλο τόσο. Μία και πιστεύαμε στο όλιγόχρονο τής μεταβατικής περιόδου εξαλείψαμε γρήγορα τήν ατομική ιδιοκτησία — μόνο τό 6% του ΑΕΠ προέρχεται από τόν ιδιωτικό τομέα. Αυτό είναι λά-

1. Τό 1940 ο Τρότσκι έγραφε λίγο πριν δολοφονηθεί από τή Γκελεού: «Η εκδίκηση τής ιστορίας είναι φοβερότερη από τις μοχθηρίες ακόμα και του πιο πανίσχυρου Γενικού Γραμματέα. Τολμώ να πιστεύω ότι αυτό είναι μία κάποια παρηγοριά».

2. «Σ' αυτό τόν "κομμουνισμό" θά μπορούσε ο καθένας ανάλογα με τις ανάγκες του, να κλειστεί σε στρατόπεδο συγκέντρωσης» (Γκ. Λούκατς: «Άστική και σοσιαλιστική ιδεολογία», γραμμένο κατά πάσα πιθανότητα τό 1968, εκδίδεται για πρώτη φορά παγκόσμια στην έλληνική γλώσσα από τις εκδόσεις «Κριτική», Άθήνα 1987, σε μετφρ. Ά. Τσίτσοςβις).

3. Τάξη-Δίκαιο ως νομική έκφραση/συνταγματικό πλαίσιο που θά επιτρέψει τήν συνέχιση τής παραγωγής υπεραξίας από τις ένυπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις, έτσι δέν είναι;

4. «Αυτό που σήμερα συνηθίζεται να όνομάζεται ελευθερία είναι τό αποτέλεσμα τής άδιαμφισβήτητης νίκης των εσώτερων δυνάμεων του καπιταλισμού... Όταν λοιπόν θέλουμε να μιλήσουμε σήμερα για άστική δημοκρατία, για τήν ελευθερία που πραγματώνεται σ' αυτή, πρέπει να στηριχθούμε στα περιεχόμενα και τις μορφές που χαρακτηρίζουν ειδικά τόν καπιταλισμό του παρόντος. Ένας πολιτικός ή θεωρητικός τής πολιτικής με άφηρημένη ιδεολογική τοποθέτηση μπορεί να φαντάζεται ό, τι θέλει... Όταν οι προσπάθειές τους έχουν όποιεσδήποτε πραγματικές, πρακτικές συνέπειες δέν είναι δυνατόν σήμερα πιά, παρά να υποστηρίζουν τή δημοκρατία που αντιστοιχεί στην παρούσα καπιταλιστική οικονομία. Αυτό αφορά — και μάλιστα ιδιαίτερα — εκείνους τους ιδεολόγους που βλέπουν στην άστική δημοκρατία μία γνήσια εναλλακτική έπιλογή προς τό σοσιαλισμό του παρόντος... Στην πραγματικότητα, θά άποδειχθεί ότι σήμερα είναι πραγματοποιήσιμη μόνο μία άστική δημοκρατία αλλά Νίξον ή Στράους» (Γκ. Λούκατς, ο.ε.).

5. Τό παράξενο κράμα ανθρωπισμού και οικονομισμού είναι ή ιστορική άντεκδίκηση τής Β' Διεθνούς μέσα από τόν σταλινισμό, έλεγε ο Άλτουσερ — και φυσικά δέν έννοοσε μόνο τήν περίοδο Στάλιν. Ο Μ. Γκορμπάτσφ στην εισήγησή του στή 19η Συνδιάσκεψη του ΚΚΣΕ διακήρυξε: «Τό σοσιαλισμό τόν βλέπουμε σαν ένα σύστημα πραγματικού και ύπαρκτου ανθρωπισμού, στο όποιο ο άνθρωπος στην πράξη είναι τό μέτρο όλων των πραγμάτων» (Ριζοσπάστης, 2 Ιουλίου 1988).

Η έπίκληση στή ρήση του Πρωταγόρα, του πιο διάσημου σοφιστή τής «άνθρωπο-

θος. Το σωστό για το δικό μας επίπεδο ανάπτυξης θα 'ταν ένα 30% να παράγεται από τον ιδιωτικό τομέα και το αντίστοιχο 70% από τον δημόσιο. Άλλα ή έννοια της ιδιοκτησίας δεν είναι τόσο αναπτυγμένη στους πολίτες ώστε να την αισθάνονται δικιά τους... 'Η ανάπτυξη της εξαρτάται από τα συμφέροντά τους... Ναι, είμαι πολύ άνικανοποίητος από τη λειτουργία μου ως πρωθυπουργού. Και αυτό όχι επειδή μου έλειπε ή έξουσία και ή δυνατότητα να αλλάξω τα πράγματα, αλλά γιατί το πρόγραμμά μου δεν υποστηρίχθηκε από τις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Δεν κατάφερα να αποκτήσω την εμπιστοσύνη των μεσαίων στελεχών της οικονομικής δομής της χώρας. Είχα μία αρκετά πλατιά κοινωνική συναίνεση αλλά όταν από τα λόγια έπρεπε να περάσουμε στις πράξεις, τότε τα τοπικά συμφέροντα και ή βούληση συγκεκριμένων προσώπων παρουσιαζόταν ισχυρότερα από τη λαϊκή θέληση. Θα μπορούσα να αναφέρω και όνόματα, αλλά πρόκειται περισσότερο για όλοκληρη κοινωνικά στρώματα. Κάθε κοινωνική αναδιάρθρωση προκαλεί όχι μόνο μία τάξη αλλά και μία άταξια. 'Υπάρχουν μερικοί που βλέπουν στην καινούρια κατάσταση μόνο την άταξια. Είναι δύσκολο γι' αυτούς να υποφέρουν την οποιαδήποτε κοινωνική αναταραχή — και τότε αρχίζουν να επιμένουν ότι δεν θα υπήρχε αν δεν είχαμε πειράξει τίποτα... Πιστεύω πως είναι όχι τυχαία ένα πολιτικό να δρά αποκλειστικά και μόνο για να ενισχύσει τό κύρος και τό γόητρό του. 'Αν ήταν έτσι θα 'πρεπε να πάω [στη συνάντησή με τον Ρουμάνο πρόεδρο Ν. Τσαουσέσκου για την επίλυση των εθνικών διαφορών ανάμεσα στις δύο χώρες] συνοδευόμενος από 1000 τάνκς...».

Στις 24 Νοεμβρίου 1988 ο Μίκλος Νέμεθ, 40 χρόνων, άντικαθιστά στον πρωθυπουργικό θώκο τον Κ. Γκρός που διατηρεί μόνο τη θέση του Γ.Γ. ταυτόχρονα με πρόταση του ίδιου του Μ. Νέμεθ, διορίζεται ύπουργός οικονομικών ο Ρ. Νίερς, 65 χρόνων, πρωργάτης της οικονομικής μεταρρύθμισης του '68. 'Ο ίδιος ο πρωθυπουργός θεωρείται ο μεγαλύτερος Ούγγρος ειδικός στην επίλυση των οικονομικών προβλημάτων και όχι τυχαία περιφανεύεται για την ειδικεισή του στο πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Στην πρωτόλεια πρωθυπουργική του όμιλία κάνει συχνές αναφορές σε όδοκίμια του 'Όσκαρ Λάγκε και του 'Ότα Σίκ, χρησιμοποιεί μανιφέστα της «'Αλληλεγγύης» αλλά και προγραμματικές διακηρύξεις του πολωνικού 'Εργατικού κόμματος. Δηλώνει πως «όφείλουμε να έγνηθομε την πολιτική σταθερότητα της χώρας, να σώσουμε την οικονομία και να ανοίξουμε διάλογο με την κοινωνία εάν θέλουμε να συνεχίσουμε τον γεφυρωσιό μας ρόλο ανάμεσα σε

'Ανατολή και Δύση... 'Η άποτελεσματικότητα και οι προσωπικές ικανότητες θα προσδιορίσουν κάθε μελλοντική μας επιλογή' αν χρειαστεί θα επανδρώσουμε τον μηχανισμό με μη κομματικά μέλη...». 'Ο Ι. Ποζγκάι θα ανακοινώσει την ίδια μέρα στους δημοσιογράφους ότι «νωρίτερα ή άργότερα θα φθάσουμε στον πλουραλισμό. Ποιόν πλουραλισμό; Δέν τό γνωρίζουμε ακόμα αυτόν που θα ανταποκρίνεται περισσότερο στην ανάγκη για εθνική σταθερότητα. Και προσοχή, αναφέρομαι στη σταθερότητα της χώρας και όχι του συστήματος... Είναι προτιμότερο να εκτίθεσαι στον κίνδυνο του διαλόγου με την κοινωνία όσο γίνεται πιο γρήγορα και με ευνοϊότερες συνθήκες απ' αυτές που αναγκάσθηκαν να συναντήσουν ο Ρακόφσκι και οι άλλοι Πολωνοί φίλοι μου. Μās τρωάζει τό πολωνικό σύνδρομο — και ξέρω πως έμεις οι κομμουνιστές πρέπει να μάθουμε να παίζουμε την έξουσία μας. Είναι μία έξουσία πολύ πιό σταθερή απ' ό,τι σε άλλες χώρες και αυτό μάς βάζει σε πολύ καλή διαπραγματευτική θέση ακόμα και απέναντι στην αντιπολιτευτική θέση ακόμα και απέναντι στην αντιπολίτευση». Σε μία συνέντευξη του στη TV, την επομένη ήμέρα, άποκαλύπτει ότι έχουν άρχισει διαπραγματεύσεις με την αντιπολίτευση για ένα νέο συνταγματικό πλαίσιο της χώρας που θα κατοχυρώνει τον πλουραλισμό χωρίς να διακηρύττει τό ήγεμονικό ρόλο του ΚΚ μέσα στην κοινωνία. Την ίδια μέρα ο Κ. Γκρός, άπαντώντας σε μία έρώτηση δημοσιογράφου για τό κατά πόσο ο πλουραλισμός σημαίνει έλευθερες έκλογές, τίς όποιες οι κομμουνιστές ενδέχεται και να τίς χάσουν, δέν διστάζει να άπαντήσει: «Θεωρητικά, για τό μέλλον ναί, γιατί όχι; 'Αλλά μήν υποτιμάται την δύναμή μας...».

Στις 11 'Ιανουαρίου 1989 ή ούγγρική Βουλή ψηφίζει δύο νομοσχέδια που προβλέπουν την έλευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι δίνοντας τό δικαίωμα για την ύπαρξη ανεξαρτήτων όργανώσεων και πολιτικών κομμάτων.

'Ο Κ. Γκρός ανακοινώνει ότι στο διάστημα των έρχομένων έβδομάδων ή ΕΣΣΔ θα άρχισει την σταδιακή άποχώρηση των στρατιωτών της που έδρουν στην Ούγγαρία. Στην ίδια συνέντευξη αναλύει λεπτομερώς τά σχέδια της ούγγρικής ήγεσίας, όσον άφορά την μεγαλύτερη κινητικότητα κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού «σπάζοντας τά ιδεολογικά φράγματα του παρελθόντος».

'Από την άρχή του Φεβρουαρίου 1989 ο Ι. Ποζγκάι, ύπ' αριθμόν δύο ήγέτης και άνθρωπος - κλειδί για τίς σχέσεις με την αντιπολίτευση άρχίζει μία έκστρατεία σε όλόκληρη τη χώρα για μία επανεκτίμηση των γεγονότων του '56. Στην πραγματικότητα, πρόκειται

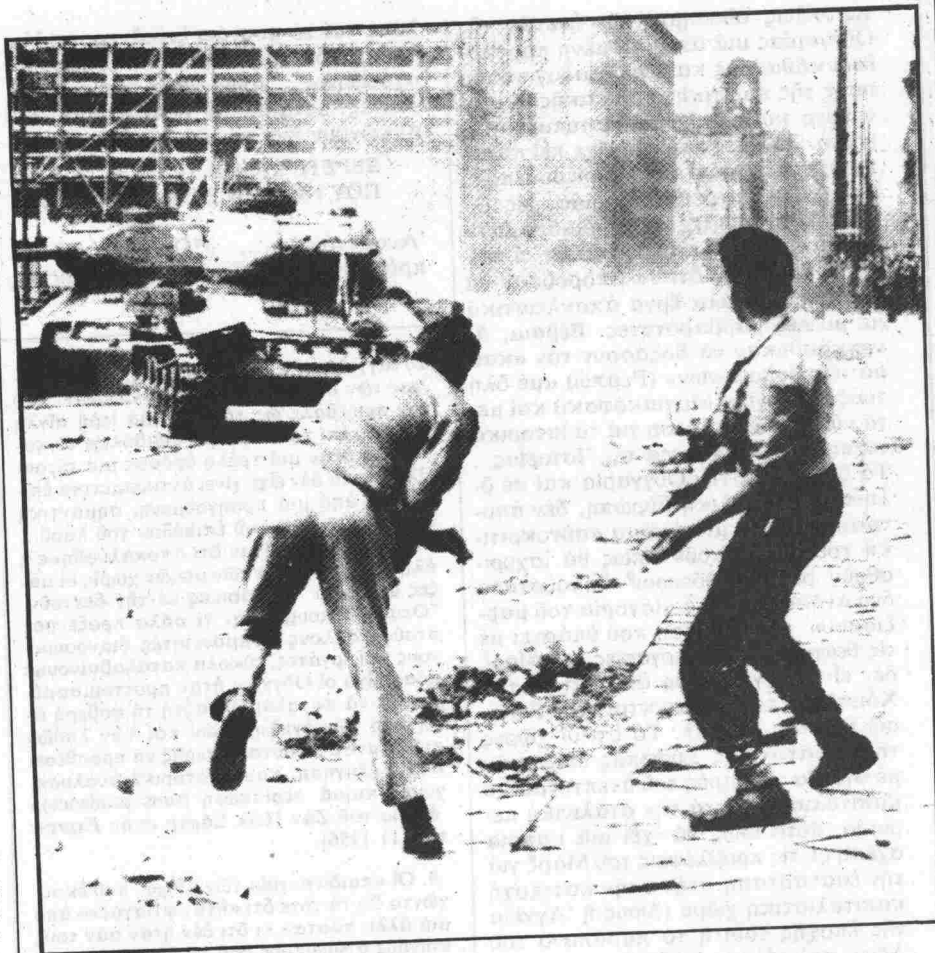
για μία πολιτική μανούβρα μεγάλης έμβέλειας που άποσκοπει να ουδετεροποιήσει (αν όχι να έξουδετερώσει) τη συντηρητική όμάδα μέσα στο ΠΚ και την ΚΕ και πού ό Ι. Ποζγκάι φαίνεται διαθεθιμένος να πραγματοποιήσει με όποιοδήποτε πολιτικό κόστος και αν άπαιτηθεί. Για πρώτη φορά μετά την άποχώρηση του Γ. Καντάρ τό κόμμα κινδυνεύει να διασπασθεί.

'Ο λαός όποστηρίζει τον Ι. Ποζγκάι που θεωρείται ό Ι. Νάγκυ της εποχής της περεστρόικα και ό Ούγγαρέζος Ντούμπτσεκ. 'Ο ίδιος δέν διστάζει να δηλώσει από την κρατική TV ότι «τό '56 ήταν μία λαϊκή έξέγερση και όχι μία άντεπανάσταση» και ότι «πρέπει να άποδοθεί δικαιοσύνη στους τότε ήγέτες». Τό επόμενο βράδυ στην TV οι κόρες του Ι. Νάγκυ και του στρατηγού Πάλ Μάλετερ — ύπουργού 'Εθνικής 'Αμυνας εκείνες τίς άπεγνωσμένες ήμέρες άντιστάσης κατά του στρατού του Κρεμλίνου— ζητούν την πλήρη άποκατάσταση των χαμένων συγγενών τους και την άμέριστη πολιτική ύποστήριξη τους στον Ι. Ποζγκάι. Στις 10 και 11 Φεβρουαρίου 1989 συγκαλείται έκτακτη όλομέλεια της Κ.Ε. 'Ο Κ. Γκρός άποδέχεται τίς διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις του συντρόφου του, καταλήγοντας σε ένα σώφρονα

λογικής περιόδου» είναι έντυπωσιακή: και αυτό όχι μόνο γιατί ό 'Αβδηρίτης πέθανε ενώ προσπαθούσε να άποδράσει από την 'Αθήνα κατηγορούμενος για άσέβεια. 'Ο σχετικισμός της πρωταγόρειας πρότασης είναι άναντίρρητα έκβιαστικός για τη μαρξιστική σκέψη, μία και ό μαρξισμός, ως έπιστήμη, ύπάρχει μόνο μέσα από την άγωνιόδη αναζήτηση ιστορικών άμεταβλήτων. 'Αβίαστα, μπορεί να κατηγορηθεί σαν ύποκλιση στον παραδοσιακό ψυχολογισμό της (άστικής) πολιτικής. 'Εξάλλου, ή επιχείρηση άποκατάστασης των σοφιστών στην ιστορία της φιλοσοφίας που επιχείρησε ό Χέγκελ, βρήκε φανατικούς πολέμιους στον Μάρξ, στον 'Ενγκελς, στον ίδιο τον Λένιν. Για τον Μάρξ «ή ανθρώπινη ούσια δέν είναι κάτι άφηρημένο που ένυπάρχει σε κάθε συγκεκριμένο άτομο. Στην ύλική της πραγματικότητα είναι τό ensemble (ένιαίο σύνολο) των κοινωνικών σχέσεων... Και επειδή ό Φόουερμαχ δέν αντιλαμβάνεται αυτή τη σύνδεση της ανθρώπινης ούσιας με την πραγματική όλότητα των κοινωνικών σχέσεων, είναι πρώτον άναγκασιμένος «να κάνει άφαίρεση της κοινωνικής ροής» και να προύποθέσει τον άνθρωπο άφηρημένα άπομονωμένο άτομο και δεύτερον δέν είναι δυνατό «να άντιληφθεί» την ούσια παρά μόνο σαν «γένος» σαν έσωτερική, βουβή γενικότητα που συνδέει με τον φυσικό τρόπο.

6. 'Η άστική κοινωνία «δέν επιτρέπει να βρίσκει κάθε άνθρωπος στον άλλον την πραγματώση αλλά αντίθετα τό φραγμό της έλευθερίας του... Διέλιξε την προσοκική άξιοπρέπεια μέσα στην ανταλλακτική άξία... 'Ο γιατρός, ό δικηγόρος, ό ιερέας, ό ποιητής, ό έπιστήμονας. 'Όλοι τους έγιναν σ' αυτήν μισθωτοί εργάτες» (Κ. Μάρξ).

συμβιβασμό. «Ο Ι. Νάγκυ έσφαλε αλλά καλοθέλητα... Ήταν λάθος (και όχι εγκλημα) τό ότι δέν κατάφερε εκείνες τίς τραγικές μέρες νά άντιληφθεί ότι ύπερασπίζεις τήν τάξη άν δέν καταφέρεις νά προωθήσεις τίς μεταρρυθμίσεις — γιατί χωρίς τάξη καμιά μεταρρύθμιση του σοσιαλισμού δέν είναι δυνατή» (άπό τήν άνακοίνωση τής ΚΕ). Παρ' όλα τά μισόλογα, ό Ι. Ποζγκάι κέρδισε μιά σημαντική πολιτική μάχη μέσα στό κομματικό μηχανισμό όπου, άκόμα ή πολιτική του βαρύτητα δέν άνταποκρίνεται στην τεράστια άπήχηση πού βρίσκει στόν ούγγρικό λαό. Ένα άλλο σημαντικό γεγονός είναι ότι για πρώτη φορά ή «Πράβδα», επίσημο όργανο του ΚΚΣΕ, ένημέρωσε τούς άναγνώστες τής για τά γεγονότα του '56. Έάν ή ΚΕ του ούγγαρέζικου κόμματος άποφασίσει ότι «ήταν μιά λαϊκή εξέγερση πού, τόσο οι σκοποί τής όσο και τά μέσα πού χρησιμοποιήθηκαν δέν άποτελοΰσαν μιά άπειλή για τόν σοσιαλισμό» τότε, καταλήγει ό άνταποκριτής τής «Πράβδα», «φαίνεται ότι πρέπει νά συμπεράνουμε πώς ή αίτηση πού έγινε τότε πρós τήν Σ. Ένωση για στρατιωτική βοήθεια, έστερείτο αίτίας».

Ο συμβιβασμός πού έπιτεύχθηκε και ή πολιτική νίκη των «προοδευτικών-μετρρυθμιστών» κατά των «συντηρητικών» (πού εκφράζεται από τόν ύπεύθυνο για τήν ιδεολογία, Γιάνος Μπέρετς) επιτάχυνε τίς εξελίξεις για τή μεταρρύθμιση των θεσμών. Ταυτόχρονα ή νέα ήγεσία άπέδειξε, τουλάχιστον πρós τό παρόν, ότι είναι ικανή νά επιτύχει τήν μετεξέλιξη από τό μονοκομματισμό στόν πλουραλισμό. Τό ντοκουμέντο τής ΚΕ έπιβεβαίωσε τή συμφωνία άνάμεσα στό κόμμα και τήν άντιπολίτευση πού άφήνει άνοιχτή τή δυνατότητα για μιά μελλοντική κυβέρνηση συνασπισμού. Τό ντοκουμέντο φέρει τόν τίτλο του «προγράμματος δράσης» — ίδια φόρμουλα πού είχε χρησιμοποιήσει και ό Ντοϋμπτσεκ στην Πράγα του '68 — και διακηρύσσει ότι «μιά τεχνητή επιτάχυνση τής άλλαγής ή μιά βίαιη άνακοπή τής μέ άυταρχικά μέσα θά 'ταν έξίσου επικίνδυνη. Μόνο ή ύπευθυνότητα όλων των κοινωνικών δυνάμεων μπορεί νά άποτρέψει τέτοιους κινδύνους. Η πολιτική μεταρρύθμιση δέν μπορεί νά ύποκαταστήσει τόν οικονομικό έκσυγχρονισμό· είναι ύποχρεωμένη νά συμβαδίσει μαζί του... Η ΚΕ έπιβεβαιώνει ότι ήταν ή άδυναμία καθοδήγησης του προγράμματος έκσυγχρονισμού πού όδήγησε στό 1956». Ο Ι. Ποζγκάι δηλώνει στην ιταλική έφημερίδα *Repubblica* ότι τό τελικό κείμενο και ή έκθεση τής Έπιτροπής των ιστορικών, άναγνωρίζουν ξεκάθαρα ότι τόν Οκτώβριο του '56 έξέσπασε μιά άθθεντική λαϊκή εξέγερση πού οι αίτίες τής άνάγονται στόν έξευτελισμό πού τό έθνος είχε ύποστεί κατά τήν σταλινική περίοδο.⁷

Υπενθυμίζουν ότι τά γεγονότα τής Βουδαπέστης, κατάφεραν νά διαψεύσουν τίς έλπίδες πού είχε δημιουργήσει ό Χρουστσόφ μετά τό 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ρίχνοντας όλο τό έθνος σέ άπόγνωση.⁸ Βέβαια, προσθέτουν, ότι κατά τή διάρκεια τής εξέγερσης διάφορες άντεπαναστατικές δυνάμεις και εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου έλαβαν μέρος μέ τόν ένα ή μέ τόν άλλο τρόπο. Άλλά αυτά τά είχαν ήδη καταγγείλει ό Μπίμπο, ό Κόβακς, ό Νέμεθ και ένα σωρό άλλοι ύπουργοί τής κυβέρνησης Ι. Νάγκυ... Όχι λιγότερο σημαντικό είναι τό γεγονός ότι τό ντοκουμέντο άποδίδει στους μεταρρυθμιστές του κόμματος τήν εϋθύνη για τό προχώρημα τής κρίσης σέ τέτοιο βαθμό... Άνέδειξα σέ κυρίαρχο πρόβλημα τά γεγονότα του '56 μέ πλήρη συνείδηση ότι εάν εγκαθιδρυθεί ένα πολυκομματικό σύστημα, τό '56 και ό ρόλος του Ι. Νάγκυ θά άποτελέσουν άντικείμενο άνοιχτής πολιτικής άντιπαράθεσης. Για τό ΚΚ θά 'ταν όδυνηρό νά παραμονεύει σταθερό στις άναχρονιστικές του άποψεις».

Δέν χρειάζεται ένας χαριτωμένος έ-

πίλογος για νά μεταφράσει πίσω από

7. Υπάρχει όποσδήποτε ένα πρόβλημα πολιτισμικού ρεαλισμού — και ό Μ. Κούντερα έχει πεί από καιρό ότι ό μεγαλορώσικος σοβινισμός έχει στρατηγικό του στόχο τήν εξαφάνιση των εθνικών μειονοτήτων στην Κ. Εϋρώπη. Άλλά υπάρχει και ή έκμετάλλευση... «Διαμέσου τής ΚΟΜΕΚΟΝ, των διμερών συμφωνιών και των έμπορικών άνταλλαγών και δανείων, οι Σοβιετικοί καταλήστεψαν τούς ζωτικούς οικονομικούς τομείς των χωρών - μελών, μετατρέποντας αυτές τίς χώρες σέ προμηθευτές πρώτων ύλών, σέ αγορές για τά προϊόντα τους και σέ βοηθητικά μεταποιητικά εργαστήρια έξεζουμίζοντας έτσι άνελέητα τούς λαούς αυτών των χωρών, προκάλεσαν καταστροφικές ζημιές» (έπιστολή τής ΚΕ του ΚΚ Κίνας στό ΚΚΣΕ στις 29.2.1964).

Φαίνεται, πάντως, ότι ό οικονομικός ιμπεριαλισμός πού εκφράζει αυτή τή νέα λογική τής συσσώρευσης σέ παγκόσμιο επίπεδο, άναγκάζει σ' ένα ξαναφούντωμα του εθνικισμού σάν κυρίαρχη ιδεολογία άνασυγκρότησης τόσο των «χαμένων» του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δηλαδή Γερμανίας, Ίαπωνίας, Πολωνίας και Γαλλίας.

8. Τό μεγαλύτερο λάθος ήταν ή έκθεση Χρουστσόφ. Γιατί ή δημόσια και επίσημη

τίς λέξεις τώνσημερινών ήγετών της Ουγγαρίας μία άπεγνωσμένη προσπάθεια κάθαρσης και άποιδεολογικοποίησης της πολιτικής πρακτικής — φαινόμενο κάθε άλλο παρά τυπικά ουγγρικό. Ο Γκ. Λούκατς είχε πει κάποτε ότι οι μαρξιστές γνωρίζουν πολύ καλά ότι επιτρέπονται διάφορες μικρές αισχροτήτες όταν διαδραματίζονται μεγάλα γεγονότα άλλα οι επίγονοι πίστεψαν ότι θά μπορούσαν να πετύχουν μεγάλα έργα άποκλειστικά με μικρές βαρβαρότητες. Βέβαια, άναγκάστηκαν να δοξάσουν τον «καιρό των δολοφόνων» (Ρεμπώ) «μέ δλη τους τή φωνή» (Μαγιακόφσκι) και μετά να ζητήσουν άφεση για τή ιστορικά τυχαία σάν άτυχήματα της Ιστορίας... Τά δρώμενα στην Ουγγαρία και σε όλη τήν Άνατολική Εύρώπη, δέν άποτελούν βέβαια μία άκόμα «αυτοκριτική του μαρξισμού» όπως θά ίσχυρισθούν οι περισσότεροι άπλούστατα δέν άνήκουν σε μία «ιστορία του μαρξισμού» και ή σχέση πού ύπάρχει με τής θεωρητικές επεξεργασίες του Μάρξ δέν είναι μεγαλύτερη άπ' ό,τι με τον Χόμπερ και τον Ουάσιγκτον, τον Ρουσσώ και τον Χέγκελ. Τό ότι οι χώρες της Άνατολικής Εύρώπης επιζητούν με άγωνία τής χαρές του άνεπτυγμένου καπιταλισμού μετά τήν σταλινική περίοδο, αυτό ίσως να 'χει μία κάποια σχέση με τής προβλέψεις του Μάρξ για τήν επανάσταση στην κατεζοχή καπιταλιστική χώρα (όπως ή Άγγλία της εποχής του) ή τό παράπονο του Λένιν στο τέλος της ζωής του για τή δημιουργία μιας «άστικής κοινωνίας χωρίς άστους». Άν οι μαρξιστές, σήμερα, δέν θά 'πρεπε να 'χουν πρόβλημα στο να έντοπίσουν τους «άστους» της Άνατολικής Εύρώπης δέν ισχύει τό ίδιο και για τήν άναζήτηση του «προλεταριάτου»... Βέβαια, όρισμένοι μέσα στην ξέφρενη άποενοχοποίηση πού τους χαρίζεται σάν «μάννα έξ ουρανού» από τον Γκορμπατσώφ δέν θά διστάσουν να ξαναρχίσουν τά ξεφανητά για τήν ύπεροχη θεολογία των «Μάρξ - Ένγκελς - Λένιν - Γκορμπατσώφ». Προσοχή, ή ήθική ξειδανίκευση του «σκοπού» άποτελεί τον κυριότερο ιδεολογικό μηχανισμό του σταλινισμού και του άυταρχισμού. Καμία ιστορία δέν ύπάρχει αν δέν τήν φτιάχνουμε οι ίδιοι... Ο μαρξισμός δέν είναι μακιαβελισμός.

Υ.Σ.:

Η Μεγάλη Συμπαράταξη της Άριστεράς και της Προόδου έχει συνηθίσει να διαχειρίζεται τής όδυνήρες άποκαταστάσεις στις «χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού» και τής έννοχες συνειδήσεις πού τρέφει στον κόρφο της με τον ίδιο «τρόπο»: σιωπηλά. Βέβαια, κατά καιρούς, βγάξει τό κεφα-

λάκι και τό κουνάει ξεδιάντροπα έξω από τό ιδιωτικό σπίτι των «δημοσίων σχέσεων»... Ίσως γιατί οι έναπομειναντες μεταλλικοί δεινόσαυροι δέν σηκώνουν πιά τά πανώ με τή γραφή:

**ΞΕΡΕΤΕ ΚΑΜΙΑ ΤΣΑΤΣΑ
ΠΟΥ ΝΑ ΜΗΝ ΕΙΝΑΙ ΠΟΥΤΑΝΑ;**

Άναμενόμενο... «Όποιος, με τό πρόσχημα μιας δυσπιστίας σταθερής

καταγγελία, ή λεπτομερειακή έκθεση όλων των έγκλημάτων ενός ανθρώπου πού τον περιέβαλε ως τά τότε μία ιερή αίγλη και πού επί τόσον καιρό συμβόλιζε τό καθεστώς ήταν μία τρέλα εφόσον μία τέτοια ειλκρίνεια δέν είχε γίνει άντικειμενικά επιτρεπτή από μία προηγούμενη, σημαντική ύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού... Τό άποτέλεσμα ήταν ότι άποκαλύφθηκε ή άλήθεια στα μάτια των μαζών χωρίς οι μάζες αυτές να 'ναι έτοιμες να τήν δεχθούν. Όταν βλέπουμε π.χ. τί σάλο προξένησε στους Γάλλους κομμουνιστές διανοούμενους και εργάτες, εδκολα καταλαβαίνουμε πόσο λίγο οι Ουγγροι ήταν προετοιμασμένοι για να καταλάβουν αυτή τή φοβερή άφήγηση των έγκλημάτων και των λαθών πού έκανε ο Χρουτσώφ χωρίς να προσθέσει καμία έξηγηση, καμία ιστορική άνάλυση, χωρίς καμία περίσκεψη (sans prudence)» άρθρο του Ζάν Πώλ Σάρτρ στην *Express* τή 9.11.1956).

9. Οι «παιδαγωγοί» των μαζών πού έκαχώντο ως τά τότε ότι «ήταν φτιαγμένο από μία άλλη πάστα» κι ότι δέν ήταν σάν τους κοινούς ανθρώπους (για να θυμηθούμε τον περίφημο λόγο του Στάλιν στην κηδεία του Λένιν), έγκατέλειψαν ξαφνικά αυτές τής άξιοθρήνητε χιμαιρες κι άνακάλυψαν ότι είχαν «ξεμάθει» τά πιο στοιχειώδη πράγματα και ότι έπρεπε να τά ξαναμάθουν... Άς άκούσουμε τον Παλμίρο Τολιάτι: «Πρέπει να ξαναμάθουμε τό πώς γίνεται μία κανονική δημοκρατική ζωή, δηλαδή να ξαναμάθουμε να 'χουμε προσωπική πρωτοβου-

δο και νόμιμης άπέναντι στο κράτος, θεωρεί πώς άποτελεί ύποχώρηση άπέναντι στη γοητεία του, άκόμα και να τό θέτει υπό άμφισβήτηση, κινδυνεύει να άνακληθεί στην τάξη κατά τρόπο σκληρό... Καμία άρνηση δέν καταργεί τίποτε» (άπό μοντέρνα ποιητική άνθολογία).

Βησσαρίων Γκίνιας

λία τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη. Να ξαναμάθουμε να επιζητούμε τή συζήτηση. Να ξαναμάθουμε να άνεχόμαστε τά λάθη γιατί ή άνοχή είναι άναγκαία για να βρούμε τήν άλήθεια. Να ξαναμάθουμε τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης» (άρθρο στην «Humanité» τής 3.7.1956). Να τί χρειαζόταν να «ξαναμαθευτεί» ύστερα από έναν αιώνα σοσιαλισμού! Άλλ' ήταν άνάγκη να χαλάσει ο κόσμος για να ξαναμάθουν οι άνθρωποι τό Άλφα - Βήτα των πολιτισμένων τρόπων; Χρειαζόταν να πέσουν από τόσο ψηλά για να 'ανακαλύψουν ότι οι δήθεν «τυπικές έλευθερίες» είναι άπαραίτητες για να ύπάρξει «κανονική» πολιτική ζωή; Χρειαζόταν άλήθεια να περάσουν από τή σταλινική σχολή του κυνισμού και της δουλοπρεπούς λατρείας για να «ξαναμάθουν» να εκτιμούν «τήν άνεξαρτησία του χαρακτήρα και τήν άνεξαρτησία της κρίσης»;... Όπως έλεγε ο Πολωνός Υ. Κόττ «έχοντας ζήσει δέκα χρόνια υπό τό δημοκρατικότερο καθεστώς του κόσμου, χρειάστηκε να εφεύρουμε έναν νέο όρο: τον όρο δημοκρατικοποίηση!» Τήν ίδια εποχή, ο Πέτερ Βέρες, ο Πρόεδρος της Ένωσης των Ουγγρων διανοουμένων, δήλωνε τά εξής: «Θέλω να μιλήσω άνοικτά και ξάστερα. Στο δρόμο προς τή δημοκρατία τό πρώτο βήμα είναι τούτο: Οι πολίτες πού δέν είναι γραμμένοι στο κόμμα, και μαζί μ' αυτούς και οι συγγραφείς δέν πρέπει να άναγκάζονται να χειροκροτούν αυτούς με τους όποιους δέν συμφωνούν...» (Κώστας Παπαϊωάννου, Άθήνα 1960).

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

Ζωολογική Πληγή 17, 1
36 79 70

**ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ**

ΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΣΤΑΣΙΑΣΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ

**ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελεύθερος Τύπος"**

ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

του Μιχάλη Χλέτσου

Η μισθωτή εργασία αποτελούσε πάντοτε για τους θεωρητικούς της ανάπτυξης, τήν αιτία για όλα τὰ δεινά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. *Η μάλλον για νά είμαστε ακριβέστεροι, τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης του ελληνικού ενεργού πληθυσμού και όχι τό καθεστώς τής μισθωτής εργασίας δημιουργούσε προβλήματα. Δέν είναι λίγοι οί θεωρητικοί αὐτοί που υποστήριζαν ότι τό χαμηλό ποσοστό μισθωτοποίησης ήταν ένα από τὰ ἀποτελέσματα τής «υπανάπτυξης» ή «ἐξαρτημένης» ανάπτυξης τής Ἑλλάδας.¹

Βέβαια τό πρόβλημα τής «υπανάπτυξης» ή «ἐξαρτημένης» ανάπτυξης δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει στά πλαίσια αὐτοῦ του ἄρθρου. Ἀπλῶς ἀναφέρουμε, ότι αὐτοί οί ὄροι ἀπορρέουν ἀπό ἕ-

να μοντέλο-ὑπόδειγμα πού δέν είναι ἄλλο ἀπό αὐτό τής ανάπτυξης τῶν προηγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν. Πέρα ἀπό τόν προβληματισμό ἂν πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε τόν συγκεκριμένο δρόμο ανάπτυξης τῶν Δυτικῶν χωρῶν, θέλουμε νά τονίσουμε ότι ἡ ἀνάπτυξη τής χώρας δέν είναι ἕνα προκαθορισμένο μοντέλο πού ἐπιβάλλεται ἀπό τὰ πάνω. Εἶναι μία κοινωνική διαδικασία. Γι' αὐτό ἀντί για «υπανάπτυξη» ή «ἐξαρτημένη» ἀνάπτυξη, εἶναι καλύτερα νά μιλάμε για μία ἄλλη μορφή ἀνάπτυξης πού ἐξαρτᾶται (καθορίζεται) ἀπό τή διαδικασία τής συσσώρευσης του κεφαλαίου και ἀπό τήν πάλι τῶν τάξεων.

*Ὅσον ἀφορᾶ τήν μισθωτή εργασία, τό κύριο πρόβλημα δέν είναι τό χαμηλό της ποσοστό στό σύνολο του ἔνεργου

πληθυσμοῦ ἀλλά τὰ αἷτια τής μὴ ἐξάπλωσής της. Αὐτός είναι και ὁ σκοπός αὐτοῦ του ἄρθρου. Νά βρεῖ τούς παράγοντες ἐκείνους οἱ ὁποῖοι καθόρισαν σέ σημαντικό βαθμό τήν μορφή ἀνάπτυξης πού ἀκολούθησε ἡ χώρα μας, ἄρα και τό ποσοστό μισθωτοποίησης του ἔνεργου πληθυσμοῦ.

Ποιά ὁμως είναι ἡ ἐξέλιξη τής μισθωτής εργασίας μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο; Ὁ παρακάτω πίνακας εἶναι ἄρκετά διαφωτιστικός.

1. Βλέπε π.χ. Τσουκαλάς Κ. «Ἡ δομή τής ἀπασχόλησης και τό μικρομεσαῖο θαῦμα», Ἐντί, τ. 260, 1984.

Πίνακας 1

Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά ομάδες κλάδων δραστηριότητας
καί θέση στο επάγγελμα τό 1951, 1961, 1971, 1981

Έτη	(%)							
	Πρωτογενής		Δευτερογενής		Τριτογενής		Σύνολο χώρας	
	Αύτοαπα- σχολούμ.*	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί	Αύτοαπα- σχολούμ.	Μισθωτοί
1951	87,09	9,09	23,4	68,1	23,6	59,2	54,1	36,8
1961	90,01	8,2	23,9	70,9	27,3	57,4	60,4	33,5
1971	93,4	4,8	20,5	72,3	28,8	64,4	52,8	42,3
1981	94,7	3,9	23,1	70,7	28,4	65,9	45,8	49,6
1951-1961	+ 2,92	- 0,89	+ 0,5	- 2,8	+ 3,7	- 1,8	+ 6,3	- 3,3
1961-1971	+ 3,39	+ 3,4	- 3,4	- 1,4	- 1,5	+ 7	- 7,6	+ 8,8
1971-1981	+ 1,3	- 0,9	+ 2,6	- 1,6	- 6,4	+ 1,5	- 7	+ 7,3

* περιλαμβάνει εργαζόμενους για δικό τους λογαριασμό + συμβοηθούντα μέλη μη άμβιβόμενα της οικογένειας.

Πηγή: ΕΣΥΕ, 'Απογραφή 1951, '61, '71, '81

Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε τρεις περιόδους στην εξέλιξη της μισθωτής εργασίας. Η πρώτη περίοδος από τό 1949 (τέλος του έμφύλιου) μέχρι τό 1963. Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου παρατηρούμε μία συνεχή μείωση των μισθωτών προς όφελος των αύτοαπασχολουμένων. Οί μή μισθωτοί άποτελούν την πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Η δεύτερη περίοδος είναι από τό 1964 μέχρι τό 1973 και είναι ή περίοδος της «συνύπαρξης». Παρατηρούμε μία συνεχή τάση για αύξηση του αριθμού των μισθωτών. Βέβαια συνεχίζει ν' αύξάνεται και ό αριθμός των μή μισθωτών οί όποιοί και ύπερτερούν. Τέλος ή τρίτη περίοδος είναι ή περίοδος των «μισθωτών». Αρχίζει με την πτώση της δικτατορίας και φτάνει μέχρι τίς μέρες μας. Ό αριθμός των αύτοαπασχολουμένων μειώνεται, ένω αντίστοιχα αύξάνεται ό αριθμός των μισθωτών που άποτελούν και την πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Αυτό που μās ενδιαφέρει (δπως άναφέραμε και προηγουμένως) σ' αυτό τό άρθρο είναι νά ανακαλύψουμε τούς παράγοντες που προκάλεσαν αυτή την εξέλιξη. Δύο, κατά την γνώμη μας, είναι οί σημαντικότεροι παράγοντες: ή διαδικασία συσσώρευσης και τό κράτος.

Διαδικασία συσσώρευσης-κράτος

Όταν λέμε διαδικασία συσσώρευσης του κ κεφαλαίου δέν έννοούμε άπλή παράθεση κάποιων δυναμικών κλάδων

της οικονομίας. Δέν είναι ανεξάρτητη από την πάλη των τάξεων. Είναι προϊόν της. Είναι προϊόν της πάλης άνάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Όσον άφορά τό κράτος, πιστεύουμε ότι ό ρόλος του είναι πολύ σημαντικό στον καθορισμό της μορφής ανάπτυξης της χώρας. Δέν μās μένει παρά νά άποδείξουμε τό γιατί. Καταρχήν τό κράτος είνεαι ξεχωρο από τό πολιτικό καθεστώς. Τό πολιτικό καθεστώς είναι ή μορφή ύπαρξης του κράτους. Χαρακτηρίζεται από την μορφή άυτονομίας που έχει τόσο άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις όσο και άπέναντι στα άλλα πολιτικά καθεστάτα.²

Ό φετιχισμός του έμπορεύματος παρουσιάζει τό κράτος σάν κάτι που δέν είναι: ούδέτερο. Όμως ή γενίκευση του έμπορεύματος άποφειτοχποιεί τίς παραγωγικές σχέσεις. Η σχέση έκμετάλλευσης είναι πλέον διακριτή άπ' όλους. Η ίδια ή συσσώρευση του κεφαλαίου είναι ένα στοιχείο άποφειτοχποίησης των παραγωγικών σχέσεων. Τό κράτος είναι ή άπάντηση σ' αυτή την άποφειτοχποίηση. Έγγυόμενο τόν σεβασμό στους κανόνες της άνταλλαγής (έννοείται άνάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία), έγγυάται και διακονίζει την δυνατότητα έκμετάλλευσης. Τό κράτος παρεμβαίνει στην κοινωνία με δύο τρόπους:³ είτε μέσω της παρέμβασης του στην διαδικασία της συσσώρευσης είτε μέσω της χρήσης του ζεύγους άναζήτηση νομιμοποίησης - καταπίεση. Η παρέμβαση του στη διαδικασία της συσσώρευσης είναι παρέμβαση άπέναντι στο κεφάλαιο (και έξαρτάται από τόν διαφο-

ρισμό των ποσοστών κέρδους, από την πρωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και από τό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων) και παρέμβαση άπέναντι στην εργασία (άναπαραγωγή ενός μεγάλου μέρους της εργατικής δύναμης). Όσον άφορά τόν δεύτερο τρόπο παρέμβασής του (χρήση του ζεύγους νομιμοποίηση - καταπίεση), τό πολιτικό καθεστώς, μορφή ύπαρξης του κράτους, άναζητά την νομιμοποίηση του άπέναντι στις κοινωνικές τάξεις. Η άναζήτηση της νομιμοποίησης του καθορίζει σ' ένα βαθμό τή μορφή ανάπτυξης της χώρας. Έδώ θά πρέπει νά τονίσουμε ότι νομιμοποίηση - καταπίεση δέν είναι όροι άντιφατικοί και άλληλοαποκλειόμενοι αλλά οί δύο πλευρές ενός νομίματος. Τέλος θέλουμε νά άναφέρουμε, ότι ή διαδικασία άναζήτησης από την πλευρά του πολιτικού καθεστώτος μίας ευρύτερης νομιμοποίησης άπέναντι στην πλειοψηφία των πολιτών οδήγησε στην εμφάνιση (κυρίως μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο) του Κράτους - Πρόνοια. Είναι ή συγκεκριμένη μορφή όργάνωσης που αρχίζει νά ύπάρχει άπό τίς αρχές του αιώνα αλλά γίνεται έντονα άντιληπτή μετά τόν β' παγκόσμιο πόλεμο. «Στό Κράτος - Πρόνοια, ή σχέση του άτόμου με την κοινωνία των πολιτών και με τό κράτος τροποποιήθηκαν σέ βάθος. Τό κράτος άπευ-

2. Gilberto Mathias - Pierre Salama «L'Etat surdeveloppé. Des métropoles au tiers-monde», La Decouverte / Maspero 1983.

3. Gilberto Mathias - Pierre Salama «L'Etat...».

θύνεται κατευθείαν στην κοινωνία παρουσιάζοντας την επιβίωση και την αναπαραγωγή της σαν καθήκον του τού κοινωνικό συμβόλαιο είναι ιδωμένο πρώτα σαν συμπύκνωση των συμβολαίων μεταξύ των ατόμων και της κοινωνίας ή όποια παρουσιάζεται σαν πρωταρχική και όχι σαν προϊόν δυναμικής συνύπαρξης ατόμων».⁴

1949-1963

Τό τέλος του εμφύλιου πολέμου βρίσκει την Ελλάδα έντελως κατεστραμμένη. Τρία είναι τά κύρια αποτελέσματα αυτού του πολέμου πάνω στην ανάπτυξη. Καταρχήν, ένα μεγάλο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού βρισκόταν είτε πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες, είτε κλεισμένοι στις φυλακές και στην εξορία. Δεύτερο, άργει ή οικονομική «άνασυγκρότηση» σέ σχέση μ' άλλες χώρες. Τρίτον, έρημώνεται ή ύπαιθρος και προκαλείται συστηματική μετακίνηση τού κόσμου στις μεγάλες πόλεις. Η πολιτικοστρατιωτική συντριβή της Αριστερās και ή μετέπειτα καταστολή τού εργατικού κινήματος έμποδίζουν την εμφάνιση τού Κράτους - Πρόνοια στην Ελλάδα. Η υπόθεση (περί ομοιογενούς κοινωνίας) πάνω στην όποια οικοδομείται τό Κράτος - Πρόνοια δέν υπάρχει. Τό Έλληνικό Κράτος (ή καλύτερα τό πολιτικό καθεστώς) για νά έδραιώσει την πολιτική κυριαρχία της δεξιάς ενεργεί ως κράτος - χωροφύλακας, κυνηγώντας την εργατική τάξη και άνασυγκροτώντας την μικροϊδιοκτησία. Χωρίζει την κοινωνία σέ εθνικόφρονες και μή και προσπαθεί ν' άποκτήσει τή νομιμοποίησή του από τά μικροαστικά στρώματα. Μιά σειρά άλλοι παράγοντες συνηφασμένοι μέ την μισθωτή εργασία (όπως αύξηση τών εργατικών μισθών, της κοινωνικής ασφάλισης, της συλλογικής κατανάλωσης) βρίσκονται σέ υπολανθάνουσα κατάσταση. Τό μέσο πραγματικό ήμερομίσθιο τού Έλληνα εργάτη τό 1958 βρίσκεται στό ίδιο ύψος μ' αυτό τού 1938.⁵ Η ποσοστιαία συμμετοχή της δαπάνης για θέρμανση και φωτισμό στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης φτάνει 1,7% τό 1950 και 2% τό 1960. Για τά έπιπλα, σκευή τό ύψος της συμμετοχής φτάνει στό 17,7% τό 1950 και 3,6% για τό 1960. Τό αντίστοιχο ποσοστό υγείας φτάνει στό 4,1% τό 1950 και 3,6% τό 1960. Τό ποσοστό τού αριθμού τών άσφαλισμένων στό ΙΚΑ (ό σημαντικότεος όργανισμός κοινωνικής ασφάλισης μετά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο) και τών οικογενειών τους από 10,9% τό 1950 αύξήθηκε μέχρι τό 1966 σέ 23%.⁶

Πίνακας 2

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και περιοχή τό 1983 και 1986

Έτη	Άστικές περιοχές		ΗΜΙΑΣΤΙΚΕΣ		ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
1983	64,9	73,8	42,2	32,3	26,3	10,4
1986	65,2	73,7	43,9	36,1	96,3	11,3

Πηγή: Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού για τό έτος 1983 και 1986

Όμως ή Ελλάδα ύφιστάμενη τις πιέσεις τού διεθνούς ανταγωνισμού είναι άναγκασμένη νά επιταχύνει την διαδικασία συσσώρευσης. Αυτός είναι ό δεύτερος ρόλος τού κράτους. Τό ελληνικό κράτος εκτός από κράτος χωροφύλακα είναι και κράτος - επενδυτής.⁷ Ο παρεμβατισμός του προσανατολίζεται σέ τρεις κυρίως άξονες: κρατική χρηματοδότηση της βιομηχανίας και τών άλλων τομέων (έμπόριο, οικοδομές, μεταφορές - επικοινωνίες...), κρατικές επενδύσεις στην ύποδομή, στον τομέα παραγωγής ενέργειας και ίδρυση βιομηχανικών μονάδων (λιπάσματα, ζάχαρη κ.λπ.) και τέλος φορολογική πολιτική πού άποβλέπει στην ανάπτυξη τών επενδύσεων από την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Τ' άποτελέσματα από τόν παρεμβατικό ρόλο τού κράτους φαίνονται ή διαίτερα την επόμενη περίοδο.

1964-1973

Καταρχήν ή άνοδος τού εργατικού κινήματος έπέζε προς μία κατάσταση φιλελευθεροποίησης τού πολιτικού καθεστώτος πού όμως άνακόπτεται από την έλευση της δικτατορίας. Όσον άφορά τή συσσώρευση τού κεφαλαίου, ή περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως ή περίοδος της ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης. Η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας γίνεται προς όφελος τών κλάδων κεφαλαιουχικών και ένδιάμεσων προϊόντων. Κατά την δεκαετία '60-'70 παρατηρούμε μία αύξηση τού ΑΕΠ κατά 7,2% (σέ σταθερές τιμές τού '70). Η συμμετοχή της γεωργίας στην αύξηση τού ΑΕΠ σ' αυτή την δεκαετία ήταν 21,4%. Για τόν δευτερογενή τομέα 28,2% και για τόν τριτογενή τομέα 50,4%. Από τόν δευτερογενή τομέα την μεγαλύτερη συμμετοχή την είχε ή μεταποίηση 16,1% ενώ από τόν τριτογενή τομέα τό έμπόριο και οι υπηρεσίες μέ 26,4% και ή Δημόσια Διοίκηση μέ 9,4%. Όσον άφορά την άπασχόληση στό έμπόριο παρατηρούμε ότι ό αριθμός τών μισθωτών αύξάνει ά-

πό 35,2% τό 1961 σέ 38,8% τό 1971. Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί αύξήθηκε ό αριθμός τών μισθωτών σ' αυτή την περίοδο μία και ή ταχύρρυθμη ανάπτυξη της Ελλάδας προκλήθηκε από κλάδους πού στηρίζονται στή μισθωτή εργασία. Τέλος, όσον άφορά τά προηγούμενα μεγέθη παρατηρείται μία σταθερή αύξηση τού ποσοστού συμμετοχής τους στό σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης.

1974-μέχρι σήμερα

Άς δούμε λεπτομερέστερα αυτή την περίοδο μία και είναι ή περίοδος τών μισθωτών. Οι μισθωτοί υπερτερούν ως προς τά άλλα κοινωνικά στρώματα. Αυτό πού είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ή μαζική είσοδος τών γυναικών στην αγορά εργασίας (βέβαια αυτό έχει άρχίσει από τό 1960 αλλά κορυφώνεται τώρα) και μάλιστα σέ κλάδους πού στηρίζονται στην μισθωτή εργασία. Οι γυναίκες κατά κύριο λόγο άπασχολούνται στον τριτογενή τομέα. Η κατηγορία τών μισθωτών γυναικών σ' αυτό τόν τομέα αυξάνει κατά 165% την περίοδο 1951-1981.⁸ Γενικότερα τό ποσοστό τών μισθωτών γυναικών επί τού συνόλου εργαζομένων γυναικών (81%) είναι πολύ ψηλότερο από τό αντίστοιχο τών μισθωτών άνδρών (69%). Πιο συγκεκριμένα οι παρακάτω πίνακες μās δίνουν μία εικόνα για την έκταση της μισθωτής εργασίας τά τελευταία χρόνια.

Αυτή ή περίοδος μπορούμε νά πούμε ότι χωρίζεται σέ δύο ύποπεριόδους. Η πρώτη είναι μέχρι τό 1979 όπου συσσωρεύονται οι προϋποθέσεις για νά επέλθει οικονομική κρίση και ή δεύτερη από τό 1979 μέχρι σήμερα ό-

4. B. Lautier «Safarisation restreinde, secteur informel et politiques d'emplois en Amerique Latine», *Revue Tiers Monde*, 1985.

5. Μπαμπανάνης: «Ίδιομορφίες της ανάπτυξης στην Ν. Εβρώπη», έκδ. IMM.

6.

Πίνακας 3

Ποσοστό μισθωτών ανά φύλο και κλάδο δραστηριότητας τό 1975, 1983 και 1986

Κλάδοι	1975		1983				1986					
	*Ανδρες		Γυναίκες		*Ανδρες		Γυναίκες		*Ανδρες		Γυναίκες	
	Μισθωτοί	Αύτοαπ.*	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.	Μισθ.	Αύτ.
Γεωργία-Κτηνοτροφία	10,6	84,4	9,6	90,01	5,02	90,03	2,9	96,1	4,8	88,7	2,5	95,9
Όρυχεία	88,6	4,2	90,09	9,9	96,6	0,3	93,3	6,6	94,03	2,2	9,3	4,3
Βιομηχανία-Βιοτεχνία	68,2	21,8	74,9	23,9	66,6	21,9	75,7	23,03	67,1	21,8	76,2	21,9
Ήλεκτρισμός-Φωταέριο	99,9	—	99,2	—	98,8	0,3	100	—	100	—	100	—
Οικοδομές-Δημ. Έργα	80,1	10,7	88,5	8,005	70,7	18,7	75	16,6	70,02	19,7	50	16,6
Εμπόριο-Εστιατ.-Ξενοδ.	35,4	54,4	50,01	47,9	33,3	49,4	40,8	56,7	32,1	41,1	38,81	58,3
Μεταφ.-Αποθηκ.-Επικ.	72,9	25,1	96,7	2,9	70,9	25,5	94,3	4,4	69,9	27,3	93,4	6,1
Τράπεζες-Ασφάλειες	57,6	32,2	83,9	14,5	54,1	34,6	74,3	23,5	56,1	38,2	76,3	21,3
Υπηρεσίες	87,3	10,7	89,1	10,2	88,1	9,4	89,8	8,7	88,4	9,5	90,5	1,4
Σύνολο	62,7	30,2	69,4	29,5	50,2	42,06	44,6	54,02	43,5	35,5	46,1	52,1

*Αύτοαπασχολούμενοι = εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό + συμβοηθούντα μέλη + άμειβόμενα μέλη της οικογένειας

Πηγή: *Έρευνα άπασχόλησης εργατικού δυναμικού του έτους 1975, 1983 και 1986

που είναι ή περίοδος της οικονομικής κρίσης. Τό ΑΕΠ (σέ αγοραίες τιμές του 1975) αύξάνει τό 1969 σέ 6,5%, τό 1973 σέ 3,8%, τό 1974 είναι -0,7%, τό 1980 είναι -1,1%, τό 1983 είναι 2,2%.⁹ Παρόμοια ή βιομηχανική παραγωγή ένω τό 1969 είχε αύξηθει κατά 12,4%, τό 1974 αύξήθηκε κατά -1,1%, τό 1980 κατά 0,2% και τό 1983 κατά 3%. Τέλος, ή συμβολή της γεωργίας στό ΑΕΠ από 17,8% τό 1970 γίνεται 13,8% τό 1983, της βιομηχανίας από 33,1% τό 1970 γίνεται 30,7% στό 1983 και των υπηρεσιών από 46,4% τό 1970 σέ 55,5% τό 1983.

Τήν έπαύριο της πτώσης της δικτατορίας τό πολιτικό καθεστώς άναζητεί νά άποκτήσει τήν νομιμοποίησή

του από τό σύνολο του έλληνικού πληθυσμού. Αυτό τόν άναγκάζει σέ μία σειρά μέτρων πρός όφελος της μισθωτής εργασίας και σέ βάρος των άυτοαπασχολούμενων. Αύτά τά μέτρα είναι ή σημαντική αύξηση των εργατικών μισθών, επέκταση της κοινωνικής άσφάλισης, της εκπαίδευσης και της ιδιωτικής κατανάλωσης. Γίνεται λοιπόν προσπάθεια σύστασης του Κράτους - Πρόνοια. Προϋπόθεση όμως είναι ή επέκταση της μισθωτής εργασίας διότι δέν μπορεί νά ύπάρξει Κράτος - Πρόνοια χωρίς μισθωτούς.

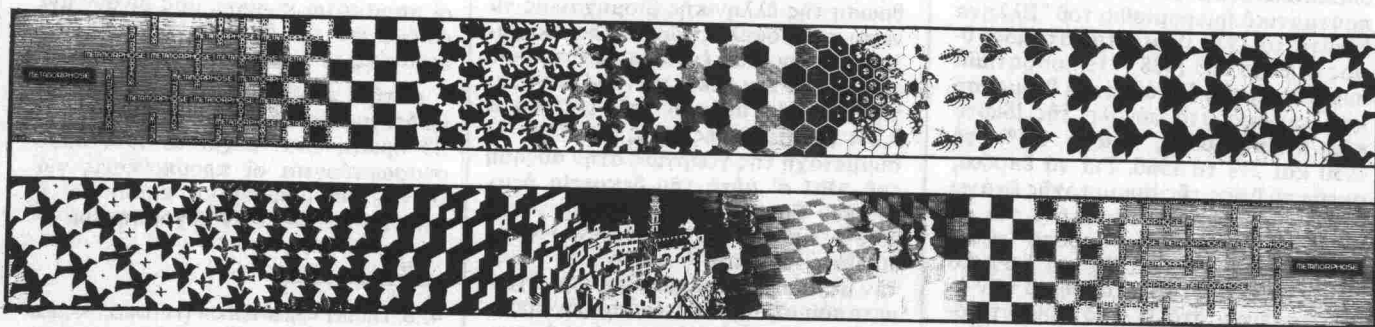
Τέλος θά θέλαμε νά τελειώσουμε λέγοντας ότι ή Έλλάδα από τή δεκαετία του '60 έχει μπει σέ μία διαδικασία μισθωτοποίησης του οικονομικά ένερ-

γού πληθυσμού της. Αυτό που έχει σημασία δέν είναι νά διακηρύσσουμε ότι στην Έλλάδα άργησε νά ξεκινήσει αυτή ή διαδικασία αλλά νά ψάξουμε νά βρούμε τό γιατί.

7. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός σχηματισμός», έκδ. Έξάντας 1988, σελ. 336.

8. Βλέπε Μ. Παντελίδου - Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος - πρόνοια» στό «Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους - πρόνοιας στην Έλλάδα», έκδ. Έξάντας 1988.

9. Γ. Μηλιός, «Έλληνικός κοινωνικός...».

Georges Labica:

... 'Υποτιμήσαμε τήν αστική ιδεολογία

ΜΙΑ ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

Ερώτηση: Τό τελευταίο βιβλίο σου άποτελεί ένα «δοκίμιο πάνω στην ιδεολογία»¹· θά μπορούσες νά μάς εξηγήσεις τή σημασία, γιά τήν πολιτική σκέψη και δράση αυτής τής επιστροφής, μέσω ιδεολογίας;

Απάντηση: Πράγματι, πρόκειται γιά μιά επιστροφή πού περιλαμβάνει επίσης τή μελέτη του Γκράμισι, παρόλο πού ό ίδιος δέν εμφανίζεται στό βιβλίο· άν τό έγγραφο σήμερα, ό Γκράμισι θά καταλάμβανε μιά εξέχουσα θέση. 'Επιστροφή λοιπόν, επειδή ξαναγυρίζω πάνω στό σύνολο των κειμένων του Μάρξ και του 'Ενγκελς πού άφορούν τήν ιδεολογία, χωρίς νά διστάζω νά ξαναπιαστώ, άκόμη μιά φορά, μέ πράγματα πού έχουν ειπωθεί κατ' επανάληψη, αλλά συσχετίζονται μέ τις σημαντικές μας άνησυχίες, εντός και εκτός Γαλλίας.

Στους «κλασικούς», στον Μάρξ, στον Λένιν, στον Τρότσκι καθώς και στον Γκράμισι υπάρχει μιά υποτίμηση τής εκπληκτικής ικανότητας ενσωμάτωσης πού διαθέτει ό καπιταλισμός. Δέν πρόκειται μόνο γιά μιά θεωρητική υποτίμηση αλλά γιά θεωρητική και πρακτική συγχρόνως. Αυτοί δέν γνώρισαν μορφές τής μορφωτικής, πνευματικής, θεσμικής και ιδεολογικής κυριαρχίας πού αντιμετωπίζουμε έμεις σήμερα, και οι όποιες μάς θέτουν ένα νέο πρόβλημα. Τό πρόβλημα αυτό τό κατέταξα κάτω από τον τίτλο «ιδεολογία», γιατί πρόκειται γιά μιά κλασική έννοια, σχετικά οικεία· θά μπορούσαμε, όπως τό κάνει ό Γκράμισι, νά τήν πούμε «κουλτούρα». 'Όταν γιά παράδειγμα ό Γκράμισι εξετάζει τήν «ήγεμονία», ή όποια θά πρέπει νά προηγηθεί τής κατάληψης τής εξουσίας, τήν έκλαμβάνει υπό τή μορφή τής συναίνεσης. 'Η συναίνεση θά έπεται στους κυριαρχούμενους νά καταλάβουν «όχηρά», όπως τά άποκαλεί, μέσα στην κοινωνία των πολιτών, πράγμα πού, κατά συνέπεια, άντανακλάται στην πολιτική κοινωνία, δηλαδή στό Κράτος. Μέ άλλα λόγια, όχι μόνο πρέπει νά κάνουμε συνείδηση στους κυριαρχούμενους τις προϋποθέ-

σεις τής κυριαρχίας τους, αλλά επίσης νά τους πείσουμε γιά τήν αναγκαιότητα νά συνασπισθούν γύρω από ένα πλειοψηφικό κοινωνικό σχέδιο, και όλα αυτά πριν τήν κατάκτηση τής εξουσίας. Μέ εκπλήσσει ότι αυτό δέν είναι πλέον δυνατό σήμερα. Και υπάρχουν πολλοί και διάφοροι λόγοι γι' αυτό, οι όποιοι όμως συγκλίνουν στό ίδιο σημείο.

Καταρχήν πρέπει νά πούμε ότι οι ευρωπαϊκές αστικές τάξεις, οι κυρίαρχες τάξεις, έμαθαν πάρα πολλά από τή στρατηγική και τακτική του μαρξισμού πράγμα πού δέν εκτιμήθηκε επαρκώς από τήν πλευρά μας και γενικά από όλο τό προοδευτικό κίνημα. Γνωρίζουν πολύ καλά τί σημαίνει συσχετισμός δυνάμεων και γνωρίζουν επίσης μέχρι πού μπορούν νά πάνε.

Από τήν άλλη πλευρά ό Γκράμισι υποτίμησε θεσμικές μορφές πού διαθέτει τό κράτος. 'Ετσι όταν μελετά τήν ήγεμονία αναφέρεται στους σχολικούς θεσμούς, στον τύπο, και προσδοκά από αυτούς νά παίξουν ένα σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση τής ήγεμονίας. βέβαια όλα αυτά θά πρέπει νά τά συσχετίσουμε μέ τήν εποχή του, μέ τις συζητήσεις γιά τή σχολική μεταρρύθμιση στην 'Ιταλία, μέ τό ρόλο πού έπαιξε ό κομμουνιστικός τύπος... 'Αλλά όπως τό υπογραμμίζει ό Πέρρυ 'Αντερσον στό βιβλίο του *Γιά τον Γκράμισι*, τό όποιο προσωπικά εκτιμώ πάρα πολύ, ό Γκράμισι υποτίμησε τελείως τους πλησιέστερους θεσμούς ως προς τό κράτος, όχι μόνο αυτούς πού λειτουργούν κατασταλτικά όπως ό στρατός και ή άστυνομία αλλά επίσης και διάφορες μορφές έλέγχου πού προσδιάζουν στον καπιταλισμό.

Κ.Κ.: ΜΙΑ ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ένας άλλος λόγος πού άκυρώνει αυτή τή συσπείρωση των μαζών είναι τό γεγονός ότι τά κομμουνιστικά κόμματα στην Εύρώπη, και στη Γαλλία αυτό φαίνεται πολύ καθαρά, από τήν εποχή τής ίδρυσής τους, όχι μόνο δέν έφτασαν στό σημείο νά πάρουν τήν εξουσία, άν και βρέθηκαν πολύ κοντά, άλ-

λά δίνουν τήν έντύπωση ότι βρίσκονται πιο μακριά της όσο ποτέ. 'Αν ζητήσουμε εξηγήσεις γι' αυτό δέν πρέπει νά αναφερθούμε άόριστα στην κρίση του μαρξισμού και στην κρίση των σοσιαλιστικών μοντέλων· πρέπει νά δούμε τήν *πρακτική* των κομμουνιστικών κομμάτων, ή όποια άποτελεί μιά ύποταγή στην άστική πολιτική. Τά κομμουνιστικά κόμματα είναι έγγεγραμμένα στα κατεστημένα θεσμικά πλαίσια και ως προς τήν προπαγάνδα τους και ως προς τις άξίες πού προσβέβουν. 'Εχουμε δει μερικές φορές τή συμπεριφορά του Γαλλικού Κ.Κ. και τής CGT σχετικά μέ κάποια «ήθικά» προβλήματα. Τά Κ.Κ. έχουν στρογγυλέψει τήν πολιτική τους. Νομίζουν ότι προσχωρώντας στό σύστημα θά μπορέσουν καλύτερα νά όξύνουν τις αντιφάσεις του: αλλά συμβαίνει τό αντίθετο. Στη Γαλλία, τό πέρασμα των κομμουνιστών από τήν έξουσία έγγράφεται σε αυτό τό πλαίσιο. 'Αν γιά τους σοσιαλιστές ή ύποταγή στους άστικούς κανόνες τής πολιτικής είναι τελείως έσωτερικευμένη, δέν είναι ξένη και στους κομμουνιστές.

'Όλα αυτά τά λέω γιά νά φανεί ότι ή επιστροφή μέσω τής ιδεολογίας έγκείται στό νά προσέξουμε αυτό έδώ τό φαινόμενο και ιδιαίτερα γιά νά δειχθεί ότι χρειάζεται σήμερα νά δούμε πιο καθαρά αυτές τις διαδικασίες κοινωνικής και ιδεολογικής (ή «μορφωτικής») ενσωμάτωσης.

Ερώτηση: Θά μπορούσες νά μάς δώσεις παραδείγματα τέτοιων διαδικασιών;

Απάντηση: 'Αν θά έπρεπε νά μιλήσουμε γιά κάποια παραδείγματα, θά έλεγα ότι υπάρχει μιά συναίνεση, πού τείνει νά γίνει κυρίαρχη ως προς τήν αντίληψη πού έχουμε γιά τήν οικονομική κρίση. Φαίνεται ότι ή ιδέα τής κρίσης γίνεται δεκτή και μέ τις δύο εκδοχές της: από τή μιά πλευρά ως «θυσία», από τήν άλλη ως «έθνική άλληλεγγύη». 'Αντίθετα ή πολιτική του φιλελευθερισμού δέν έχει γίνει αντίλη-

1. *Le paradigme du Grand-Hornu. Essai sur l'idéologie*, έκδ. La Brèche, 1987.

πτή σέ όλη της τήν έκταση. Μιλᾶμε ἄρκετά γιά «δυσδική κοινωνία», γιά «κοινωνία δύο ταχυτήτων», ἀλλά δέν εἶμαι σίγουρος ὅτι αὐτό ἔχει γίνει πεποίθησέ μας μέ τρόπο τόσο καθαρό ὅπως τό μοραίο τῆς κρίσης.

Ἐπάρχει συναίνεση γιά τίς στρατιωτικές δαπάνες, γιά τήν ἀναγκαιότητα ἀμυντικῆς πολιτικῆς, πράγμα πού ἀντανακλάται καί στό Κοινοβούλιο — ἡ Γαλλία προσχώρησε μέ πολύ μεγάλη καθυστέρηση στόν ἀγώνα γιά τήν εἰρήνη. Ἐπάρχει ἡ συναίνεση γιά μιᾶ νεοαποικιακή πολιτική, ἡ νοσταλγία τῆς υπεράσπισης τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Βρεταννοί δέν ἦταν οἱ μόνοι πού υπεράσπισαν μαζικά τήν Θάτσερ, στήν περίπτωση τοῦ πολέμου τῶν Φάκλαντ: Ὁ Μίττεράν ἦταν ὁ πιό ἔνθερος ὑποστηρικτής αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης. Κάτι ἀνάλογο συνέβη μέ τό Τσαντ, μέ τό Λίβανο, μέ τή Νικαράγουα: πρόκειται γιά ἀποποίηση τῶν ἀρχικῶν διακηρυγμένων θέσεων.

Ο ΓΚΡΑΜΣΙ ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ

Ἑρώτηση: Πῶς σχετίζεται ὁ Γκράμσι μέ ὅλα αὐτά τά προβλήματα;

Ἀπάντηση: Ὁ Γκράμσι συνδέεται πολύ στενά μέ αὐτά τά προβλήματα. Ἐίναι φανερό ὅτι ὑπῆρξε ὁ πιό εὐαίσθητος σέ αὐτά τά φαινόμενα. Ἄν θέλουμε νά ὑπογραμμίσουμε τή συνεισφορά τοῦ Γκράμσι, θά πρέπει νά τόν συσχετίσουμε μέ τίς κυρίαρχες μορφές τοῦ Μάρξ καί τοῦ Λένιν. Ὁ Μάρξ στράφηκε πρὸς τήν πλευρά τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή ἐπεχείρησε νά παράξει μιᾶ ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν ὄρων ἐκμετάλλευσης μέ σκοπό τήν κατάργησή της. Αὐτή εἶναι ἡ οδὸς τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ: παράγει τούς λόγους πού συντείνουν ὥστε τό πραγματικό νά εἶναι αὐτό πού εἶναι γιά τόν κυριαρχούμενο. Καί φυσικά ἄφησε ἕνα ἀτελές ἔργο. Ὁ Λένιν στράφηκε πρὸς τήν πλευρά τῆς ὀργάνωσης, δηλαδή τοῦ κόμματος, γιατί εἶναι ὁ μόνος μαρξιστής πού ἔκανε μιᾶ ἐπανάσταση, οἰκοδομώντας μιᾶ ὀργάνωση στό πλαίσιο τῆς Ρωσίας.

Μποροῦμε νά σημειώσουμε μιᾶ ἀμφισβησία πού ἔλκει τήν καταγωγή ἀπό τόν Μάρξ καί πού διατηρεῖται σέ ὅλη τήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος: πρόκειται γιά μιᾶ διπλή θέαση τῶν προβλημάτων. Ἀπό τή μιᾶ πλευρά στρέφει τό ἐνδιαφέρον του πρὸς τήν ἐμπειρία καί τή δημιουργικότητα τῶν ἐργαζομένων: ἐξοῦ καί τό γεγονός ὅτι ὁ Μάρξ ἀλλάζει τίς στρατηγικές του προτάσεις, ὅπως καί κάποιες ἀπό τίς ἐννοιές του, βλέποντας τό παρισινό προλεταριάτο τό 1848 καί τό 1871. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησης μιᾶς ἐπιστημονικῆς προσέγγισης ὅπως καί

γιά τήν διάδοσή της. Αὐτές οἱ δύο προσεγγίσεις θά ἀποτελέσουν τή βάση ὥστε νά ἀναπτυχθεῖ μέσα τό ἐργατικό κίνημα μιᾶ βολονταριστική-αὐθόρμητη παράδοση, ἄν καί οἱ λέξεις ἔχουν μιᾶ κακή ἀπήχηση, πράγμα πού στρέφει τό ἐνδιαφέρον στή δημιουργικότητα τῶν μαζῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν μέσα στοὺς ἀγῶνες. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀναπτύχθηκε μιᾶ δογματική παράδοση πού μέ τόν Στάλιν θά φτάσει στό κατακόρυφο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κόμμα μετασχηματίζεται σέ παιδονόμο τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἡ «ἐπιστήμη» γίνεται τό μονοπώλιο τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα...

Αὐτή ἡ ἀμφισβησία ὑπάρχει. Αὐτό πού ἐνδιαφέρει τόν Γκράμσι, καί τό τονίζει, εἶναι ἡ «κουλτούρα». Ξεκινᾶει ἀπό μιᾶ διπλή προβληματική. Καταρχῆν ἐξετάζει τήν ἐπανάσταση στήν ΕΣΣΔ: δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο πού ὁ Γκράμσι ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τοὺς πρώτους πού ἐπεσήμανε τόν διαφαινόμενο κίνδυνο γραφειοκρατικῆς διαστροφῆς, σέ ἕνα γράμμα του πρὸς τήν Κ.Ε. τοῦ Σοβιετικοῦ Κ.Κ., τό ὁποῖο ὁ Τολιᾶτι ὄχι μόνο ἀρνῆθηκε νά ὑπογράψει ἀλλά καί νά τό μεταφέρει στή διεύθυνση τῆς Διεθνούς. Ἄλλωστε ὁ Γκράμσι εἶδε αὐτά τά φαινόμενα ἀπό κοντά ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Τρίτης Διεθνούς. Κατά δεύτερο λόγο θέτει τό ἐρώτημα: Πῶς θά γίνει ἡ ἐπανάσταση στή Δύση; Ἡ πρώτη ἔγινε, μένει νά γίνει ἡ δεύτερη. Ὁ Γκράμσι βλέπει πολύ καθαρά ὅτι αὐτές οἱ δύο θά εἶναι διαφορετικές. Καί αὐτό τό ἐξηγεῖ τονίζοντας τίς διαφορές πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στό Κράτος καί στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν στή Ρωσία καί στήν Εὐρώπη: ἡ ρωσική κοινωνία δέν ἦταν τόσο «ξελατινωδής», ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν στήν Εὐρώπη δέν ἦταν τόσο πλούσια σέ ὀργανώσεις καί ἐπαναστατικές δυνατότητες.

Θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε καί γιά κατασταλτικές μορφές, ὅπως γιά τήν ἰδέα ἐπιστροφῆς τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. Χωρίς νά ξεχνοῦμε ὅτι ἕνα 36% τῆς κοινῆς γνώμης ἔχει δηλώσει ὅτι συμμερίζεται τίς ἀπόψεις τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου (Λεπέν) γιά τό ρατσισμό καί τό AIDS, δηλαδή γιά τή συναίνεση γύρω ἀπό μορφές ἀποκλεισμοῦ.

Ὅλα αὐτά φαίνονται ἐσωτερικευμένα. Πρέπει νά προσθέσουμε καί ἕνα φαινόμενο τό ὁποῖο οἱ κλασικοί καί ὁ Γκράμσι δέν γνώριζαν: τόν ἔλεγχο τῶν μαζικῶν μέσων ἐπικοινωνίας. Σήμερα ὑπάρχει ἡ δυνατότητα, μέσω τῆς καλωδίσωσης, γιά τή μαζική κατῆχηση ὅλου τοῦ κόσμου. Περνᾶμε σέ πολύ λεπτές μορφές ἀποπληροφόρησης: ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ὁ φάκελλος τοῦ *Monde Diplomatique* τοῦ Ἀπριλίου (1987) εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον.

Αὐτό λοιπόν εἶναι τό νόημα τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἰδεολογία. Ὅπως ἐπίσης καί τό πρόβλημα πού προκύπτει σχετικά μέ τίς προϋποθέσεις μιᾶς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας νέου τύπου, γιά τήν ὁποία, προσωπικά, δέν γνωρίζω τίποτε. Ἐποστηρίζω ὅμως ὅτι πρέπει νά παίρνομε σοβαρά ὑπόψη μας τοὺς ἰδεολογικούς προσδιορισμούς. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς πολιτικῆς στρατηγικῆς αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά βροῦμε μιᾶ ἄλλη γλώσσα, ἄλλες μορφές πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης: σέ κάθε περίπτωση αὐτές οἱ μορφές πρέπει νά ἀπευθύνονται στοὺς ἀνθρώπους *ἐκεῖ πού βρίσκονται, ὅπως βρίσκονται* καί μέ ὅ,τι ἔχουν στό κεφάλι τους. Ἐνῶ ἀπό τά μεγάλα λάθη τῆς ἀριστερᾶς εἶναι ὅτι κρύβεται πίσω ἀπό τή φράση «οἱ ἀναλύσεις μας εἶναι σωστές, ἀλλά οἱ ἀνθρώποι δέν τίς καταλαβαίνουν». Πρόκειται γιά παλιό κόλπο πού ἀπλούστατα φανερώνει τήν ὀλοκληρωτική ἀδυναμία τῆς γλώσσας καί συνεπῶς μιᾶ παιδαγωγικῆς ἀνικανότητας. Ἡ ἄστική τάξη ὅμως, ὅποια μέσα καί ἂν διαθέτει, βρίσκει κάλλιστα τό δρόμο γιά νά περάσει τά μηνύματά της στά κεφάλια τῶν ἀνθρώπων ἐνῶ οἱ ἐπαναστατικές δυνάμεις δέν παρεμβαίνουν σέ μιᾶ κοινωνία πού ἔχει ἀνάγκη ἑνός μετασχηματισμοῦ γιά νά ξεκόψει μέ ὅ,τι μᾶς φέρνει ὁ νεοφιλελευθερισμός: τή δυαδική κοινωνία, ὅλες τίς μορφές ἐκμετάλλευσης, τόν ἀποκλεισμό ἑνός μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, τήν παραίτηση. Ἐχομε φτάσει στό σημείο νά θεωροῦμε τήν ἀνεργία ὡς μορφή πραγματικότητας.

Νομίζω ὅτι ὁ ἰδεολογικός ἀγῶνας γίνεται καθοριστικός, ἔστω καί ἂν μένομε πιστοί στό παραδοσιακό σχῆμα οἰκονομικός ἀγῶνας — πολιτικός ἀγῶνας καί πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι ποτέ δέν εἶχαμε λιγότερα μέσα, γραπτά ἢ προφορικά, γιά νά τόν φέρομε σέ πέρας. Ἐδῶ θεωρῶ ὅτι ἀναφέεται ἕνα πρόβλημα πού πρέπει νά προκαλέσει βαθιές ἀλλαγές. Στό βιβλίο μου δέν δίνω καμιά λύση: προβαίνω μόνο σέ αὐτή ἐδῶ τή διαπίστωση: εἶναι πολύ σημαντικό νά συμφωνήσουμε γιά τόν ἰδεολογικό ἀγῶνα καί γιά τίς συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες θά τόν διεξαγάγουμε. Πράγμα πού θά ὀδηγήσει στήν ἐπανεκτίμηση τῆς ταξικῆς πάλης σέ αὐτή τή χώρα, γιατί οἱ ἰδεολογικές κλιμακώσεις δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικές τῶν ἀντίστοιχων ταξικῶν, εἶναι διαταξικές. Ἄς συνομολογήσουμε ἐπίσης ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά προβοῦμε στή σκιαγράφηση τῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἀρκεῖ νά προσέξουμε τίς μετακινήσεις τῶν ἐργατικῶν ψήφων πρὸς τό Ἐθνικό Μέτωπο (Λεπέν): πρόκειται γιά μιᾶ πραγματικότητα, δέν μπο-

ρούμε να κλείνουμε τα μάτια λέγοντας: «άτύχημα είναι».

Τό ενδιαφέρον είναι ότι ο Γκράμσι έχει στραμμένη την προσοχή του στις έθνικες ιδιαιτερότητες. Όπως ο Λένιν έκαμε την επανάσταση στη Ρωσία, και όχι στη Γερμανία, ο Γκράμσι θέλει να την κάνει στην Ιταλία, όπου είναι ανάγκη να αντιμετωπίσει τό πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης άνάμεσα στό Βορρά και στό Νότο — αυτό πού άποκαλεί «πρόβλημα του Νότου» —, όπως επίσης και τό θρησκευτικό πρόβλημα. Η πιο μεγάλη προσφορά του Γκράμσι βρίσκεται ίσως σέ αυτό έδώ τό σημείο. Για παράδειγμα, επισμαίνει ότι οι οργανικοί διανοούμενοι του προλεταριάτου πρέπει κατά κάποιο τρόπο να παραδειγματισθούν από τούς διανοούμενους της Έκκλησίας, ή όποια πέτυχε να αναπτύξει μία μαζική συναίνεση. Έξηγει ότι ή δύναμη της Έκκλησίας έγκειται στό ότι άποφεύγει να δημιουργήσει πολλές θρησκείες, μία για τούς φτωχούς, μία για τούς πλούσιους, άλλη για τούς διανοούμενους, άλλη για την Ίεραρχία... Αυτή ή ένσωμάτωση από την πλευρά της εκκλησίας πέτυχε και ο Γκράμσι άναρωτιέται για τίς προϋποθέσεις μέ βάση τίς όποιες τό κόμμα της εργατικής τάξης θα πέτυχει μιά άνάλογη ένσωμάτωση. Θέτει λοιπόν πέρα για πέρα πραγματικά προβλήματα, φθάνοντας στό σημείο να συγκρίνει τόν Χριστό μέ τόν Μάρξ, τόν Λένιν μέ τόν Άπόστολο Παύλο, προσθέτοντας ότι σέ τελευταία άνάλυση ο μαρξισμός-λενινισμός πρέπει να γίνει κάτι σαν τόν παυλισμό-χριστιανισμό... Όλα αυτά άντιπροσωπεύουν ένα τεράστιο πλούτο ιδεών. Ο Γκράμσι διακρίνει τή μεγάλη σημασία πού έχουν οι πολιτισμικοί παράγοντες και μās βοηθά να τή μετρήσουμε, έδώ και τώρα. Δέν άφορά τόν Γκράμσι ή άποψη, πού λέει ότι για να πείσουμε π.χ. τούς άγρότες πρέπει να τούς πάμε τό πρόγραμμα του κόμματος και να τούς τό διαβάσουμε. Αυτός διαφορετικά έβλεπε τά πράγματα...

Άπό αυτή την άποψη, θα πρέπει να άναγνωρίσουμε ότι τό Ιταλικό Κ.Κ. πέτυχε κατά ένα μέρος να πραγματοποιήσει την ήγεμονία, πληρώνοντας κάποιο πολιτικό αντίτιμο. Αυτή ή έπιτυχία τό όδήγησε στό να καταλαμβάνει σήμερα τόσο τό χώρο μιάς επαναστατικής οργάνωσης, όσο και τό χώρο μιάς σοσιαλδημοκρατικής οργάνωσης. Πρόκειται για ένα μαζικό κόμμα, στό όποιο οι μάζες άναγνωρίζονται, συχνά μέ πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Άν και πλήρωσε κάποιο αντίτιμο, τό μάθημα του Γκράμσι δέν πήγε χαμένο.

Ίδιαίτερα στη Γαλλία, ο Γκράμσι μās βοηθά να θέτουμε τά προβλήματα όπως δέν έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα. Πάντα δίνουμε μεγαλύτερη σημασία στην οικονομία όπως και σέ κάποιους πολιτικούς τύπους, άδιαφορώντας γι' αυτό πού είναι βαθιά πολι-

τιστικό. Για παράδειγμα ο Γκράμσι θα άποκαλούσε πολιτιστικούς άγώνες τούς άγώνες του φεμινιστικού κινήματος, τούς άγώνες άλληλεγγύης προς τούς μετανάστες εργάτες για να άποκτήσουν δικαίωμα ψήφου. Πάνω σέ αυτά τά θέματα στη Γαλλία, τόσο οι σοσιαλιστές όσο και οι κομμουνιστές να διστάζουν πολύ. Πραγματικά θέλουν να ένσωματωθούν στην άστική πολιτική. Αυτό είναι ή ιδεολογία του «κόμματος εξουσίας» λέγοντας «έμεις είμαστε κόμμα εξουσίας» μοιάζουν μέ τόν Μιττεράν πού έγραψε τό *Le coup d'Etat permanent* (Τό διαρκές πραξικόπημα) και πού, άφούτου έγινε πρόεδρος, δέν κάνει τίποτε άλλο παρά να όρκίζεται πίστη στους θεσμούς της Πέμπτης Δημοκρατίας.

Άς πάρουμε τό ζήτημα της νεολαίας σήμερα: ή γλώσσα των πολιτικών οργάνωσης είναι άναποτελεσματική, όχι γιατί οι νέοι αγαπούν τά μπλού τζήνς και τή ρόκ, αλλά γιατί ο τρόπος σκέψης τους είναι διαφορετικός από αυτόν του 1968. Άρα πρέπει να βρούμε τά μέσα για να πάμε να τούς συναντήσουμε εκεί πού βρίσκονται, γιατί αποτελούν ένα επαναστατικό δυναμικό. Άλλιώς ως ξεχάσουμε κάθε προοπτική μετασχηματισμού.

Η ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΓΚΡΑΜΣΙ

Έρώτηση: Τή δεκαετία του έβδομήντα υπήρξε μιά «ευρωκομμουνιστική άνάγνωση» του Γκράμσι δέν θα άξιζε σήμερα να άναρωτηθούμε για την έγκυρότητα αυτής της άνάγνωσης;

Άπάντηση: Στην Ιταλία, είναι φυσικό, έγιναν πολλές εκδηλώσεις... Μένω εκπληκτος όμως από τό γεγονός ότι, λίγο πολύ σέ όλο τόν κόσμο, τά πενήνα χρόνια από τό θάνατο του Γκράμσι δέν πέρασαν άπαρατήρητα. Στην Άθήνα για παράδειγμα έγινε ένα συμπόσιο τό όποιο ήταν άνοιχτά πολιτικό. Άκόμα πιο εκπληκτικό είναι τό γεγονός ότι έγινε ένα συμπόσιο στη Χιλή. Ο Γκράμσι στη Χιλή είναι τά πάντα εκτός από τόν άκαδημαϊκό Γκράμσι. Συζήτησα για τόν Γκράμσι μέ την ήγεσία των *Maguches*, ήταν κάτι τό εκπληκτικό. Κάποιοι είπαν: «Αυτό τόν άνθρωπο δέν τόν γνωρίζαμε πριν μερικοί σύντροφοι μās πούν ότι γίνεται ένα συνέδριο γι' αυτόν» έμεις τούς άπαντήσαμε: «Άν πρόκειται για έναν επαναστάτη, πάμε». Δέν άπογοητεύτηκαν.

Στη Γαλλία δέν συνέβη τίποτα. Φυσικά κάποια περιοδικά δημοσίευσαν κάποια άρθρα, αλλά δέν έγιναν εκδηλώσεις του είδους πού άλλου συνέβησαν, μέ άφίσεις, μέ δημοσιότητα, μέ διεθνείς συμμετοχές... Νομίζω ότι είναι σημαντικό να άναρωτηθούμε τό γιατί.

Τή δεκαετία του έβδομήντα ο Γκράμσι ήταν για τό Γαλλικό Κ.Κ. μιά μορφή πού την άνακάλυψε ως εκ θαύματος άφου την είχε προηγουμένα εύνοηχεί. Πρέπει να θυμίσουμε ότι τό ΓΚΚ είχε άντιταχθεί στην είσοδο του Γκράμσι στη Γαλλία. Η πρώτη έπιλογή κειμένων, πού έγινε μέ έκλεκτικιστικό τρόπο από τόν Κονιό, γνωστοποιούσε στόν ένδεχόμενο άναγνώστη ότι έπρεπε να πάρει τίς άποστάσεις του γιατί κατά βάθος έπρόκειτο για ένα αίρετικό. Υπήρξαν κάποιες δημοσιεύσεις, οι όποιες όμως δέν υπερέβησαν την έπιλογή κειμένων, όπως ή τελευταία του Άντρέ Τοζέλ πού είναι αρκετά καλή. Στη Γαλλία μιλήσαμε για τόν Γκράμσι χάρη στόν ευρωκομμουνισμό.

Άπό την πλευρά του σοσιαλιστικού κόμματος τά πράγματα είναι ακόμα πιο καθαρά: από όλους τούς κλασικούς μαρξιστές διανοούμενους μόνο ο Γκράμσι ήταν άποδεκτός. Δέν μόρεσαν να του προσάψουν τίποτα. Και για όσο καιρό ήταν στη φυλακή αυτό βόλευε όλον τόν κόσμο.

Έτσι σήμερα ούτε τό Ίνστιτούτο Σοσιαλιστικών Έρευνών, ούτε τό Ίνστιτούτο Μαρξιστικών Έρευνών κάνουν τό ότιδήποτε. Αναδρομικά, αυτό άποτελεί ένα στοιχείο πού δείχνει τί πράγμα ήταν ο ευρωκομμουνισμός σέ αυτή τή χώρα: προσέφερε ένα ιδεολογικό μακιγιάζ και τελικά ενεγράφη σέ μιά έκλογικίστικη στρατηγική. Μέσα σέ αυτό τόν ευρωκομμουνισμό υπήρχαν τά πάντα. Μιά δεξιά πτέρυγα, πού αυτή τή στιγμή θα την άποκαλούσα «χλιαρό» ευρωκομμουνισμό και πού έμφάνισε τό Γκράμσι σαν τόν κατέρα του σύγχρονου ρεφορμισμού. Υπήρξε ένας λίγο πιο σκληρός ευρωκομμουνισμός πού δέν λησμόνησε ότι ο Γκράμσι δέν σταμάτησε ποτέ να άναφέρεται στόν λενινισμό. Πρόκειται για ένα σημαντικό φαινόμενο πού άφορά την πολιτική ζωή σέ ευρωπαϊκό επίπεδο, γιατί τό πρόβλημα υπερέβη τά πλαίσια της Γαλλίας. Στην Ιταλία υπήρξε μιά βάση, στό βαθμό πού όλοι οι μετασχηματισμοί, ακόμα και οι τακτικές άποκλίσεις του Ιταλικού Κ.Κ. προς τά δεξιά ή τά άριστερά επενδύονταν σέ μιά γκραμσιανή γραμμή. Αναρωτιέμαι αν ποτέ κάποιος από τούς σημερινούς καθοδηγητές του Κ.Κ. έχει διαβάσει έστω και μιά σελίδα από τό έργο του Γκράμσι. Γενικότερα στη Γαλλία, οι διανοούμενοι πού καταπιάστηκαν στό σοβαρά μέ τόν Γκράμσι δέν είναι πολλοί. Αυτά πού συμβαίνουν σήμερα δείχνουν ότι ή πρόσληψη του ευρωκομμουνισμού ήταν συγκυριακή. Έξάλλου ή ταχύτητα μέ την όποια περάσαμε από την έννοια του ευρωκομμουνισμού στην έννοια της ευρωαριστερίας είναι σημαδιακή. Ποιός άναφέρεται ακόμα σήμερα στόν ευρωκομμουνισμό;

είχε κάνει εντύπωση ένα είδος απόχρωσης που απέδιδαν στη σκέψη του Γκράμσι απομονώνοντας τη διάσταση της πολιτικοθητικής ή πολιτιστικής ήγεμονίας (δηλαδή την ιδέα της δημιουργίας μιας επαναστατικής συναίνεσης πριν από την κατάκτηση της εξουσίας) λησμονώντας ότι ο σκοπός της ήγεμονίας είναι ακριβώς η κατάκτηση της εξουσίας, και ότι τον Γκράμσι σε όλο του το έργο, τον απασχολούσε το ζήτημα των μέσων για την καταστροφή του αστικού κράτους. Δεν υπάρχει κείμενο του Γκράμσι πού, στο σημείο αυτό, να εγκαταλείπει τον λενινισμό. "Όταν συμπληρώνει και εμπλουτίζει την έννοια της ήγεμονίας με την συναίνεση, όταν μιλά για το ζεύγμα καταστολή-συναίνεση σε καμιά περίπτωση δεν οδηγείται στην παράκαμψη του ζητήματος του κράτους ή σε λαθροχειρίες απέναντι στην προοπτική καταστροφής του.

"Άλλωστε το πρόβλημα πού ο Γκράμσι υπαινίσσεται κάθε τόσο είναι η διατήρηση της ήγεμονίας μετά την κατάκτηση της εξουσίας. Οι παρατηρήσεις του για τη σοβιετική Έπανάσταση τον οδήγησαν να σκεφθεί ότι η ήγεμονία πριν την κατάκτηση της εξουσίας είναι ένα πράγμα και η διατήρηση της ήγεμονίας μετά την κατάκτηση της ήγεμονίας είναι ένα άλλο. Και τονίζει ότι η ήγεμονία πρέπει να διατηρηθεί πάση θυσία, να μην αφεθεί το ζήτημα στις ντιρεκτίβες του κόμματος.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το ζήτημα του κράτους πρέπει να φωτισθεί από κάθε άποψη εν όψει, ιδίως, των σημερινών στρατηγικών προοπτικών. Κοιτάζοντας κανείς κατά την πλευρά του ΓΚΚ διαπιστώνει ότι, εδώ και δέκα χρόνια τουλάχιστον έχει σταματήσει κάθε αναζήτηση για το κράτος και τις προοπτικές κατάκτησης της εξουσίας. Στο CERM (Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών), πριν δώδεκα χρόνια είχα διεξαχθεί μία σειρά συζητήσεις για το κράτος, τη φύση και τις μορφές του στις σοσιαλιστικές χώρες. Η καθοδήγηση του κόμματος απηγόρευσε τη δημοσίευση όλων αυτών των κειμένων, ακόμη και με τη μορφή τετραδίων.⁴ Σήμερα, αν υποθεθεί ότι το ΓΚΚ έχει κάποια στρατηγική, τίποτε δεν λέγεται για τη φύση του σύγχρονου κράτους, το κράτος της αστικής τάξης, πού δεν είναι πιά το κράτος της εποχής του Γκράμσι κι ακόμη λιγότερο δεν είναι το κράτος πού νίκησαν οι Μπολσεβίκοι. ("Ήταν δύο διαφορετικές μορφές κράτους πράγμα πού δεν θεωρητικοποιήθηκε ούτε από τον Γκράμσι ούτε από τον Λένιν, αλλά τό γνώριζαν στην πρακτική τους). Σήμερα δεν υπάρχουν αναλύσεις για

τις νέες μορφές πού παίρνει το κράτος, για την διάθλασή του μέσα στην κοινωνία των πολιτών, τη σχέση μεταξύ φιλελευθερισμού και «κράτους δικαίου». "Όλες οι αναλύσεις περιστρέφονται γύρω απ' αυτή την έννοια του «κράτους δικαίου» πού τείνει να γίνει το νέο αντικείμενο της συναίνεσης. Τί πάει να πει «κράτος δικαίου»; Ακούγονται βέβαια κριτικές αλλά όλες είναι προσαρμοσμένες σ' αυτή την ιδεολογία.

Οι σοσιαλιστές δεν θέτουν καν το ζήτημα. Θέλουν απλώς να κατακτήσουν την κρατική μηχανή όπως είναι. Δεν πρόκειται πιά καν για την άποψη του Κάουτσκι, πρόκειται για τη *συγκατοίκηση*: καταλαμβάνουμε το κατάστημα μαζί με τη μπουρζουαζία...

Ενδιαφέρον είναι και το φαινόμενο των ανανεωτών κομμουνιστών πού στο μανιφέστο τους ωστόσο παραμένουν βουβοί πάνω στο ζήτημα του κράτους. Είναι σάν, οι σύντροφοι αυτοί, να έχουν εσωτερικεύσει ένα είδος εγκατάλειψης πού έρχεται από τη θητεία τους στο ΓΚΚ. "Όστόσο στο μέτρο πού το μανιφέστο τους τιτλοφορείται «*ή επανάσταση, σύντροφοι!*» το πρόβλημα αναντίρρητα έχει τεθεί: ή επανάσταση, να τί αφορά άμεσα το κράτος. "Όστόσο δεν υπάρχει επανάσταση αν δεν τεθεί το ζήτημα του κράτους. Πώς να άρκεσθαι κανείς σε μία επανάσταση στά ήθη, ή σε μία ανακτορική επανάσταση;

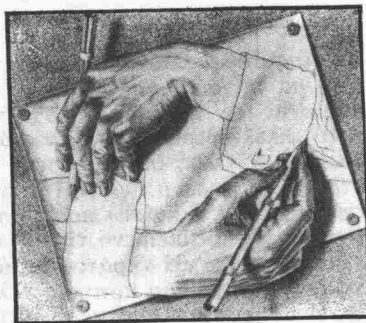
Νομίζω ότι στις σύγχρονες στρατηγικές πρέπει να υπάρχει μία σύγκλιση πολιτική και ιδεολογική ταυτόχρονα. Οι οικονομικές αντιφάσεις τελούν πάντοτε υπό τον έλεγχο των παρεμβάσεων της αστικής τάξης πού καταργεί την τάδε ή την δείνα βιομηχανία, δημιουργεί κάποια άλλη άλλοι, μετακινεί εργατικό δυναμικό, αλλάζει τη δομή της απασχόλησης, δημιουργεί ανασφάλεια κ.λπ. "Αλλά το ζήτημα δεν παίζεται σ' αυτό το επίπεδο αλλά στο επίπεδο των πολιτικών προσανατολισμών και της προοπτικής λαϊκών κινητοποιήσεων. Πρέπει να πάρουμε υπόψη τά τεράστια προβλήματα, τά σημεία πάνω στα όποια εδράζεται ή σύγχρονη συνείδηση. Μπορούμε για παράδειγμα να σκεφτόμαστε ότι το κύριο είναι ή ανατροπή των θεσμών και, σε μία δεδομένη στιγμή, να ανακαλύψουμε ότι αυτό πού οι άνθρωποι έχουν στο κεφάλι τους — όπως διαπιστώθηκε στα πέντε χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από την άριστερά—, είναι ένα άλλο πρόβλημα: των ξένων εργατών για παράδειγμα. Οι μεγαλύτερες διαδηλώσεις πού έγιναν τά τελευταία χρόνια περιστράφηκαν γύρω από αυτό το πρόβλημα. "Ίσως αύριο έρθει ή σειρά των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, του δικαιώματος στην άπεργία, αν οι αγωνιστές, οι ίδιοι οι εργαζόμενοι θεωρήσουν ότι αυτά είναι τά θεμελιώδη προβλήματά τους. Δεν

υπάρχει πρόγραμμα έξω από τους πραγματικούς αγώνες. Δεν υπάρχει αποτελεσματικότητα έξω από ένα πολιτικό σχέδιο, πού, ξεκινώντας από τους αγώνες θα βάλει σε ριζική άμφισβήτηση τις υπάρχουσες δομές κυριαρχίας.

Σήμερα πρέπει να γίνουν τέτοιου είδους αναλύσεις σχετικά με τό κράτος, τον τρόπο λειτουργίας του και συνάμα να προωθηθούν κριτικές, θεωρητικές και πρακτικές, πού θα αναδείκνυαν τη δημιουργικότητα των μαζών και την επαναστατική τους ευαισθησία. Τό έδαφος του αγώνα, σε τελευταία άνάλυση, δεν τό επιλέγουν οι κομματικοί μηχανισμοί. Νομίζω ότι ο Γκράμσι τό γνώριζε κι αυτό.

Μετάφραση:
Ανδρέας Πανταζόπουλος

4. Βλ. «Contribution à l' étude d' un désordre», στο *Ouverture d' une discussion*, 1979.
5. Στο «M», «Un événement politique», 1987.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΡΩΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΑΡΙΣΤΕΡΑ

του Κωνστάνζο Πρέβε

3 Ιουνίου 1976. Οι τοίχοι του Παρισιού και των «κόκκινων» προαστίων του έχουν σκεπασθεί από τεράστιες έγχρωμες αφίσες με φωτογραφίες του Μπερλινγκουέρ και του Μαρσαί. Στην Πύλη του Παντέν, κάτω από το ύποστεγο των σφαγείων της Βιλέτ, οι γραμματείς των δύο πιο μεγάλων κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης μιλούν σε δεκάδες χιλιάδες μέλη και οπαδούς. Η εξέδρα είναι στολισμένη με τις τρίχρωμες σημαίες των δύο μεσογειακών χωρών.

Για πρώτη φορά ηγέτης κομμουνιστικού κόμματος, ο Ιταλός Μπερλινγκουέρ, προφέρει δημόσια τη λέξη «ευρωκομμουνισμός», χωρίς να την καταδικάζει. Αιτός ο νεολογισμός δεν είναι ορθόδοξος. Είχε ωστόσο επιτυχία. Είναι έλκτικος γιατί χρησιμεύει στο να διακρίνεται αποτελεσματικά ή «άνωτερη» μορφή σοσιαλισμού, που προτείνεται στο Παρίσι, τη Ρώμη και παράνομα ακόμη στη Μαδρίτη, από τον σοβιετικού τύπου κομμουνισμό που υπάρχει ήδη εδώ και εξήντα χρόνια στη Μόσχα.

Έτσι εκφράζεται ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Μπερνάντο Βάλι στο πρώτο βιβλίο στα Ιταλικά που αφιερώνεται στον ευρωκομμουνισμό και που δημοσιεύτηκε το Οκτώβριο του 1976. Η λέξη αυτή όμως δεν είναι τίποτε παραπάνω από ένα άδειο κουτί, μία γενναίοφρονη διακήρυξη προθέσεων, ένας μακρύς κατάλογος χαρακτηριστικών των άστικων δημοκρατικών κοινωνιών του καπιταλισμού για τις οποίες διακηρύσσεται ότι στο έξής θα τις σέβονται με συνέπεια. Η λέξη αυτή είναι δημοσιογραφικής έμπνευσης, σκοτεινής και άμφιλεγόμενης καταγωγής, που τό Ιταλικό, τό Γαλλικό και

τό Ισπανικό κόμμα οικειοποιήθηκαν χωρίς να την έχουν δημιουργήσει.

Κατά τη γνώμη μας ο ευρωκομμουνισμός είναι μία πραγματικά χαμένη θεωρητική ευκαιρία. Αιτή άλλωστε είναι και η θέση έτούτου του δοκιμίου. Η διακήρυξη στην Ιταλία της ιδέας του ευρωκομμουνισμού υποχρέωσε σε υποχώρηση την παλαιά μαρξιστική ταυτότητα τολιατικής καταγωγής. Προκάλεσε την ριζική κρίση της χωρίς ωστόσο να πετύχει να αντικαταστήσει την παλιά ταυτότητα με κάποια καινούρια, αιτήν που ο ευρωκομμουνισμός θεωρούσε ότι έπρεπε να προαχθεί και να αναπτυχθεί. Λίγο λίγο η ιδέα του ευρωκομμουνισμού άδειασε σιωπηρά από τό περιεχόμενό της και χωρίς ορισμένοι να τό καταλάβουν γλίστρησε γλυκά προς την ιδέα της *ευρωαριστεράς* που έμελλε να άπαλείψει και τά τελευταία ύπολείμματα διαφορών μεταξύ της κομμουνιστικής παράδοσης και της σοσιαλδημοκρατικής στο πλαίσιο της άδιαμφισβήτητης ήγεμονίας της ίδιας της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης.

Πρόκειται βέβαια για πράγματα πολύ γνωστά. Θα θέλαμε ωστόσο εδώ να δούμε όλα τά σχετικά ζητήματα μέσα από μία διπλή θεωρητική σκοπιά. Κατ' αρχήν θα θέλαμε να έρμηνεύσουμε τις διακυμάνσεις της κρίσης του μαρξισμού (και κυρίως την κρίση του Ιταλικού μαρξισμού) και των σύγχρονων θεωρητικών στρατηγικών άνασγκρότησής του κάτω από τό φώς, άκριβώς, της συγκεκριμενοποίησης που δεν δλοκληρώθηκε και των συνθημάτων του ευρωκομμουνισμού που άναμφίβολα βρήκαν την πολιτική τους κινητήρια δύναμη και τό θεωρητικό τους μοντέλο στο Ιταλικό Κομμουνιστικό

Κόμμα. Κατά δεύτερο λόγο, για να μην ύπάρχουν διφορούμενα, άς διευκρινίσουμε προκαταβολικά ότι δεν άντιμετωπίζουμε άρνητικά την πολιτική προβολή μιας βούλησης ευρωκομμουνιστικού τύπου. Άντίθετα θεωρούμε ότι πρόκειται για μία πρωτοβουλία άπόλυτα δικαιωμένη ιστορικά. Άλλά τό τραγικό μέσα σε όλα αυτά είναι ότι δεν ύπήρξε θεωρητική και πολιτική βούληση για να συγκεκριμενοποιηθεί τό έν λόγω σύνθημα. Τελικά ήταν ή ίδια ή ιστορία που ξεκαθάρισε τούς λογαριασμούς.

**ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ
ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ
ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80**

Όπως έγραφε ο Λούκατς τό 1968 στο τελευταίο του έργο για τόν Λένιν «*οι τακτικές δεν είναι παρά μερικές στιγμές της μεγάλης ιστορικής άνάπτυξης του ανθρώπινου είδους*». Μετά τόν Λένιν, αντίθετα, ή στρατηγική ή έπεξεργασία της στρατηγικής γινόταν με βάση την τακτική, σύμφωνα με τά ήθη της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας των άρχων του αιώνα. Άκόμα και για τό ζήτημα του «σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα» οί διάδοχοι του Λένιν λησμόνησαν «*τίς μεθοδολογικές δυναμικο-ολικές άπαιτήσεις του Μάρξ και του Λένιν*» και άποσιώπησαν συνειδητά τό πρόβλημα των καταβολών της ρωσικής επανάστασης, που σίγουρα δεν ήταν κλασικά μαρξιστική. Θέλησαν, πότε να έπισπεύσουν την παγκόσμια επανάσταση με μέσα πολλές φορές τυχοδιωκτικά, πότε να αναπτύ-

ζουν τή σοσιαλιστική οικόδομηση μόνο στην ΕΕΣΔ, έτσι πού ή επαναστατική ρητορική του Τρότσκυ και ή μη διαλεκτικός δογματισμός του Μπουχάριν ανταμώθηκαν στό πεδίο όπου τοποθετούνταν ή Στάλιν (χωρίς ώστόσο νά διαθέτουν τακτικές ικανότητες). Ξεπέρασμα του σταλινισμού, πού δέν θά άποκαθιστούσε τά πρωτεία τής στρατηγικής σέ σχέση μέ τήν τακτική, καταλήγει τελικά σέ φαινομενικό και επιφανειακή ύπέρβαση πού άποκαθιστά μία νέα και άνέκδοτη φόρμα σταλινισμού χωρίς νά καταργεί τά βαθύτερα αίτια του.

Δέν είναι έδω τό κατάλληλο μέρος για νά ξαναπάσει κανείς τήν vexata quaestio των φιλοσοφιών του Κάντ και του Χέγκελ στή σχέση τους μέ τόν μαρξισμό. Οι «πρακτικοί» πολιτικοί άφήνουν συχνά νά έννοηθεί ότι αυτά είναι πολυτέλειες για διανοουμένους και ότι δέν έχουν μία σχέση μέ τίς συγκεκριμένες επιλογές του κόσμου τής ιστορίας και τής πολιτικής. Στην περίπτωση αυτή οι «πρακτικοί» πολιτικοί πλανώνται όπως και σέ πολλές άλλες περιπτώσεις. Για τόν Χέγκελ τό ιστορικό γεγονός είναι γενικά ένα «συγκεκριμένο αποτέλεσμα πληθώρας προσδιορισμών», ενώ στην προοπτική του Κάντ εισάγεται αναγκαστικά ένας διίσμός ανάμεσα σέ φαινόμενα και νοούμενα, ανάμεσα στίς άπλές επιλογές ιδιαίτερων τακτικών και τίς «ρυθμιστικές ιδέες», ανάμεσα στον καθαρό και τόν πρακτικό λόγο. Όπως ξέρει ή καθένας τά ιδεώδη του πρακτικού λόγου μέ τή σειρά τους συνδέονται μέ τή «ρυθμιστική χρήση» του θεωρητικού λόγου. Η ένταση ανάμεσα στους δύο πόλους δέν είναι μία άθελγη συνέπεια αλλά αντίθετα όρος άμεσα προβλεπόμενος.

Στήν Ιταλία ή εύρωκομμουνισμός γεννήθηκε ως ένα ρυθμιστικό ιδεώδες του πρακτικού λόγου τής τακτικής του ΙΚΚ στά μέσα τής δεκαετίας του '70. Στά 1973 δημοσιεύθηκαν στή *Rinascita* τρία άρθρα του Ένρικο Μπερλινγκουέρ όπου, βασιζόμενος στά γεγονότα τής Χιλής, στήν ήττα τής Λαϊκής Ένότητας και τό θάνατο του Σαλβαντόρ Άλλέντε, πρότεινε στή Χριστιανική Δημοκρατία ένα «ιστορικό συμβιβασμό» δηλαδή μία άμηση κυβερνητική συμμαχία. Αδτή ή συγκυριακή πρόταση, στά μέσα τής δεκαετίας του '70, κατέληξε νά πάρει πραγματικές στρατηγικές διαστάσεις, άποκορύφωμα τής όποίας ήταν ή εύρωκομμουνιστική πρόταση, ως άπολύτως αναγκαία ιδεολογική και πολιτιστική νομοποίηση τής νέας προοπτικής.

Βεβαίως όλα αυτά δέν έγιναν στήν τύχη ούτε όφείλονταν σέ κάποια «προδοσία» από τά πάνω. Οι άγώνες τής εργατικής τάξης και των στρωμάτων τής τριτογενούς μικροαστικής τάξης, καθώς και ή αστοιχη κρίση ήγεμο-

νίας τής Χριστιανοδημοκρατίας, ώθούσαν άντικειμενικά προς τήν κατεύθυνση αυτή. Ό Καρίγιο ήταν αυτός πού «έκτέθηκε» περισσότερο στην άμηση θεωρητικοποίηση του εύρωκομμουνισμού και ή Μαρσαί τήν άποδέχθηκε μέ τρόπο κατηγορηματικό (ως θίξουμε τή περίφημη διαμάχη στή Γαλλία πάνω στό ζήτημα τής «δικτατορίας του προλεταριάτου» όπου επενέβησαν ή Άλτουσέρ, ή Μπαλιμπάρ κ.λπ.). Όστόσο, στό διεθνές επίπεδο, ήταν τό ΙΚΚ πού άποφάσισε νά συνδέσει τά ιστορικά του πεπρωμένα μέ τήν εύρωκομμουνιστική προοπτική.

Στό σύντομο αυτό δοκίμιο θά άσχοληθούμε μόνο μέ τίς «έσωτερικές» πλευρές, τίς Ιταλικές, αδτής τής επιλογής. Θα εξετάσουμε κατ' άρχήν τίς συνέπειες για τόν μικρόκοσμο πού αντιπροσωπεύει ή κοινότητα των Ιταλών μαρξιστών έρευνητών, για νά περάσουμε στή συνέχεια στό ευρύτερο «έξωτερικό» κόσμο τής πολιτικής σέ σχέση μέ τή συνολική ταυτότητα τής άριστερας πού αντιπαλεύει τόν καπιταλισμό. Στό τέλος θά εκφράσουμε μερικές προσεκτικές γνώμες για τή σημερινή κατάσταση.

Μετά τό 1945 ή Ιταλικός μαρξισμός απέκτησε μία ταυτότητα και ένα προφίλ μέ βάση τή στρατηγική επιλογή του «νέου κόμματος» του Παλμύρο Τολιάτι. Όπως είναι γνωστό άκόμη και ή σκέψη του Άντόνιο Γκράμισι δέν είχε άποβεί «πολιτικά έκφραστική» στην Ιταλία παρά μόνο μέσα από τήν ενσωμάτωσή της στην προοπτική του Τολιάτι, μέ τρόπο πού ή ιστορία τής σταδιοδρομίας του Γκράμισι έξω από τήν Ιταλία νά μπορεί νά μελετηθεί άνεξάρτητα από τή λειτουργία της στό έσωτερικό τής Ιταλικής πολιτικής παιδείας.

Τά στρατηγικά στοιχεία του μαρξισμού του Τολιάτι μπορούν νά συνοψιστούν στά έξής δύο θεμελιώδη ζητήματα:

Πρώτον μία άνάλυση τής Ιταλικής κοινωνίας πού όρίζεται ως «άτελής αστική κοινωνία» και ως άνολοκλήρωτος καπιταλισμός. Ό Τολιάτι προσέδιδε έτσι στό εργατικό κόμμα μία συγκεκριμένη λειτουργία: νά άγωνισθεί εναντίον των «φεουδαρχικών ύπολειμματων» και εναντίον των προαστικών καθυστερήσεων. Έξάλλου στή γενική ιστορική εξέλιξη τής κοινωνίας άπέδιδε μία διάσταση προόδου. Μέ τόν τρόπο αυτό θά καθιερωθεί θεωρητικά ένα είδος όμογενοϋς χρονικής διαδρομής πού πάει από τή φεουδαρχία (τά φεουδαρχικά κατάλοιπα) στον καπιταλισμό (ή αντιπατική πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων) μέχρι και τόν σοσιαλισμό (ή διοικητικός ρεφορμισμός και ή συνείδηση των προοδευτικών δυνάμεων περιέχουν ήδη τά στοιχεία του σοσιαλισμού). Αυτό ήταν, στήν κυριολεξία, ή ιστορικισμός του Ιταλι-

κού μαρξισμού του Τολιάτι πού βεβαίως δέν έχει άπολύτως τίποτε τό κοινό μέ τό νόημα πού άποδίδει ή Κάρλ Πόπερ στον όρο αυτό. Πράγματι, για τόν Πόπερ ή ιστορικισμός είναι κυρίως ή άντιεπιστημονικός ισχυρισμός τής πρόβλεψης των μελλοντικών κοινωνικών γεγονότων στό όνομα μιας καθολικευτικής ιστορίας πού βρίσκει τά ιστορικά τής προηγούμενα στή θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα και του άπόλυτου Πνεύματος του Χέγκελ. Αντίθετα ή ιστορικισμός του Τολιάτι δέν βασίζεται στή νομοποίηση πού προσφέρει μία άπολύτη επιστημονική γνώση έξω και πριν από τήν πράξη και έξάλλου είναι κατηγορηματικά αντίθετος σέ κάθε ισχυρισμό πού κατατείνει σέ μίαν υπερεπιστημονική θεμελίωση του μαρξισμού. Η μόνη πραγματικότητα στην όποία αναφέρεται ή τολιατικός ιστορικισμός είναι ή «ιστορία» και ή όμοιογενής διαδρομή της.

Δεύτερον ή μαρξισμός του Τολιάτι προϋπέθετε μία στρατηγική επιλογή πιστότητα στή Σοβιετική Ένωση και τό «σοσιαλιστικό στρατόπεδο». Σ' αυτό δέν πρέπει νά δει κανείς μία διπλοπροσωπία, μία βαθύτερη ύποκρισία, παρά ένα ιστορικιστικό στοιχείο για τή δυνατότητα έσωτερικού έκδημοκρατισμού, χωρίς τομές, τής ΕΕΣΔ και των χωρών πού άκόμη τότε δέν όνομάζονταν χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού». Θα μπορούσε μάλιστα νά πει κανείς ότι, κατά κάποιο τρόπο, ή προοπτική του Τολιάτι προέβλεπε ήδη αυτό πού όνομάζεται σήμερα φαινόμενο Γκορμπατσόφ.

Η καθαρή και ισχυρή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού κατασκευάζεται γύρω από τόν Παλμύρο Τολιάτι. Τά άλλα μειωρητικά ρεύματα του μαρξισμού στην Ιταλία ύποχρεώθηκαν κι αυτά νά όρισθούν μέ βάση τόν τολιατισμό και τή διαφορά τους προς αυτόν. Έδω συναντούμε ένα σημείο πραγματικά κρίσιμο άν θέλουμε νά κατανοήσουμε τήν ιδιουτυπία τής ιστορίας του Ιταλικού μαρξισμού. Θα παραθέσουμε κάποια στοιχειώδη παραδείγματα.

Κατ' άρχήν τά μειωρητικά ρεύματα του Ιταλικού μαρξισμού στην Ιταλία (τό ρεύμα του Άμαντέο Άμέντολα, και στή συνέχεια τό Ιταλικό τμήμα τής Τετάρτης Διεθνούς) παρήγαγαν θησαυρούς σκέψης και θεωρίας ως προς τήν κριτική τής κοινωνικής φύσης τής ΕΕΣΔ και τήν πολιτική φύση του σταλινισμού, θέλοντας μέ αυτό τό τρόπο νά χτυπήσουν στή ρίζα τής τήν μετριοπαθή τολιατική στρατηγική. Ξεκινούσαν από τή διαίσθηση (κατά βάση σωστή) ότι ή ιστορικιστική μετριοπάθεια του Τολιάτι στην Ιταλία ήταν άλληλέγγυα μέ τήν μαξιμαλιστική ιδεολογική «άποζημίωση» πού παρείχε ή μύθος τής ΕΕΣΔ ως χώρας του σοσιαλισμού. Η εύφυια τής θέσης τους

εναπόκειται στην πεποίθηση —που αποδείχθηκε χωρίς θεμέλια— ότι απόλυτα ιδεολογικής νομιμοποίησης της ΕΣΣΔ και του σταλινισμού θά συνοδεύταν από ριζοσπαστική αντικαπιταλιστική συνείδηση μέσα στους αντικαπιταλιστικούς εργατικούς αγώνες. Στην πραγματικότητα, τὰ ιστοριογραφικά αποτελέσματα της άριστης κριτικής στον σταλινισμό, σέ μεγάλο βαθμό, κατέληξαν στην πολιτιστική «νομιμοποίηση» του καπιταλισμού και της μετριοπαθούς σοσιαλδημοκρατίας (σύμφωνα με όρισμένες μεθοδεύσεις που ο Λούκατς στον καιρό του όρισε ως έμμεση συνηγορία).

Κατά δεύτερο λόγο ή απόπειρα ενός τμήματος Ίταλών θεωρητικών του μαρξισμού νά έπεξεργασθούν μιά επιστημονική έννοια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο πλαίσιο μιάς ιδιότυπης λογικής του επιστημονικού αντικειμένου (σχολή του Γκαλβάνο Ντέλλα Βόλπε κ.λπ.) κατέληξε σέ μιάν αντικειμενική αντίθεση στην ιστορικοιστική ανάγνωση του καπιταλισμού που μέ τή σειρά της θά όδηγήσει στη διάλυση των ιστορικών και γεωγραφικών ιδιομορφιών μέσα σέ μιά συνεχή και όμοιογενή χρονικότητα. Αν αύτή ή «αντίστορικοιστική» θεώρηση πετύχαινε νά άγγίξει τό επίπεδο των «κοινών παραδοχών» των στρατευμένων μελών ή ίδια ή ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού που πρότεινε ο Τολιάτι άναπόφευκτα κινδύνευε. Άλλά κάτι τέτοιο δέν έγινε. Αύτός ο μαρξι-

σμός που άντιπαρατασσόταν στον ιστορικοισμό παρέμεινε ένα άκαδημαϊκό φαινόμενο και δέν βγήκε έξω από τή μικρή κοινότητα των διανοουμένων. Έξαιτίας της έσωτερικής του δομής ο άκαδημαϊκός μαρξισμός δέ μπορεί νά διατηρήσει γιά πολύ καιρό μιά θεωρητική ένότητα και τείνει νά διασπασθεί ανάλογα μέ τον καταμερισμό των πανεπιστημιακών κλάδων: τό πρόβλημα των σχέσεων ανάμεσα στο φασισμό και τή μεταφασιστική έποχή (συνέχεια ή τομές) θά παραμεινεί στο Ίστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου, ή διαφορά ανάμεσα στη διαλεκτική αντίφαση και τήν πραγματική αντίθεση θά συζητηθεί στο Τμήμα Φιλοσοφίας, τό ζήτημα της μετατροπής, των αξιών σέ τιμές (και συνεπώς τό επιστημονικό καθεστώς της κατηγορίας ύπεραξία) παραπέμπεται στο Οικονομικό τμήμα, ή ψυχική δυσανεξία του ανθρώπου μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία θά δώσει άφορμή γιά τή δημιουργία νέων κλάδων στο πλαίσιο των Σχολών Ψυχολογίας, τέλος, τό ζήτημα της σχέσεων μεταξύ εργατικής τάξης και των μικροαστικών τάξεων θά γίνει αντικείμενο άτέλειωτων σεμιναρίων στη Σχολή Κοινωνιολογίας. Κανείς πανεπιστημιακός μαρξισμός δέν μπορεί νά έλπίζει ότι θά διατηρήσει γιά καιρό τή θεωρητική του ένότητα και ίδίως τήν πολιτική του έκφραστικότητα. Αύτό άκριβώς συνέβη και στην Ίταλία, χωρίς καν νά χρειασθεί νά προσφύγουμε στο φαινό-

μενο του «μετασχηματισμού» (transformation) που προσιδιάζει στους διανοούμενους και τό όποιο ήδη ο Γκράμισι συσχέτιζε μέ τή μακρά διάρκεια της έθνικης Ιταλικής ιστορίας (έδω, βέβαια συναντάμε ένα κεντρικό σημείο του στοχασμού του Γκράμισι, τό όποιο στην Ίταλία σκεπάστηκε μέ άπόλυτη σιγή).

Και γιά νά τελειώνουμε, ή μόνη θεωρητικοπολιτική άπόπειρα αντίθεσης στην ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού που πρότεινε ο Τολιάτι ήταν τό έργο του ρεύματος που όνομάστηκε εργατισμός (Ρανιέρο Παντσιέρι κ.λπ.). Τή ρίζα των αντιθέσεων των συγκρούσεων μεταξύ εργατών και κεφαλαίου θά τήν άναζητήσει μέσα στο σύγχρονο μεγάλο έργοστάσιο (ΦΙΑΤ κ.λπ.), θά αφήσει έπιτήδες στην άκρη τά «φεουδαρχικά κατάλοιπα» και θά έλθει σέ ρήξη μέ εκείνη τήν αούθόρητη ιδεολογία της προόδου και της καταστατικής ούδετερότητας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που χαρακτηρίζει τον ιστορικοισμό. Άπό ιστορική άποψη ο εργατισμός ήταν ή κυρίαρχη ιδεολογία στους χώρους της ριζοσπαστικής άριστερας στην Ίταλία της δεκαετίας του '60 και του '70.

Ή έπιλογή του εύρωκομμουνισμού, που παρέμεινε στο επίπεδο της άπλης διακήρυξης μιάς κεντρικής ιδέας (της ιδέας της συμφιλώσης δημοκρατίας και σοσιαλισμού) δεδομένου ότι δέν συνοδεύτηκε από καμιά σοβαρή προσπάθεια γιά νά θεμελιωθεί μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, τροποποίησε ριζικά τό ιδεολογικό πεδίο που περιγράψαμε πιο πάνω και που βασικά τό χαρακτήριζαν δύο άκραίες λογικές σέ ούσιαστικό και άμοιβαίο συσχετισμό μεταξύ τους: ο τολιατισμός και ή διαφοροποίηση μέ βάση τήν αντίθεση στον τολιατισμό. Μετά τό 1976 τά παλιά χαρτιά δέν έχουν πλέον καμιά χρησιμότητα γιά τήν κατανόηση του ιδεολογικού πεδίου που διαμορφώνεται μετά τήν έπιλογή του εύρωκομμουνισμού. Έχοντας λοιπόν κατανοήσει τά προηγούμενα μπορούμε νά περάσουμε στο ούσιαστικό θέμα.

Όπως τό είπαμε ήδη, χωρίς μιά αντίστοιχη πολιτική θεωρία, ο εύρωκομμουνισμός ήταν καταδικασμένος νά παραμείνει μιά άπλη ρυθμιστική νεοκαντιανή ιδέα του καθαρού λόγου της σοσιαλδημοκρατίας. Δυστυχώς ή ιδεολογική πρωτοβουλία πάρηκε από εκείνον που άλλοτε θά όνομάζαμε «άντίπαλο» και που έτσι επέβαλε τήν έπιλογή του θεωρητικού πεδίου της σύγκρουσης. Στα τέλη του 1975 στις σελίδες του περιοδικού του ΙΕΚ *Mondoperaio* ο φιλελεύθερος δημοκράτης φιλόσοφος Νομπερτό Μπόμπιο, σέ δύο διαδοχικά του άρθρα, άρνήθηκε ότι ύπάρχει κάποια μαρξιστική θεωρία γιά

τό κράτος και τη δημοκρατία, υποστηρίζοντας ότι η μόνη και μοναδική παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν εκείνη του φιλελεύθερου δυτικού καπιταλισμού. Κατά τη γνώμη μας αυτό ήταν ένα πραγματικό Μόναχο του θεωρητικού ιταλικού μαρξισμού που έχασε τη μάχη ενάντια στον Μπόμπιο χωρίς ωστόσο να έχει καν τό κουράγιο νά τή δώσει. Ύπηρξε βέβαια μία πολεμική, άβεβαιη και έντονη, στην όποια ως πρός τό κύριο ό Μπόμπιο βγήκε κερδισμένος διότι, τελικά, όλοι κατέληξαν νά τον δικαιώσουν. Μέ τον τρόπο αυτό ό εϋρωκομμουνισμός γεννιόταν στην Ίταλία σέ μία στιγμή ακριβώς που άρνονταν νά άποκτήσει μία πολιτική θεωρία αυτόνομη, μία και παραδεχόταν μεμιάς ότι η μόνη παραδεκτή θεωρία για τό κράτος και τη δημοκρατία ήταν η άστική δημοκρατικοφιλελεύθερη θεωρία.

Προσωπικά δέν πιστεύω ότι ό μαρξισμός είναι μία θεωρία που μπορεί νά αναχθεί σέ μία πολιτική θεωρία μόνο. Ύπάρχει σίγουρα μία φιλοσοφική ανθρωπολογία, μία ήθική, μία αισθητική και πίο γενικά μία φιλοσοφία (μία όντολογία της κοινωνικής ύπαρξης). Άλλά είναι άδιαμφισβήτητο ότι μία πολεμική θεωρία αυτόνομη είναι ουσιαστική συνιστώσα τελείως άπαραίτητη στον μαρξισμό. Εϋρωκομμουνισμός χωρίς εϋρωκομμουνιστική πολιτική θεωρία είναι ένα άδειο κουτί. Καί είναι θεμιτό νά υποθέσει κανείς ότι ό Τολιάτι, άν ήταν άκόμη ζωντανός, θά μπορούσε νά άντιληφθεί αυτήν την έντελώς στοιχειώδη άλήθεια. Δέν είναι τυχαίο ότι σέ μία πολεμική που ύπηρξε μεταξύ Τολιάτι και Μπόμπιο τή δεκαετία του '50 ό Τολιάτι είχε άρνηθεί νά παραχωρήσει στον Μπόμπιο τό κύριο, δηλαδή την αναγνώριση της μοναδικότητας και της άπολυτότητας της καπιταλιστικής άστικής δημοκρατίας.

Έχοντας μείνει χωρίς πατέρα έναντιον του όποιου θά μπορούσε νά επαναστατήσει και άνίκανος νά ένταφιάσει τον χαμένο πατέρα, ό θεωρητικός μαρξισμός της αντιπολίτευσης στην Ίταλία περίπεσε σέ βαθιά κρίση. Πρέπει επίσης νά θυμηθούμε ότι στά τέλη της δεκαετίας του '70 ξέσπασε μία φοβερή διεθνής κρίση που έπληξε κυρίως τις χώρες του «λατινικού μαρξισμού». Σέ ένα πολιτιστικό χώρο όπου οι μεταφράσεις ξένων κειμένων είχαν πάντοτε μεγάλη σημασία, η διεθνής διάσταση της κρίσης προστέθηκε στην καθυπό ένθική κρίση, την κρίση του τολιατισμού.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '70 ΚΑΙ '80

Όπως κιόλας τονίσαμε η άφηρημένη

διακήρυξη του εϋρωκομμουνιστικού ιδεώους χωρίς καμιά συνοδευτική πολιτική θεωρία, είχε καταστρεπτικά άποτελέσματα για τή συνολική ταυτότητα του θεωρητικού μαρξισμού στην Ίταλία. Η άποσύνθεση της πολιτικής έκφρασιμότητας του θεωρητικού ιστορικισμού του Παλμίρο Τολιάτι δέν γονιμοποίησε καμιά ένλλακτική άναστάση αλλά κατέληξε σέ ένα θεωρητικό και πολιτικό κενό. Είναι φανερό ότι εδώ θέλω νά πιστοποιήσω ένα πρόδηλο και αυτόνομο γεγονός, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι προτίθεμαι νά υπερασπισώ τον ιστορικό μαρξισμό του Τολιάτι. Άντίθετα, συμμερίζομαι σέ γενικές γραμμές τήν κριτική του ιστορικισμού που άσκησε ό Άλτουσερ. Άλλά, σύμφωνα με ένα σενάριο σχεδόν κλασικό, η έλλειψη μιάς πολιτικής θεωρίας διασκεδάστηκε με μιάν επίμονη και ιδεοληπτική προσφυγή στην ήθική ή άκόμη στην ήθική στιγμή της πολιτικής που έφτασε μέχρι νά λησμονήσει άκόμη κι όσα είχε πεί στον καιρό του ό Γκράμσι, ότι δηλαδή η ήθικότητα του πολιτικού ανθρώπου δέν συνίσταται στο γεγονός ότι δέν κλέβει τό δημόσιο χρήμα αλλά στην πραγματοποίηση των ύποσχέσεών του, η διαφορετικά στην όργανική σχέση άνάμεσα στά λόγια και τήν πράξη. Δόθηκε έτσι η έντύπωση ότι η πολιτική θεωρία του εϋρωκομμουνισμού έξαντλούνταν όλοκληρωτικά σέ ένα είδος *διαφοράς ήθικου τύπου*. Άπ' αυτή τήν άποψη η πολιτική θεωρία του Ένρίκο Μπερλινγκουέρ, γενικού γραμματέα του ΙΚΚ από τό 1972 ως τό 1984, συνίσταται σέ μία συνεχή ύπενθύμιση, μερικές φορές ιδεοληπτική, της ήθικής διαφοράς του πολιτικού προσωπικού του ΙΚΚ σέ σχέση με τά άλλα κόμματα, μία συνεχή προτροπή στη λιτότητα που θυμίζει τις θρησκευτικές κριτικές στην καπιταλιστική κοινωνία της κατανάλωσης και στην έλλειψη «ήθικών αξιών» της σύγχρονης καπιταλιστικής άστικής κοινωνίας.

Δέν είναι τό κατάλληλο μέρος εδώ νά συζητήσουμε για τήν προσωπικότητα του Μπερλινγκουέρ και για τήν καθολική καταγωγή των συμβούλων του (Φράνκο Ροντάνο κ.λπ.), αλλά, είναι σημαντικό νά επιμεινουμε άκόμη στο γεγονός ότι η ιδεοληπτική επιμονή στην ήθική και στη διαφορά ήθικής των κομμουνιστών (δηλαδή των Ίταλών κομμουνιστών, των πραγματικών εϋρωκομμουνιστών) ήταν στην πραγματικότητα ύποκατάστατο στην άπουσία μιάς πρωτότυπης ένλλακτικής πολιτικής θεωρίας σέ σχέση με εκείνη που κληρονομήθηκε από τον Τολιάτι και τήν Τρίτη Διεθνή.

Αυτή η έμονη προσφυγή στην ήθική μοιάζει νά θεμελιώνεται ύλιστικά στον τρόπο με τον όποιο τή δεκαετία 1975-85 τό ΙΚΚ διαχειρίζεται μόνο του η με τους συμμάχους του χιλιάδες δήμους

και κοινότητες της Ίταλίας, όλες τις μεγάλες πόλεις του Βορρά και του κέντρου της χώρας (άκόμη και τή Ναπολι για μερικά χρόνια). Πράγματι η διαχείριση των κοινοτικών και δημοτικών ύποθέσεων συμβιβάζεται με τήν έλλειψη φερέγγυας πολιτικής θεωρίας έθνικής σημασίας, και η γραφειοκρατική όρθολογικότητα (ό Μάξ Βέμπερ, άρα πολύ περισσότερο ό Κάρλ Μάρξ) συνοδευόμενη από τήν άτομική έντιμότητα των διαχειριστών φαντάζει άρκετή. Έκτός από αυτό στην Ίταλία η «έντιμη διαχείριση» μοιάζει ένίοτε σάν κάτι τό επαναστατικό λαμβανομένου ύπόψη του καθεστώτος πελατειακών σχέσεων τύπου Μαφίας και παραμαφίας και τή γενικευμένη συνήθεια κλοπής των δημόσιων ύλικών.

Άπ' αυτή τήν άποψη είναι άναγκαίο νά τονισθεί ότι στην Ίταλία όπως και άλλου άλλωστε, τό ήθικό ζήτημα είναι καθαρά πολιτικό και κοινωνικό. Ό ρόλος του κράτους στην οικονομία είναι τόσο πολύ σημαντικός ώστε κάθε ήθικολογική συζήτηση για τά «καθαρά χέρια» άνάγεται άμεσως σέ άσκοπη και άνέξοδη φλυαρία όταν έρχεται σέ άμεση σχέση με τά πολιτικά ζητήματα. Έκτός από αυτό σέ όρισμένες περιοχές η άνεργία άνεβαίνει σέ τόσο πολύ ύψηλά επίπεδα ώστε οδηγεί πολλούς νέους στο νά θεωρούν τις πολιτικές «κουμπιές» δρόμο άπόλυτα θεμιτό και ύποχρεωτικό. Σέ πολλές περιοχές της Ίταλίας τό καθεστώς του φαινομενικού πολυκομματισμού συγκαλύπτει καταστάσεις που συγγενεύουν με εκείνες του καθεστώτος του «ύπαρκτου σοσιαλισμού»: η ένταξη στο κόμμα είναι προϋπόθεση για όποιαδήποτε φυσιολογική καριέρα. Σέ όλα αυτά, προφανώς, δέν ύπάρχει τίποτε που θά μας επέτρεπε νά μιλήσουμε για «φεουδαρχικά κατάλοιπα». Άντίθετα έχουμε νά κάνουμε με τις ιδιομορφίες της ιταλικής καπιταλιστικής άνάπτυξης, μιάς άνάπτυξης όστόσο από τις πίο στέρεις και τις πίο δυναμικές του δυτικού κόσμου. Τό ήθικό ζήτημα (όπως και τό ιδιαίτερο ζήτημα που αντιπροσωπεύει η Μαφία στην Ίταλία) προφανώς θά έπιλυθούν σέ μία σοσιαλιστική προσπική, τό ίδιο άλλωστε συμβαίνει, σέ άλλες γεωγραφικές και ιστορικές συνθήκες, με τό έθνικό ζήτημα η τό φυλετικό (που ύπάρχουν και στην Ίταλία όχι όμως με τήν όξυτητα που παρουσιάζεται στη Γαλλία, τήν Άγγλία η τις ΗΠΑ).

Η διαπλοκή στην Ίταλία ήθικών και πολιτικών ζητημάτων είναι ένα ζήτημα άπολύτως θεμελιακό για τή σωστή κατανόηση της κατάστασης. Στην Ίταλία, αυτό που όνομάζεται νεοφιλελευθερισμός (δηλαδή ό συστηματικός έκφυλισμός τμήματος των κατακτήσεων του κράτους προνοίας που συνοδεύεται από μία επίμονη ιδεολογική

έκστρατεία για την κεντρικότητα της καπιταλιστικής επιχείρησης) χαρακτηρίσε αναμφίβολα το ιδεολογικό κλίμα της δεκαετίας του '80 (όπως έπισης στην Άγγλία και τη Γαλλία) αλλά δέν φαίνεται ότι είχε πραγματικές στρατηγικές βάσεις ώστε να έπιβληθεί πραγματικά. Μέ εξαίρεση μερικούς «πόλους» ανάπτυξης ικανούς να υποστηρίξουν τον διεθνή καπιταλιστικό ανταγωνισμό ένα μεγάλο τμήμα της ιταλικής οικονομίας χαρακτηρίζεται από ένα διπλό δομικό προσδιορισμό (και έπιμένουμε σε αυτό τον όρο): είναι συνδεδεμένη με την πολιτική τάξη και έπομένως δέν μπορεί να είναι νεοφιλελεύθερη παρά μόνο στα λόγια ή άλλως είναι «πόγεια» και έπομένως ζει μέσα στην καθημερινή παρανομία χωρίς την όποια άλλωστε δέν μπορεί να έπιζήσει.

Αν στην Ίταλία αυτό είναι αλήθεια, μιά στρατηγική σοσιαλδημοκρατικού τύπου έμμεσα αντιμετώπιη στο νεοφιλελευθερισμό φαίνεται έπιφική και μάλιστα έλπιδοφόρα μεσοπρόθεσμα. Μιά πολιτική θεωρία προσωρινά φερέγγυα μπορεί έπομένως να συνίσταται σε μιά στρατηγική οικονομικού έξορθολογισμού του έπιδοτούμενου και του υπόγειου τομέα της ιταλικής κοινωνίας. Όλα αυτά προϋποθέτουν την έγκατάλειψη κάθε συζήτησης πάνω στον εύρωκομμουνισμό και οδηγούν στην ανάληψη μιάς εύρωαριστερής ταυτότητας, για να χρησιμοποιήσουμε αυτόν τον άκομμο νεολογισμό. Σήμερα είναι παράδοξο, έστω και αν είναι άπολύτως έξηγησιμο, στη χώρα του Αντόνιο Γκράμι, ο γερμανός σοσιαλδημοκράτης Πέτερ Γκλότζ έγινε κύριος πολιτικός θεωρητικός. Τό *Μανιφέστο για μιά νέα εύρωπαϊκή άριστερά*, πού δημοσιεύτηκε τό 1986 μέ πρόλογο του Άκιλε Όκέττο, γραμματέα σήμερα του ΙΚΚ, από πλευρής περιεχομένου έγινε τό ιδεολογικό κείμενο άναφοράς της πλειοψηφούσας πολιτικά πτέρυγας της κομμουνιστικής ιταλικής παράδοσης. Έδώ φυσικά δέν ύπάρχει κανένα ίχνος εύρωκομμουνισμού και τελικά καταλήγουμε στην καθολική και άμεση προσχώρηση στο νέο σοσιαλδημοκρατικό ρεφορμιστικό σχέδιο.

Σύμφωνα με ένα σενάριο πού ο Αντόνιο Γκράμι είχε άναγνωρίσει ως έντελώς τυπικό του Ιταλικού φαινομένου του «μετασχηματισμού» (transformation) τό πέρασμα από τον εύρωκομμουνισμό στην εύρωαριστερά δέν ήταν μιά διάφανη και φανερή διαδικασία αλλά σιωπηρό γλιστρημα πού προσπάθησαν να τό παρουσιάσουν ως άπολύτως φυσιολογικό και προπαντός άναπόδραστο.

Στην πραγματικότητα τά πράγματα έξελίχθηκαν διαφορετικά. Στην έποχή του ή διακήρυξη του εύρωκομμουνιστικού ιδεώδους θέλησε να έπισημάνει

την άναγκαιότητα να θεωρητικοποιηθεί ή άσυνέχεια άπέναντι στην ιδεολογία του Παλιμού Τολιάτι. Όπως ένας άκροβάτης πού άποφασίζει να πηδήξει χωρίς προστατευτικό δίχτυ ο δυτικός ιστορικισμός του Ιταλικού μαρξισμού άποφασισε να έγκαταλείψει την προστασία πού προσέφερε ή ύπαρξη και ή ένίσχυση του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου». Την έποχή εκείνη τό έπιπλέον τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο έμοιαζε ότι δέν διέθετε καμιάν άπολύτως δυνατότητα έσωτερικής αυτορρύθμισης και ή άπότομη ήττα της κινεζικής πολιτιστικής επανάστασης μετά τό θάνατο του Μάο (τό 1976 είναι έπίσης τό κλειδί σε όλη αυτή την ιστορία), στα μάτια πολλών, καθιστούσε άπίθανη την έξοδο προς τά άριστερά από τον σταλινισμό.

Η κεντρική ιδέα του εύρωκομμουνισμού δέν ήταν άλλη από εκείνη μιάς συνειδητής διεύθυνσης της κοινωνικής ανάπτυξης, δηλαδή μιάς συνειδητής διεύθυνσης της οικονομίας. Πρόκειται για μιά άπολύτως όρθολογιστική αντίληψη πού δέν γεννήθηκε βεβαίως τό 1976. Για να συναντήσει κανείς μιά από τις κομμουνιστικές της παραλλαγές άρκει να σκεφθεί την περίπτωση του Μπουχάριν και την αντίληψη του περί μικτής οικονομίας για μιά μακρά περίοδο, καθοδηγημένης από μιά πολιτική ήγεςία μαρξιστικού τύπου. Στην αντίληψη αυτή ο εύρωκομμουνισμός δέν προσθέτει παρά την ιδέα του πολιτικού πλουραλισμού και την παραδοχή της έναλλαγής στην πολιτική έξουσία μετά από πιθανή ήττα στις εκλογές. Η παραλλαγή σοσιαλδημοκρατικού τύπου δέν ήταν παρά ή παλαιά κενσιανή ιδέα έμπλουτισμένη με όλα τά νεότερα στοιχεία.

Και στις δύο περιπτώσεις μιά πολιτική θεωρία είναι άπολύτως άναγκαία. Στην πρώτη παραλλαγή ή πολιτική θεωρία δέν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη του Λένιν πού ώστόσο είναι έντελώς άσύμβατη με τη δημοκρατικοφιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Η πολιτική θεωρία του Λένιν δέν μπορεί να ταυτισθεί με μιά έξτρεμιστική θεωρία άμεσου περάσματος στον κομμουνισμό (άντίθετα!) και έπομένως είναι συμβατή με ιδιότυπες λύσεις πολύ διαφορετικές. Όυτε ο Στάλιν, ουτε ο Τρότσκυ, ουτε ο Μπουχάριν μπορούν στην πραγματικότητα να οικειοποιηθούν τον Λένιν γιατί ή ιδέα της συνειδητής κομμουνιστικής διεύθυνσης της μικτής οικονομίας πάει πέρα από όποιαδήποτε ιστορική ιδιότυπη λύση. Στη δεύτερη παραλλαγή πολιτική θεωρία είναι εκείνη του σύγχρονου καπιταλισμού και των άυτηρών λογαριασμών κοινωνικής άναπαραγωγής του συνόλου. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 ή γαλλική άριστερά δοκίμασε μιά θλιβερή έμπειρία πού — και δέν εί-

να τυχαίο— πάντοτε παραμερίζεται στην Ίταλία από όλες τις συζητήσεις, λές και οι δύο χώρες είναι τόσο πολύ άπομακρυσμένες, λές και δέν ήταν δυνατό να άποκομίσει κανείς μαθήματα από την Γαλλία.

ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΒΕΒΑΙΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΜΙΑΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Η κατάσταση υγείας μιάς έθνικής μαρξιστικής παράδοσης μετρίεται κατ' άρχήν από την πραγματική της ικανότητα να εκφράζει πολιτικά τις άντικαπιταλιστικές διαθέσεις. Βεβαίως μιά πανεπιστημιακή μαρξιστική παράδοση μπορεί να είναι άνηρη και άξιόλογη, άκόμη κι αν δέν διαθέτει την αντίστοιχη άντικαπιταλιστική κοινωνική έκφραστικότητα, αλλά, πρέπει να έχει κανείς συνείδηση ότι μακροπρόθεσμα τό γεγονός αυτό δημιουργεί μιά σοβαρή άνωμαλία και κυρίως ύποδεικνύει μιά δομική άδυναμία στη σχέση διανοουμένων και «άπλων» ανθρώπων, όπως θά έλεγε ο Γκράμι.

Τό πέρασμα από τον εύρωκομμουνισμό στην εύρωαριστερά, προοπτικά, μεταμορφώνει τους Ίταλούς μαρξιστές διανοουμένους σε έρευνητές πού δέν διαθέτουν κοινωνική και πολιτική έντολή. Γιατί ή εύρωαριστερά δέν έχει άνάγκη από καμιά μαρξιστική θεωρητική ταυτότητα. Βεβαίως πρέπει να γνωρίζει την κοινωνική, την οικονομική και την τεχνολογική κατάσταση για να μπορεί να προγραμματίσει την πολιτική της τακτική με βάση μιάν άνάλυση της κοινωνίας. Πρόκειται όμως για ένα καθήκον πού μπορεί να εκπληρωθεί από «κέντρα έρευνών» οικονομικού ή κοινωνιολογικού τύπου, και πού μπορεί άλλωστε να πραγματοποιείται σε πανεπιστημιακά ίνστιτούτα κοινωνικής έρευνας.

Μέ αυτόν τον τρόπο θά καταλήγαμε σε μιά γλυκιά εύθανασία της μαρξιστικής παράδοσης, σε ένα φαινόμενο δηλαδή πολύ διαφορετικό από τό στερεότυπο της άυταρχικής καταστολής και των καμμένων βιβλίων πού θά θυμίζουν τη Γερμανία του 1933. Έδώ ύπάρχει πραγματικός κίνδυνος πού πρέπει να συνειδητοποιηθεί. Τώρα πού ή διαλεκτική μεταξύ μαρξιστικής ταυτότητας ιστορικιστικού-τολιατικού τύπου και της άμφισβήτησης της έχει έξαφανισθεί, ο Ιταλικός μαρξισμός όφείλει στο έξής να βγει από αυτήν την μειοψηφική κατάσταση πού τον χαρακτηρίζει έπί καιρό. Σε αυτά τά τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '80 ή κατάσταση των μαρξιστικών σπουδών στην Ίταλία δέν θά πρέπει να κριθεί με ύπερβολική άπαισιοδοξία.

Κατ' άρχήν, ή κριτική προσπάθεια έπανοικειοποίησης της μαρξιστικής έ-

θνικής παράδοσης, που βρίσκει στον Λαμπριόλα και τον Γκράμισι τις καλύτερες θεωρητικές στιγμές μέχρι σήμερα συνεχίζεται. Μάλιστα στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 αναπτύχθηκε μία κριτική και για μαρξιστές δευτερεύουσας σημασίας όπως ο Κλαούντιο Ναπολεόνι και ο Ρανιέρο Παντσιέρι και γενικά διαθέτουμε τώρα θεμελιώδη θεωρητικά στοιχεία για να κάνουμε ένα προσωρινό απολογισμό των ολοκληρωμένων φάσεων μιας τόσο μακρής θεωρητικής ιστορίας.

Κατά δεύτερο λόγο πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η μετάφραση στα Ιταλικά μαρξιστικών έργων ποτέ δεν σταμάτησε στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 (από τη φιλοσοφική προοπτική της οντολογίας της κοινωνικής ύπαρξης του Λούκατς μέχρι τις σχολές της «οικονομίας - κόσμος» που διαδέχθηκαν τις μελέτες για το παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό σύστημα). Ο μαρξισμός δεν είναι βέβαια μόνο μία πολιτική και οικονομική θεωρία αλλά επίσης μία αισθητική και μία ηθική, και ακριβώς, μέσα από αυτούς τους δευτερεύοντες φαινομενικά πολιτιστικούς τομείς είναι δυνατόν να κατακτήσουμε τη συναίνεση των νέων γενιών που παραμένουν αδιάφορες απέναντι στα πολιτικά γεγονότα. Είναι αναγκαίο ωστόσο να επιμείνουμε στο γεγονός ότι ελλείψει μιας αντικαπιταλιστικής πολιτικής έκφραστικότητας του μαρξισμού δεν είναι δυνατό να υπάρξει μακροπρόθεσμα μία αναωγόννηση της εθνικής (και διεθνούς) μαρξιστικής παράδοσης. Τό ζήτημα παρείς επομένως να είναι καθαρά θεωρητικό και μετατρέπεται σε πολιτικό και κοινωνικό. Μέ βάση τα προηγούμενα καταλήγουμε σε όρισμένα συμπεράσματα επισημαίνοντας τρία διαφορετικά επίπεδα του προβλήματος.

Κατά πρώτον, επιβάλλεται μία ανασύνθεση των σημερινών θεωρητικών σχολών του Ιταλικού μαρξισμού. Μία εθνική ταυτότητα του Ιταλικού μαρξισμού, μία ταυτότητα μέχρι ένα όρισμένο σημείο *πληθυντική*, είναι αναγκαία και κανείς βεβαίως δεν νοσταλγεί τη διοικητική αυθεντία που θα διακήρυσσε ποιός είναι ο καλός και ποιός ο κακός μαρξισμός. Ωστόσο είναι αναπόφευκτο, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει την ηγεμονία πάνω στα άλλα. Είναι απολύτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα ερευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, να σχηματισθεί ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα ικανό να κατακτήσει την ηγεμονία πάνω στα άλλα. Είναι απολύτως φυσικό κάθε έρευνητής ή κάθε ομάδα ερευνητών να επιδιώκει, άργα ή γρήγορα, οι έρευνές του να γίνουν αποδεκτές από τους άλλους ως πλέον πειστικές και πιο συνεπείς. Και είναι επίσης φυσικό ότι,

ετυχώς, κανείς δεν μπορεί να αποφασίσει με διατάγματα. Τη στιγμή αυτή ή κατάσταση είναι ρευστή και κανένα νέο θεωρητικό παράδειγμα δεν μπορεί να κατακτήσει την ηγεμονία στον Ιταλικό μαρξισμό.

Κατά δεύτερο λόγο η νέα αντικαπιταλιστική έκφραστικότητα του Ιταλικού μαρξισμού, προφανώς, δεν θα είναι αποτέλεσμα ούτε μιας διαδικασίας αποκλειστικά εσωτερικής στις ιστορικές οργανώσεις του Ιταλικού εργατικού κινήματος (που όπως είδαμε στην μεγάλη τους πλειοψηφία υιοθέτησαν μία εύρωαριστερή θεωρητική ταυτότητα, άρα ξένη προς τον μαρξισμό) ούτε μία άπλη διαδικασία συμπύκνωσης έξω από τις οργανώσεις αυτές που θα κατέληγε αναγκαστικά στο να έχει μία πολύ στενή κοινωνική βάση. Είναι θεμιτή λοιπόν η υπόθεση για μία ανέκδοτη και σύνθετη διαδικασία εντός και εκτός των εργατικών οργανώσεων της Ιταλικής παράδοσης στην όποια η ικανότητα να ξεπηδήσει μία «μαζική θεωρητική γραμμή» θα παίζει τον αποφασιστικό ρόλο. Πρόκειται βέβαια για μία έννοια που δεν εμφανίζεται τυπικά στον Γκράμισι αλλά που διαπερνά όλη η μαρξιστική του προσπάθεια.

Κατά τρίτο λόγο είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει αναγέννηση του Ιταλικού μαρξισμού χωρίς την ανάπτυξη κοινωνικών αγώνων της εργατικής τάξης όπως και των άλλων μισθωτών εργαζομένων. Η Ιταλία είναι πλέον μία σύγχρονη καπιταλιστική χώρα, θα έλεγα μάλιστα μία χώρα ιμπεριαλιστική με την παραδοσιακή έννοια που έδινε ο Λένιν στον όρο αυτό. Ο Ιταλικός μαρξισμός, προφανώς, δεν θα μπορεί να αναγεννηθεί σε μία επαρχιώτικη και καθυστερημένη βά-

ση αλλά συνειδητοποιώντας ότι είναι μαρξισμός μιας «ιμπεριαλιστικής μητρόπολης». Πρόκειται σίγουρα για την πιο ριζική πολιτιστική ανατροπή για τους Ιταλούς μαρξιστές που πολύ καιρό τώρα αρνούνται να πάρουν υπόψη τους αυτή τη νέα κατάσταση. Είναι βέβαιο ότι το μέλλον του Ιταλικού μαρξισμού συνδέεται με το μέλλον του διεθνούς κινήματος, την ανάκαμψη ενός δημοκρατικού μαρξισμού που σχεδιάζεται βασανιστικά τα τελευταία χρόνια του αιώνα.

Μία ωραία εισαγωγή στη θεωρητική ιστορία του μαρξισμού είναι το έργο του Jean-Pierre Potier, *Lectures italiennes de Marx 1883-1983*, PUF Lyon 1986. Για τον Εθνοκομμουνισμό βλ. το έργο του Bernardo Valli *Gli eurocomunisti* 1976, Μιλάνο με παρεμβάσεις των Σ. Καργίιο, Ζ. Έλλενστάν και Ρ. Σπριάνο. Για την Εύρωαριστερά βλ. το *Μανιφέστο για μία νέα αριστερά* του Πέτερ Γκλότς (έλλην. μετάφρ. εκδόσεις 'Οδυσσέας). Η πληρέστερη και συνθετότερη έκδοση για τον νέο ρεφορμισμό βλ. το έργο G. Ruffalo *La qualità sociale*, Bari 1985. Ο κύριος θεωρητικός στην Ιταλία της αναγωγής της θεωρίας της εκμετάλλευσης σε θεωρία της αλλοτριώσεως είναι σίγουρα ο Claudio Napoleone, *Discorso sull' economia politica*, Torino, 1985.

Σημαντικό επίσης το βιβλίο των L. Paggi και M. D' Angelillo, *I comunisti italiani il reformismo. Un confronto con socialdemocrazie europee*, Einaudi, 1986. Τέλος για το «γλιστρίμα» από τον εθνοκομμουνισμό στην εύρωαριστερά βλ. το συλλογικό έργο *La questione socialista*, Einaudi, 1987.

Δημοσιεύτηκε στο *Marx Actuel*, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1988.

Η ΕΠΟΧΗ

για την κομμουνιστική ανανέωση
για τον σοσιαλισμό

Κυκλοφορεί Κυριακή

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

του Κώστα Σταμάτη

Εμπνεόμενος εν μέρει από τον Ρουσό ο Κάντ εισηγήθηκε μία φιλοσοφικά θεμελιωμένη θεωρία της ηθικής και πολιτικής εθότητας, που έρχεται να προστεθεί στην οικονομική θεωρία του ελεύθερου ανταγωνισμού και να την ισχυροποιήσει. Ορισμένα όμως παραδοσιακά στοιχεία της πολιτικής σκέψης του επενεργούν αντίρροπα προς τη χειραφετητική φορά της πρακτικής του φιλοσοφίας. Δέν έχουμε ανεπηρέαστος από την «ιδιότυπα υποστασιοποιημένη αντίληψη του Κράτους» της «πεφωτισμένης δεσποτείας» του αιώνα του Φρειδερίκου. Σύμφωνα με αυτήν το Κράτος αποτελεί μία ένοποιημένη οντότητα υπεράνω του λαού και των αρχόντων του. Την πολιτική σκέψη του Κάντ διατρέχει μία πολωτική σχέση μεταξύ του άρχεσθαι και άρχειν, ή όποια απονευράνει την ιδέα της δημοκρατικής εναλλαξιμότητας αρχόντων και άρχομένων.

Η ένότητα του κράτους αποκτά στον Κάντ περιωπή ύψιστης πολιτικής αρχής, ή όποια κατ' αρχήν αντιτίθεται στην πολυδιάσπαση της φεουδαρχικής κοινωνίας προνομίων και άνισοτήτων. Ταυτόχρονα όμως ή ιδέα της άρραγους κρατικής ένότητας φαίνεται δύσκολα συμβιβάσιμη με τή δυνατότητα πολιτικής πολυφωνίας (ιδίως τό κομματικό σύστημα) τής ανταγωνιστικής άστικής κοινωνίας (Στοχασμός άρ. 7720). "Ετσι ή αντίσταση κα-

τά τής Αρχής αποδοκιμάζεται, διότι αυτή έγκυμονεί ύποτίθεται τόν κίνδυνο κατάλυσης τής έννομης τάξης, άσχετα από τά τυχόν εύγενή έλατήρια άποκαταστάσεως μιās διαβρωμένης νομιμότητας.

Κατά τήν άμερικανική και εύρωπαϊκή αντίληψη τής ιδιωτικής κοινωνίας πολιτών, ή τελευταία διεκδικείται ως συνασπισμός ελεύθερων και ίσων άνέναντι στό νόμο πολιτών, ή δέ κρατική έξουσία αξιώνεται ως τμήμα του κοινωνικού τούς συνασπισμού. Η αντίληψη αυτή διαθλάται στή σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου με τρόπο διαφορετικό. Η μέν άνώτατη κεφαλή του Κράτους είναι ή δύναμη πού συγκρατεί τήν κοινωνική συνοχή, ή δέ σχέση της με τούς ύπηκόους δέν μπορεί να θεωρηθεί ως συστατική «κοινωνίας» (Θεωρία του Δικαίου & 41 και Στοχασμός άρ. 7547). Η σχέση λοιπόν αυτή δομείται ως σχέση προσταγής/ύποταξης και όχι ως ελεύθερη πολιτική επικοινωνία και εναλλαγή. Η προτίμηση αυτή δικαιολογείται από τόν Κάντ με τή σκέψη, ότι από τήν άπουσία έννομης τάξης και τόν γενικευμένο πόλεμο όλων εναντίον όλων προτιμότερο είναι να υπάρχει κατ' αρχήν έννομη τάξη προστατευτική τών σχέσεων ιδιοκτησίας, έστω κι άν κατά τά λοιπά αυτή αντιβαίνει στό ιδεατό πρότυπο πολιτείας. Οδηγείται ως έκ τούτου σε κατάφαση τής αξίας του κράτους δικαίου άκόμη και στό πλαίσιο του ύ-

πάρχοντος στην εποχή του κράτους αθθεντίας, έστω και με τό αντίτιμο μιās περιορισμένης βάσης πολιτικής ελευθερίας.

Η αρχή τής λαϊκής κυριαρχίας νιείται από τόν Κάντ κυρίως ως συνδιαμόρφωση νομοθετικής βούλησης από τή λαϊκή αντιπροσωπεία, ή όποια μεριμνά ιδίως για τήν ισότιμη κατανομή τών δημόσιων βαρών. Μολονότι ή εκτελεστική έξουσία όφείλει αναμφίβολα να εφαρμόζει τούς προερχόμενους από τήν ένωμένη βούληση του λαού νόμους, ώστόσο ο Κάντ δέν επέμεινε ιδιαίτερα στή λειτουργία πολιτικού έλέγχου τής λαϊκής αντιπροσωπείας στην άσκηση τής εκτελεστικής έξουσίας.

Κοινωνική εφαρμογή τής ιδέας τής ένωμένης νομοθετικής θέλησης του λαού ήταν κατά τόν Κάντ ή ύποχρέωση θέσπισης νόμων άκόμη και από ένα μονάρχη, σα να είχε συνεργήσει σε

Απόσπασμα από κείμενο όμιλίας σε τριήμερη συνάντηση στό Ίνστιτούτο GOETHE Αθηνών, με άφορμή τή συμπλήρωση 200 έτών από τήν έκδοση τής Κριτικής του Πρακτικού Λόγου του ΚΑΝΤ. 9 Δεκεμ. 1988). Τίτλος τής όμιλίας: «ΚΡΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΙΜΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ»

τοῦτο νοητά ἢ συλλογική βούληση τοῦ λαοῦ (« Ἀπόκριση στό ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός»). Πράγματι σύμφωνα μέ τήν πολιτική ἰδεολογία τῆς πρωσικῆς μοναρχίας ὁ λαός δέν κυβερνᾶ, ἀλλ' ἐπηρεάζει ἀπλῶς ἠθικά καί νομικά τήν ἐνσάρκωμένη στό πρόσωπο τοῦ μονάρχη κρατική ἐξουσία. Μεταξύ ἄλλων ὁ Φρ. Σλέγκελ θά ἀξιώσει, πέρα ἀπό τήν ὑποθετική συναίνεση τῆς νοητῆς ὀλότητος τοῦ λαοῦ, τήν ἔμπρακτη πολιτική ἐλευθερία βάσει τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας, ὡς θεσμικοῦ βάρους ὄχι μόνο τῆς νομοθεσίας ἀλλά τοῦ συνόλου τῆς κρατικῆς δράσης.

Σέ ποῖο βαθμό ἄραγε ἡ περί ἐλευθερίας θεωρία τοῦ Κάντ περιέκλειε τό δημοκρατικό αἴτημα τοῦ πολιτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ λαοῦ; Ἡ «ἐξωτερική» ἐλευθερία ἀναφέρεται στίς ἀστικές ἐλευθερίες (liberté civile), θεμελιωμένος στήν ἀτομική ἀυτονομία καί τήν ἀποχή τοῦ Κράτους. Μπορεῖ νά ὑπάρξει καί δίχως πολιτική ἐλευθερία συμμετοχῆς στήν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ὡς «ἐσωτερική» ἐλευθερία πάλι ὀρίζεται ἀπό τό συγγραφέα τῆς *Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου* ἡ δυνατότητα αὐτοπροαίρετης συμμόρφωσης στά κελεύσματα τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀδιαμεσολάβητης ἀπό ψυχικές τάσεις ἢ κοινωνικές πιέσεις, ἀντίστοιχες ἴσως μέ τήν «πνευματική ἐλευθερία τοῦ χριστιανοῦ» τῆς προτεσταντικῆς παράδοσης. Ἀλλιώτικα ἀπό ὅ,τι ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κάντ μεταθέτει τήν ἠθικότητα, ἀπό τό ὀρθό πρᾶττειν τοῦ πολίτη στό ὀρθό βούλεσθαι τοῦ ἰδιώτη. Ἔτσι ὁμοίως ἡ πολιτική ὀλοκλήρωση παύει νά ἀποτελεῖ οὐσιώδη ὄρο τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀντίστοιχα ἡ ποιοτική διαβάθμιση τῶν ἱστορικῶν Πολιτειῶν, ἀνάλογα μέ τό βαθμό προσέγγισης τῶν γνήσιων ἀρχῶν δικαίου τῆς Πολιτείας ποσοπνοπ, ἀποβαίνει προβληματική. Τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ὁ Κάντ συνάγει παραγωγικά (deduktiv) μιά πολιτική ἀπόφαση ἀπό μία a priori Ἰδέα, αὐτήν τῆς ἐνότητος τῆς κρατικῆς κυριαρχίας. Ἡ κυριαρχία τοῦ κράτους εἶναι ἱερή καί ἀπαραβίαστη κάτω ἀπό ὅποιαδήποτε ἱστορική ἐξειδικεύσῃ της. Ὡς δικαιολογητικός λόγος προβάλλεται ἀπό τόν Κάντ ὅτι τά δικαιώματα τῶν ἰδιωτῶν μποροῦν νά διαφυλαχθοῦν μόνο σέ συνθήκες ἐννομης τάξεως, ἔστω καί μέσα σέ δεσποτικό πολίτευμα. Μέ τόν τρόπο αὐτόν πραγματεύεται ἕνα ζήτημα βαθύτατα πολιτικό καί ἱστορικά ἐξαρτημένο ὡς καθαρά λογικό, θεωρητικό πρόβλημα, φαινομενικά ἀποπολιτικοποιώντας το, πρὸς ὄφελος τῆς ἐκάστοτε καθεστηκυίας τάξεως. Ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους ἐμπεριέχει λοιπόν a priori ἕναν πρακτικό δυισμό μεταξύ προστασσόντος καί προστασσομένου,

καθ' ὑποχώρηση τῆς δημοκρατικῆς ἰδέας. Ὁ Κάντ παραδέχεται φυσικά πῶς ἄριστο καθεστῶς εἶναι ἐκεῖνο στό ὁποῖο κυβερνοῦν οἱ νόμοι καί ὄχι οἱ ἄνθρωποι (Συμπέρασμα τῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου). Ἡ ἱστορική ὕλοποίηση ὁμοίως τῆς ἰδέας αὐτῆς πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ μέ ἀνεπαίσθητες μεταρρυθμίσεις τῶν ἀρχόντων. Ἐνόσω τό αἴτημα αὐτό ἐκκρεμῆ, ἡ κοινωνικά καί πολιτικά ἀδιαμεσολάβητη «ἐσωτερική» ἐλευθερία μπορεῖ νά ἱκανοποιεῖται ἀκόμη καί σέ συνθήκες «ἡμαρτημένης» Πολιτείας.

Στή γραμμή τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης τοῦ Χόμπς ἐκφέρεται καί στό καντιανό ἔργο ἡ πελοπίηση, πῶς ἔνας «μηχανισμός τῆς Φύσης» ὠθεῖ τοὺς ἄνθρώπους στή δημιουργία κράτους καί ἀργότερα στήν ἐπίλυση τοῦ μεγαλύτερου προβλήματος τῆς ἀνθρωπότητος, δηλαδή στήν ἐγκαθίδρυση μιάς πολιτικῆς ἐνώσεως στήν ὁποία θά ἀπονέμεται γενικά τό δίκαιο (5η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας μέ πρίσμα κοσμοπολιτικό*»). Δέν ἦταν ἴσως ξένη στόν Κάντ μία ἐπιρροή τῆς θεωρίας πολιτικῆς τεχνολογίας τοῦ Χόμπς. Τό εὐφυολόγημα τοῦ «Σχεδίου γιά τή διαρκή εἰρήνη» εἶναι ἐν προκειμένῳ εὐγλωττο: τό πρόβλημα τῆς ἰδρύσεως κράτους θά μπορούσε νά ἐπιλυθεῖ καί ἀπό ἕνα πλήθος διαβόλων, ἀρκεῖ αὐτοῖ νά ἦσαν ἀρκετά ἔξυπνοι, ὥστε νά δεχθοῦν νά συνυπάρξουν κάτω ἀπό κοινούς νόμους. Ἀπό τή σκοπιά αὐτήν ἡ πολιτική συγκρότηση μιάς κοινωνίας εἶναι θέμα ἀπλῶς ὑπολογισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων τάσεων καί φοβῶν. Ἀφορᾶ σέ ἕνα σύνολο τεχνικῶν κανόνων καί ἀρμοδιοτήτων αὐτορρυθμιζόμενων, à la limite δίχως τήν ἐνεργητική σύμπραξη τῶν πολιτῶν, παρά μόνο μέ τήν ὑπολογισμένη ὑποταγή τῶν ὑπερκῶν, ἀρκούμενων στήν ἀσφάλεια δικαίου πού θά τοὺς προσφέρει ἕνα στοιχειώδες κράτος δικαίου, ἄσχετα ἀπό τό ἀπολυταρχικό ἢ φιλελεύθερο πρόσημό του.

Παρ' ὅλα αὐτά εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐπιθυμία τοῦ Γερμανοῦ Διαφωτιστῆ νά ὑπερκερασθεῖ ἡ ἀπαισιόδοξη ἀνθρωπολογική κάτοψη τοῦ Χόμπς. Ἡ «ἀντικοινωνική κοινωνικότητα» τοῦ ἀστοῦ ἀνθρώπου συνδέεται κατ' αὐτόν μέ μία μακραίωνη φάση τῆς ἱστορικῆς τελεολογίας, κατά τήν ὁποία ὁ γενικευμένος ἀνταγωνισμός τῶν ἰδιοτελῶν σκοπῶν προκαλεῖ ἀφύπνιση καί καλλιέργεια τῶν φυσικῶν καταβολῶν τῆς ἀνθρωπότητος, σέ μιά ἀτελεύτητη πορεία τῆς πρὸς τό καλύτερο. «*Ὁ ἄνθρωπος θέλει ὁμόνοια, ἀλλά ἡ Φύση ξέρει καλύτερα τί εἶναι καλὸ γιά τό γένος του: αὐτὴ θέλει τὴν διένεξη*» (4η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας*»). Καί συμπληρώνει ὁ Κάντ πρὸς τὴν δύση τῆς ζωῆς του: «*τό κακὸ εἶναι μέσα στήν καταβολὴν του ἀνάμεικτο μέ τό ἀγαθόν*». Ὑπονοώντας ἴσως

ὅτι ἡ ἀλλοτριωμένη κοινωνική συνείδηση τῶν ἀνθρώπων δέν ἐπιτρέπει εὐχερῶς τό φωτισμό τῆς καταπιεζόμενης ἀπό τό κακὸ ὑπαρξῆς τους («*Ἄν τὸ ἀνθρώπινο γένος βρίσκεται σέ σταθερὴ πρόοδο πρὸς τό καλύτερο*»).

Ἡ διαλεκτική διαμεσολάβηση ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας, Λόγου καί Φύσης, μέσα στήν Ἱστορία, πού ὑπαινίσσεται ἐδῶ ὁ φιλόσοφος τῆς Καινιξβέργης, τόν τοποθετεῖ στή γραμμὴ μιάς πνευματικῆς ἐξέλιξης πού συνεχίζεται μέ τό ριζοσπαστισμὸ τοῦ Φίχτε, κορυφώνεται στήν ἐγγελιανὴ διαλεκτική καί ὀλοκληρώνεται μέ τὴ μαρξική κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας. Τό πέρασμα ἀπὸ τὴν *βαρβαρότητα* στόν *πολιτισμὸ* θά μπορούσε πρᾶγματι νά περαιωθεῖ μονάχα ὅταν μεταβληθεῖ σέ «*ἠθικὴ ὀλότητα μιά κοινωνικὴ συμβίωση πού ἔχει συντελεσθεῖ μέ παθολογικά μέσα ἐξαναγκασμοῦ*» (4η Πρόταση τῆς «*Ἰδέας μιάς γενικῆς ἱστορίας*»). Τό χειραφετητικό αὐτό ὄραμα δέν θά μπορέσει πάλι νά κατασταεῖ σέ ὅλη τὴν ἔκταση ἐφικτό καί καρποφόρο παρά σέ μιά διεθνή κοινότητα ἀλληλεγγύης, ἀξιοπρέπειας καί διαρκοῦς εἰρήνης μεταξύ τῶν λαῶν (Ἀπάνω στό κοινὸ ἀπόφθεγμα: «*τοῦτο μπορεῖ νά εἶναι ὀρθὸ στή θεωρία, ἀλλά γιά τὴν πράξη δέν ἴσχυε*», 3ο μέρος). Στοχασμοὶ πού περισσότερο παρά ποτὲ ἤχουν ἐπίκαιρα στήν ἐκρηκτικὴ ἐποχὴ μας...

Ἄντὶ συμπεράσματος θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ἡ ἀκόλουθη ἐκτίμησις. Ἡ κριτικὴ φορὰ τῆς νομικῆς καί πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ ἰσοσταθμίζεται ἀναμφίβολα ἀπὸ ὀρισμένη ἀσκητικὴ ἀδυστηρότητα, ὡς πρὸς τὴν ὀρθολογικὴ ἀξιολόγησι τῶν ἱστορικῶν Πολιτειῶν καί τὴν πολιτικὴν πράξιν πού αὐτὴ θά ὑπαγόρευε. Ὁ καντιανὸς ἰδεαλισμὸς διερμηνεύει τὴν ἀντιφατικότητα μιάς ἱστορικῆς κατάστασης διεπόμενης ἀπὸ ἀδυναμία δημοκρατικῆς πολιτικῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους, μέ ἱστορικὲς πρωτοβουλίες τῶν ἀστικῶν τῶν δυνάμεων. Ἐντούτοις ἡ ποιότητα τοῦ δικαιοπολιτικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Κάντ διατηρεῖται σέ μεγάλο βαθμὸ ἀλώβητη. Ὡς πρὸς μέν τό παρελθόν του, διότι ἡ κριτικὴ τῶν εὐδαιμονιστικῶν ἀρχῶν ἐκ μέρους του διαπνεόταν ἀπὸ τὴ λαχτάρια μετάβασις ἀπὸ τό ἀστυνομικὸ κράτος προνοίας τοῦ 18ου αἰῶνα (Wohlfahrtsstaat) σέ φιλελεύθερο κράτος δικαίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν προοπτικὴν του, διότι ἀκόμη καί σήμερα ἡ νομικὴ καί πολιτικὴ ἀξία τῆς ἀρχῆς τοῦ κράτους δικαίου προκύπτει ὄχι ἀπὸ τὰ «*δικαία*» κοινωνικά περιεχόμενα πού αὐτὴ ἐγγυᾶται, ἀλλ' ἀπὸ τὴ γενικευσιμότητα καί καθολικότητα ἰσχύος τῆς ἐγγυητικῆς λειτουργίας τοῦ κράτους δικαίου ὑπὲρ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν.

Ἡ ἔννοια τῆς Φύσης στόν Μάρξ

τοῦ **Alfried Schmidt**

A. Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Η Φύση, ὡς ὑλικό πού ἀντιμετωπίζουν οἱ ἄνθρωποι, μπορεί νά θεωρηθεῖ ἀδιαμόρφωτο ὑλικό μόνον ἀπό τή σκοπιά τῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Τό ὑλικό περιεχόμενο τῆς Φύσης, πού ὁ Μάρξ ταυτίζει μέ τήν ὕλη, ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπό μόνο του, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπόκειται σέ φυσικούς καί χημικούς νόμους πού ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες σέ στενή συνεργασία μέ τήν ὑλική παραγωγή. Οἱ σκοποὶ τοῦ ἀνθρώπου μπορεί νά πραγματοποιηθοῦν μέ τή χρήση τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν, ὄχι σέ πείσμα τῶν φυσικῶν νόμων ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδή τά ὑλικά τῆς φύσης ἔχουν τούς δικούς τους νόμους. Τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν σκοπῶν δέν περιορίζεται μόνον ἀπό τήν ἱστορία καί τήν κοινωνία ἀλλά ἐξίσου καί ἀπό τήν ἴδια τή δομή τῆς ὕλης. Ποιές ἀπό τίς ἐνυπάρχουσες στήν ὕλη δυνατότητες ἔχουν πραγματοποιηθεῖ καί σέ ποῖο βαθμό, εἶναι ζήτημα πού ἐναπόκειται στή λειτουργία τῶν ὑλικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων παραγωγῆς καθόσον ἡ δομή τῆς ὕλης δέν εἶναι αἰωνίως σταθερή.

Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ἐμπλουτίζεται ἀδιάκοπα κατὰ τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μιᾶς ἱστορίας στενά συνυφασμένης μέ ἐκείνη τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Λένιν ἀπέρριψε τή μηχανική ἔννοια τοῦ ὕλισμου γιά τήν ὕλη, καθώς ἐξαρτᾶται ἀπό ἰσχυρισμούς δεσμευμένους ὡς πρός τό περιεχόμενο τους ἀπό μιά ἱστορικά καθορισμένη κατάσταση ἐπιστημονικῆς συνείδησης. Ἐμμένει μᾶλλον στήν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ γιά τήν ὕλη, τή διαλεκτική-ὕλιστική ἀποψη ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες στίς ὁποῖες ζοῦν, διαπιστώνουν ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι ἀντιμέτωποι μέ μιά κατάσταση πραγμάτων πού δέν μποροῦν νά ὑπερβοῦν καί πού ὀφείλουν νά οἰκειοποιηθοῦν προκειμένου νά ἐπιβιώσουν. (...)

Ὁ ἐπιστημολογικός ὀρισμός τῆς ὕλης ὡς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού ὑπάρχει ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε συνείδηση (Λένιν στόν *Ἐλισμὸ καί Ἐμπειριοκριτικισμὸ*) ἀντιστοιχεῖ πλήρως μέ τόν ὀρισμὸ τῆς ὕλης πού δόθηκε ἀπό τόν νεαρό Μάρξ στήν *Ἁγία Οἰκογένεια* ἀπό τή σκοπιά τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας:

«Ὁ ἄνθρωπος δέν δημιουργεῖ τήν ὕλη αὐτός ὁ ἴδιος. Καί οὔτε μπορεί νά δημιουργήσῃ ὁποιαδήποτε παραγωγική ἱκανότητα ἂν δέν ὑπάρχει ὕλη ἐκ τῶν προτέρων».¹

Στά *Παρισινὰ χειρόγραφα* υἰοθέτησε μιά ἐξίσου ἀντικειμενική ἀποψη:

«Τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔνα ὄν *σωματικό*, πραγματικό, αἰσθητό, ἀντικειμενικό ὄν καί μιά δύναμη τῆς φύσης, σημαί-

νει ὅτι ὡς ἀντικείμενο τῆς ὑπαρξῆς του καί τῆς ἐκφρασεως τῆς ζωῆς του ἔχει *πραγματικά, αἰσθητά ἀντικείμενα*, ἢ ὅτι μπορεί νά ἐκφράζῃ τή ζωή του μέσω πραγματικῶν, αἰσθητῶν ἀντικειμένων... Ἐνα ὄν πού δέν ἔχει τή φύση του ἐκτός αὐτοῦ τοῦ ἴδιου δέν εἶναι ἔνα *φυσικό* ὄν καί δέν μετέχει στήν ὑπαρξη τῆς ὕλης».

Ἡ Φύση ὀρίζεται ἐδῶ μ' ἕνα πλήρη ἐγελιανό τρόπο ὡς ἐξωτερικότητα. Ἡ Φύση ἔχει οὐσιαστικά τό χαρακτήρα τῶν πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἕνα φυσικό πράγμα. Ὁ Μάρξ, σέ κάθε στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, ὄφειλε πολλά σ' αὐτή τή σχέση μέ τόν Φόουερμαχ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ Φόουερμαχ, ὁποιαδήποτε κριτική καί ἂν τοῦ ἀρμόζει, ξεπέρασε τόν ὑπάρχοντα ὕλισμό, μέ τή σέ μεγάλο βαθμὸ μηχανική ἢ φυσιολογική ἀποψη, ἀντιλαμβάνομενος τόν ἄνθρωπο καί τή φύση ποιοτικά καί ἀντικειμενικά. Γιά τόν Μάρξ ἡ ὑπεροχή τοῦ Φόουερμαχ ἐναντι τῶν «καθαρῶν ὕλιστῶν» συνίσταται στή συναίσθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης ἕνα «αἰσθητό ἀντικείμενο». Ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τόν ἑαυτό του στήν ἐργασία του χωρίς ὁμως νά «θέτει» τήν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης ὡς τέτοια. Γιά τόν Μάρξ, τό νά παρεμβαίνει δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό νά θέτει.² (...)

Ὡς μία εἰδοποιήσ διαφορά τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἡ ἐργασία εἶναι ἀφηρημένη, γενική καί ἀδιαφοροποίητη ὡς μία εἰδοποιήσ διαφορά τῆς ἀξίας χρήσης εἶναι συγκεκριμένη, εἰδική καί ἀποτελεῖται ἀπό πλῆθος διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἐνός ἐμπορεύματος δέν ἔχει ἀπολύτως κανένα φυσικό περιεχόμενο. Εἶναι ἀδιάφορη ὡς πρός τίς φυσικές τῆς ιδιότητες ἐπειδή εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐν γένει πού μετρεῖται μέ τό χρόνο πού ἀναλώθηκε, καί ὅλοι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς φύσης ἐξαντλοῦνται σ' αὐτό.³ Ἄν ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἕνα «μὴ φυσικό χαρακτηριστικό», τυπικό τοῦ ἀστικῶν τρόπου παραγωγῆς, στήν ἀξία χρήσης τό ἐμπόρευμα μᾶς παρουσιάζεται στήν «καθαρή, ἀπλή, φυσική μορφή του». Αὐτή ἡ διερεῦνη-

1. *Ἁγία Οἰκογένεια*. Εἶναι, φυσικά, ξεκάθαρο ὅτι ἀμφότεροι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ὕλης εἶναι πλευρές μιᾶς καί τῆς αὐτῆς κατάστασης, τῆς ἐνότητας τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας καί τῆς διαδικασίας τῆς γνώσης. Γιά τόν ἀσθηρὰ θεωρητικό ρεαλισμὸ τοῦ Μάρξ ὡς πρός τό Ἄντικείμενο, βλέπε *Grundrisse*.

2. Ὁ Μάρξ ἀναγνώρισε μιά τέτοια ταυτότητα στήν ἐμφατική ἐγελιανή ἔννοια τῆς «συμφιλίωσης», ὅπου ἡ διαμεσολάβση τῶν ἀντιφατικῶν ἐμφανίζεται ὡς κάτι πού τίθεται στήν πράξη μέ θετικό τρόπο.

3. *Κεφάλαιο*, τόμος I: «ἐφόσον ἡ ἀνταλλακτική ἀξία εἶναι ἐνας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος ἐκφρασεως τῆς ποσότητας ἐργασίας πού ἀπονέμεται σ' ἕνα ἀντικείμενο, ἡ φύση δέν ἔχει νά κάνει τίποτε περισσότερο μ' αὐτό, ἀπὸ ὅτι ἔχει στόν καθορισμὸ τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς».

ση αφορά ιδιαίτερα την υστερη μορφή του εμπορεύματος. Οι αξίες χρήσης είναι ειδικά φυσικά υλικά, τα οποία μεσολάβησαν μέσω ειδικών σκοπίμων ενεργειών και χρησιμεύουν στο να ικανοποιήσουν ιδιαίζουσες ανθρώπινες ανάγκες. Ο Μάρξ τις όριζει ακριβέστερα με τον ακόλουθο τρόπο:

«Οι αξίες χρήσης ενδύματα, λινά και λοιπά, κοντολογίς τα υλικά αντικείμενα των εμπορευμάτων, είναι συνδυασμός δύο στοιχείων, του υλικού και της εργασίας. Αν αφαιρέσουμε το συνολικό άθροισμα της χρήσιμης εργασίας που εμπεριέχεται στα ενδύματα, τα λινά και λοιπά, άπομνει πάντοτε ένα υλικό υπόστρωμα που προμηθεύει ή φύση χωρίς την ανθρώπινη βοήθεια».⁵

*Αν η εργασία είναι ο τυπικός «δημιουργός της αξίας», το υλικό περιεχόμενο της φύσης είναι ο υλικός της δημιουργός. Συνεπώς, με όσα ήδη αναφέρθηκαν για τον χαρακτήρα της εργασίας, ο διαχωρισμός φυσικού υλικού και εργασίας δεν μπορεί να 'ναι απόλυτος. Στο επίπεδο της ατομικής αξίας χρήσης θά ήταν δυνατόν *in abstracto* να γίνει ένας καταμερισμός ανάμεσα σε ό,τι προέρχεται από την εργασία, δηλαδή από την ανθρώπινη δραστηριότητα και σ' ό,τι προμηθεύει ή φύση ως το «υλικό υπόστρωμα» του εμπορεύματος. Άλλά στο βαθμό που αφορά τη συνολική εμπειρία, το υλικό που προμηθεύει ή φύση δεν μπορεί να διαχωριστεί από τους πρακτικοκοινωνικούς τρόπους του μετασχηματισμού του. Το ζήτημα της ποσοτικής και ποιοτικής συμμετοχής του ανθρώπου και του φυσικού υλικού στη δημιουργία του προϊόντος της εργασίας είναι ένα ζήτημα για το οποίο δεν υπάρχει γενική απάντηση στον Μάρξ. Το γεγονός ότι αυτή η σχέση δεν μπορεί να καθοριστεί τυπικά αποτελεί μία ένδειξη της διαλεκτικής φύσης της διαδικασίας. (...)

Τό μέρος του *Κεφαλαίου* που πραγματεύεται τον «Φετιχισμό του εμπορεύματος» ήγειρε λανθασμένες ιδεαλιστικές ερμηνείες. Ο Μάρξ έδειξε ότι η καπιταλιστική παραγωγή μετασχηματίζοντας τα προϊόντα της εργασίας σε εμπορεύματα αποδίδει μία «φαντασική αντικειμενικότητα» στις υποκείμενες κοινωνικές σχέσεις. Η μορφή εμπόρευμα των προϊόντων της εργασίας «δέν έχει καμιάν απόλυτως σχέση με τις φυσικές τους ιδιότητες και με τις υλικές σχέσεις που άπορρέουν απ' αυτές. Έδω υπάρχει μία καθορισμένη κοινωνική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους που παίρνει τη φαντασική μορφή μιάς σχέσης μεταξύ πραγμάτων». Τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα και συνεπώς δέν ενσωματώνουν πλέον τη ζωντανή αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και φύσης, αλλά προβάλλουν ως μία νεκρή πραγματικότητα, ως μία αντικειμενική αναγκαιότητα από την οποία κυβερνάται η ζωή των ανθρώπων, σάν από κάποια τυφλή μοίρα.

Έξαπατημένοι οι οικονομολόγοι από την «αντικειμενική όψη» που άπορρέει από τον κοινωνικό μετασχηματισμό των προϊόντων της εργασίας σε εμπορεύματα, οι οικονομολόγοι έμπλεξαν σε μακροδурτες κι αναπόφευκτα άκαρπες συζητήσεις περί του ρόλου της φύσης στη δημιουργία της ανταλλακτικής αξίας. Άντέστρεψαν έτσι την πραγματική σχέση μεταξύ αξίας χρήσης κι ανταλλακτικής αξίας.

Στήν κίβδηλη συνείδηση δημιουργείται ή εντύπωση ότι «ή αξία χρήσης των αντικειμένων τους άηκει ανεξάρτητα από τις υλικές τους ιδιότητες, ενώ ή αξία τους, από την άλλη πλευρά αποτελεί ένα τμήμα τους ως αντικειμένων. Ο φυσικός προσδιορισμός του εμπορεύματος εμφανίζεται ως κοινωνικός, ο κοινωνικός του προσδιορισμός παρουσιάζεται ως ένας έμφυτος φυσικός προσδιορισμός. Οι οικονομολόγοι είναι άμήχανοι «άφου ό,τι πίστεψαν πώς μόλις είχαν καθορίσει χονδρικά ως πράγμα εμφανίζεται ξαφνικά ως κοινωνική σχέση και έν συνέχεια για να τους ταλαιπωρήσει πάλι επανεμφανίζεται ως πράγμα, μολονότι τό είχαν μόλις καθορίσει ως κοινωνική σχέση».

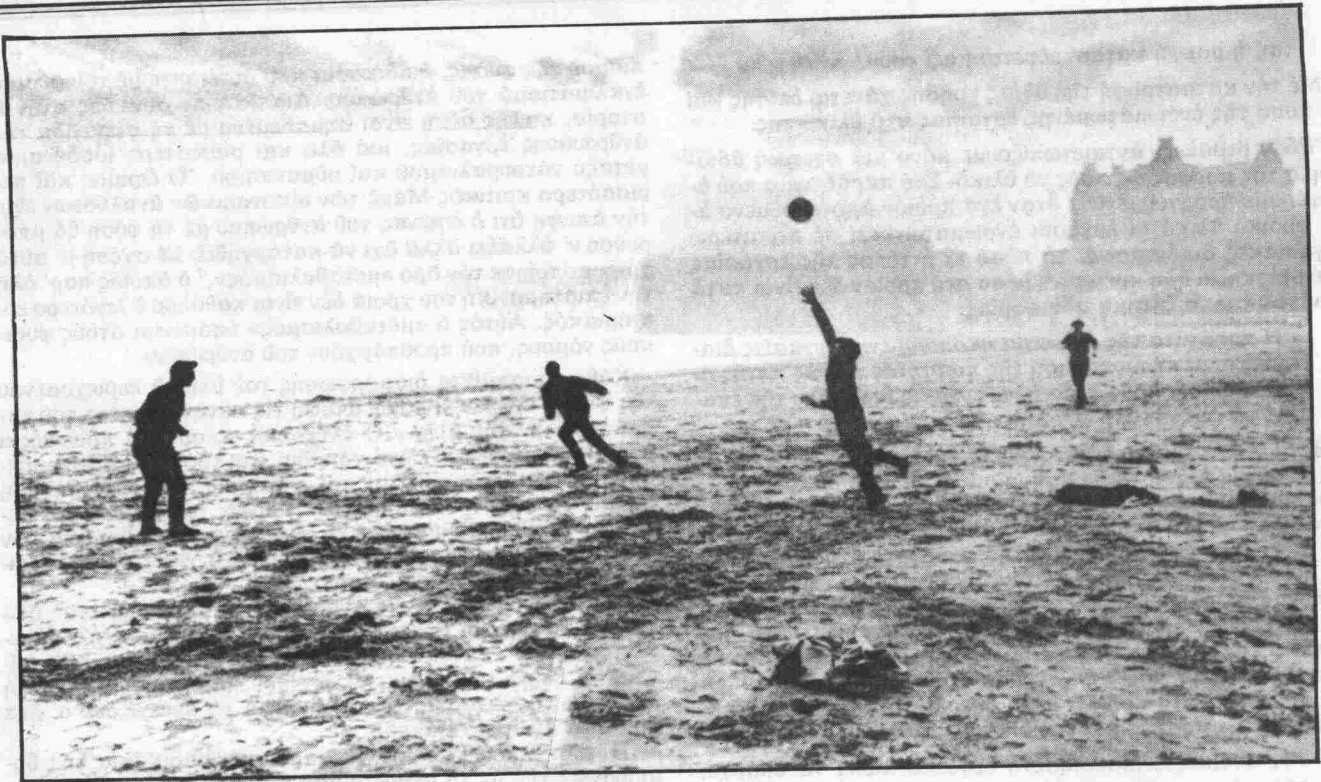
Η παραγωγή είναι πάντοτε κοινωνική. Είναι πάντοτε «ή έκμετάλλευση της φύσης από τό άτομο μέσα και μέσω της μεσολάβησης μιάς καθορισμένης μορφής της κοινωνίας», άκόμη κι αν τά άτομα επιδιώκουν καταρχήν τις ιδιωτικές

τους εργασίες ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο. Η αξία χρήσης των πραγμάτων που παράγονται από τά άτομα πραγματοποιείται χωρίς ανταλλαγή «μέσω μιάς άμεσης σχέσης άνάμεσα στα αντικείμενα και τον άνθρωπο». Ο κοινωνικός χαρακτήρας των ιδιωτικών εργασιών που έλαβαν χώρα ανεξάρτητα ή μία από την άλλη άποκαλύπτεται καταρχήν στήν ανταλλαγή των προϊόντων εργασίας, δηλαδή στή συνολική κοινωνική διαδικασία. Οι προαστικές μορφές παραγωγής, ή ούσια των όποιων συνίσταται σε προσωπικές σχέσεις εξάρτησης μεταξύ ανθρώπων, είναι αρκετά διαφανείς ώστε να έμποδίσουν την εργασία και τά προϊόντα της εργασίας από τό να πάρουν «μιά φανταστική μορφή διαφορετική από την πραγματικότητά τους». Τά προϊόντα της εργασίας δέν γίνονται εμπορεύματα. Η βασική μορφή της κοινωνικής εργασίας είναι σ' αυτή την περίπτωση ή συγκεκριμένη, ιδιαίτερη, «φυσική μορφή της εργασίας κι όχι ή άφηρημένη, γενική ή ύση εργασίας». (...)

Ο Λούκατς έπιμένει σωστά στήν κοινωνικοιστορική προϋπόθεση κάθε φυσικής συνείδησης καθώς επίσης και σ' αυτή την ίδια τη φαινομενική φύση. Άλλά κατά τον Μάρξ φύση δέν είναι μόνο μιά κοινωνική κατηγορία. Δέν μπορεί να διαλυθεί πλήρως μέσα στις ιστορικές διαδικασίες της έκμετάλλευσής της άναφορικά με τη μορφή, τό περιεχόμενο, την έκταση και την αντικειμενικότητα. Αν ή φύση είναι μιά κοινωνική κατηγορία, ο αντίστροφος ισχυρισμός ότι ή κοινωνία είναι μιά κατηγορία της φύσης ισχύει εξίσου. Αν και ή φύση κι οι νόμοι της ύφισταται ανεξάρτητα από κάθε ανθρώπινη συνείδηση και βούληση, για τον υλιστή Μάρξ, ή διατύπωση κι εφαρμογή προτάσεων για τη φύση είναι δυνατή μόνο με τη βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. Η έννοια ενός νόμου της φύσης είναι άδιανόητη χωρίς τις προσπάθειες των ανθρώπων να έξουσιάζουν τη φύση. Ο κοινωνικός έντυπωμένος χαρακτήρας της φύσης κι ο αυτόνομος ρόλος της φύσης άποτελούν μιά ένότητα μέσα στήν όποία τον Έποκείμενο δέν παίζει τό ρόλο του «δημιουργού» που του άποδόθηκε από τον Λούκατς. Ο υλικός κόσμος «φιλτραρισμένος» διαμέσου της ανθρώπινης εργασίας κι όχι έντως δημιουργημένος απ' αυτήν, παραμένει εκείνο τό κατ' επανάληψη μνημονεύόμενο «υπόστρωμα... που προσφέρεται χωρίς τη βοήθεια του ανθρώπου».

Η θεωρητική και πρακτική έκτόπιση της άλλοτρίωσης (Entfremdung) στήν όποία απέβλεπε ο Μάρξ δέν σημαίνει, όπως στον Χέγκελ, την έκτόπιση της αντικειμενικότητας ως

5. Για τη φυσική πλευρά στήν εργασία, βλέπε επίσης την *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, όπου ή φύση περιγράφεται ως «ή πρωταρχική πηγή όλων των εργαλείων και αντικειμένων της εργασίας». Ο Μάρξ όρθά έπιτέθηκε στήν ιδεολογική διαμόρφωση του άρχικού σχεδίου του προγράμματος, στο γεγονός ότι ή εργασία ήταν «ή πηγή όλου του πλούτου και όλου του πολιτισμού». «Από τό φυσικό προσδιορισμό της εργασίας προκύπτει, ότι ο άνθρωπος που δέν κατέχει καμιά άλλη ιδιοκτησία παρά μόνον την εργατική του δύναμη πρέπει να είναι ο σκλάβος, σ' όλες τις καταστάσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού, άλλων ανθρώπων που κατέστησαν οι ίδιοι ιδιοκτήτες των αντικειμενικών συνθηκών της εργασίας. Αυτός μπορεί να εργασθεί μόνο με την άδεια τους, να ζήσει δηλαδή μόνο με την άδεια τους». Επί της ερμηνείας του ρόλου της φύσης στήν *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, βλέπε επίσης T.W. Adorno «*Aspekte der Hegelschen Philosophie*» και W. Benjamin «*Schriften*». Στή *Συμβολή στήν κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, υπάρχει επίσης ή ιδέα ότι ή εργασία δέν είναι κατά κανέναν τρόπο ή μόνη πηγή του υλικού πλούτου: «Όντας μιά δραστηριότητα που άποσκοπεί στήν παραγωγή υλικών στον ένα ή στον άλλο σκοπό, απαιτεί όλη ως προϋπόθεση». Η έννοια ότι ή εργασία είναι ή μοναδική πηγή πλούτου είναι τμήμα της ιδεολογικής παρουσίας που χαρακτηρίζει συνολικά τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Στή σφαίρα της κυκλοφορίας, εκεί εμφανίζεται ή ψευδαίσθηση ότι όλα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας προέρχονται από την κυκλοφορία των εμπορευμάτων: «Αυτή ή μονόπλευρη αντίληψη παραβλέπει εκείνα τά στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας που είναι ανεξάρτητα από τά στοιχεία του εμπορεύματος» (*Κεφάλαιο*, τόμος II). Έδω, επίσης, ο Μάρξ είχε κατά νουν τά φυσικά στοιχεία που είναι ήδη στή διάθεση της κοινωνίας.

τέτοιας, αλλά μάλλον την κατάργηση του άλλοτριωτικού της χαρακτήρα. (...)

Όλα τὰ υλικά της φύσης πού έχουν απαλλοτριωθεί μέσω της εργασίας είναι άξίες χρήσης. Άλλά κάθε άξία χρήσης δέν είναι απαλλοτριωμένη, δηλαδή ανθρώπινα μεσολαβημένο υλικό της φύσης. Ο άέρας, τό νερό καί ούτω καθ' εξής προσφέρονται χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση, όπως ακριβώς κι ή υπόλοιπη φύση. Ο χρήσιμος χαρακτήρας τους γιά τους ανθρώπους δέν εξαρτάται από τήν εργασία. Τά μέσα εργασίας, τό εργαλείο παραγωγής, είναι γενικά «ένα πράγμα ή ένα πλέγμα πραγμάτων πού ο εργαζόμενος παρεμβάλλει μεταξύ αυτών καί του αντικειμένου της εργασίας του καί πού χρησιμεύει στό να οδηγήσει τή δραστηριότητά του πρὸς αὐτό τό αντικείμενο». (...)

Αν οί έμφυτες δυνατότητες σέ μία άξία χρήσης δέν πραγματοποιηθούν ούτε μέ τήν έννοια της ατομικής ούτε μ' εκείνη της παραγωγικής κατανάλωσης, αν αὐτή δέν θεθεί στήν ύπηρεσία των ανθρώπινων σκοπιμοτήτων, τότε επανέρχεται (ή άξία χρήσης) στή σφαίρα του «μεταβολισμού της φύσης». Η τεχνητή, εξανθρωπισμένη, «δεύτερη» φύση πού οικοδομήθηκε βάσει της πρώτης μετασχηματίστηκε ξανά. Ο «μετασχηματισμός» των υλικών της φύσης από τους ανθρώπους ανατρέπεται από τήν καταστρεπτική δύναμη των υπερανθρώπινων επιδράσεων πού άσκει ή φύση.

Ο Μάρξ έρμήνευσε αὐτή τή φυσική διαδικασία άποσύνθεσης των άξιών χρήσης πού δέν χρησιμοποιήθηκαν γιά ανθρώπινους σκοπούς καί μ' έναν άλλον τρόπο, ο οποίος είναι εξίσου κατάλληλος γιά τήν κατανόηση της φιλοσοφίας του. Τονίσαμε ήδη κατ' επανάληψη ότι γιά τόν Μάρξ οί άξίες χρήσης είναι συνδυασμός δύο στοιχείων, του υλικού περιεχομένου της φύσης καί της εργασίας πού τό διαμορφώνει. Άληθεύει ότι ή φύση διαθέτει «λανθάνουσες δυνάμεις» κι ότι οί μορφές της μπορεί ν' αναπλασθούν από τόν άνθρωπο. Αὐτό, ωστόσο, δέν σημαίνει ότι ή συνδυασμένη έννοια ύλης καί φύσης (πού άμφότερες συμπεριλαμβάνονται στήν προανθρώπινη φύση) καθίσταται ένα «ήμιμυθικό 'Υποκείμενο - Φύση» κι ότι έτσι άποκαθιστά τήν έγγελιανή ταυτότητα 'Υποκείμενου κι 'Αντικειμένου, τήν όποια ο Μάρξ πράγματι επέκρινε από υλιστική άποψη. Η Φύση, τό υλικό του κόσμου, πού συμπεριλαμβάνει καί τό 'Υποκείμενο καί τό 'Αντικείμενο της εργασίας, δέν είναι ένα όμοιογενές υπόστρωμα. Η στιγμή της

μή-ταυτότητας διατηρείται κάτω από όποιοσδήποτε κοινωνικές συνθήκες, στή βάση της εργασίας γιά τήν ακρίβεια, ή όποια πάντως από τήν άλλη πλευρά συνενώνει τό 'Υποκείμενο καί τό 'Αντικείμενο. Η άποψη ότι τό φυσιολογικό «νόημα της φύσης δέν έχει μέχρι τώρα εμφανισθεί» κι ότι αὐτό τό νόημα «όπως κι εκείνο των ανθρώπων βρίσκεται άκόμη σέ μία κατάσταση ούτοπικής άφάνειας» έχει θέση μόνο σέ μία έσχατολογικά προσανατολισμένη μεταφυσική όπως είναι αὐτή του Μπλόχ.

Σέ σχέση μέ τό ζήτημα πού συζητούμε, ή μή-ταυτότητα 'Υποκειμένου κι 'Αντικειμένου συνεπάγεται ότι ή ανθρώπινη μορφή άδιαφορεί ως πρὸς τό υλικό περιεχόμενο της φύσης κι ότι παραμένει έξωτερική ως πρὸς αὐτό. Αὐτό είναι ιδιαίτερα φανερό γιανί μία άξία χρήσης υπόκειται στή διαδικασία της φυσικής άποσύνθεσης.

Ο Μάρξ τονίσε μέ έμφαση αὐτή τήν άμοιβαία άδιαφορία της μορφής καί του υλικού. Στά *Grundrisse* έγραψε γιά τή διάκριση μεταξύ της φυσικής μορφής του υλικού, τήν όποια κάθε εργασία πρέπει να πάρει ως σημείο εκκίνησης, καί της καθορισμένης του μορφής όπως αὐτή διαμορφώθηκε μέσω της ανθρώπινης μεσολάβησης:

«Η άδιαφορία του υλικού ως πρὸς τή μορφή εμφανίζεται μόνον από τόν αντιμενικοποιημένο χρόνο εργασίας, στήν αντικειμενική ύπαρξη του όποίου μόνον ή εργασία συνεχίζει να ύπάρχει ως ή εκμηδενισμένη, έξωτερική μορφή του φυσικού περιεχομένου του. Η μορφή είναι αὐτή καθαυτή έξωτερική ως πρὸς τό περιεχόμενο (όπως ή μορφή ενός τραπέζιου είναι έξωτερική ως πρὸς τό ξύλο ή ή μορφή του κυλίνδρου είναι έξωτερική ως πρὸς τό σίδηρο), μ' άλλα λόγια ύπάρχει μόνο στήν έξωτερική μορφή του υλικού. Τό υλικό δέν διατηρεί τή μορφή του μέσω όποιοσδήποτε ζωντανού, σύμφυτου νόμου άναπαραγωγής, μέ τόν τρόπο πού τό δένδρο διατηρεί τή μορφή του ως δένδρο. Η μορφή ύπάρχει μόνον ως μορφή έξωτερική ως πρὸς τό υλικό ή μόνον 'Υλικά (μέ κεφαλαίο στό κείμενο του Μάρξ). Παραδείγματος χάριν τό ξύλο διατηρεί τόν εαυτό του στήν όριστική μορφή ενός δένδρου, γιανί αὐτή ή μορφή είναι ή μορφή του ξύλου· ενώ στήν περίπτωση ενός τραπέζιου ή μορφή του είναι μία συμπτωματική ιδιότητα του ξύλου, όχι ή σύμφυτη μορφή της οδσίας του. Όταν λοιπόν τό υλικό καταστρέφε-

ται, ή μορφή καταστρέφεται μαζί του».

Με τήν καταστροφή τής αξίας χρήσης χάνεται επίσης και τό ποσό τής ενσωματωμένης εργασίας στό ύλικό της.

Έδω, βεβαίως, αντιμετώπιζουμε μόνο μιά σχετική άδιαφορία τής μορφής ως πρός τό ύλικό. Στο παράδειγμα πού άναφέραμε προηγουμένως, όταν ένα προϊόν άποτελούμενο άπό φυσικό ύλικό κι εργασία ενσωματώνεται σε περαιτέρω εργασιακές διαδικασίες, τό ποσό κι ό τύπος τής εργασίας πού βρίσκεται ήδη κρυμμένη μέσα στό προϊόν δέν είναι κατά κανέναν τρόπο ζήτημα άδιαφορίας:

«Η ποσότητα τής αντικειμενικοποιημένης εργασίας διατηρείται μέ τή διατήρηση τής ποιότητάς της ως πηγής άξιών χρήσης πρός περαιτέρω εργασία διαμέσου τής επαφής μέ τή ζωντανή εργασία».⁶

Είναι χαρακτηριστικό τής άπλης διαδικασίας παραγωγής ότι σ' αυτήν ό ποιοτικός καθορισμός τής ήδη δαπανημένης εργασίας εξακολουθεί νά διατηρείται. Αυτή ή διατήρηση τής ποιότητας σε μιά διαδικασία δημιουργίας άξιας περιλαμβάνει ταυτόχρονα τή διατήρηση τής ποσότητας τής εργασίας. Άληθεύει ότι ή ζωντανή εργασία προσθέτει μιά νέα ποσότητα εργασίας σ' εκείνη πού ήδη αντικειμενικοποιήθηκε. Άλλά δέν είναι ή προστιθεμένη ποσότητα εργασίας αυτή πού διατηρεί τήν αντικειμενικοποιημένη εργασία, είναι μάλλον ή ποιότητα τής εργασίας ως έν γένει ζωντανής εργασίας. Όταν προστεθεί στό προϊόν, αυτή υπερβαίνει τήν άμοιβαία άδιαφορία τής μορφής και του ύλικού πού ύπάρχει μέσα της:

«Η αντικειμενικοποιημένη εργασία παύει νά ύπάρχει σαν κάτι νεκρό, μιά έξωτερική μορφή, άδιάφορη ως πρός τό ύλικό, μιά και ξανατίθεται ως στιγμή τής ζωντανής εργασίας: ως μιά σχέση τής ζωντανής εργασίας πρός τόν έαυτό της σ' ένα αντικειμενικό ύλικό, ως ή αντικειμενικότητα τής ζωντανής εργασίας (σαν Μέσο κι Άντικείμενο) (οί αντικειμενικές προϋποθέσεις τής ζωντανής εργασίας). Μ' αυτό τόν τρόπο ή ζωντανή εργασία, διαμέσου τής πραγματοποιήσεώς της στό ύλικό, τό μετασχηματίζει, κι αυτός ό μετασχηματισμός (πού καθορίζεται από τό σκοπό τής εργασίας και τή δραστηριότητα πού άνελήφθη γιά τήν επίτευξη αυτού του σκοπού και πού δέν θέτει, όπως σ' ένα νεκρό αντικείμενο, τή μορφή ως έξωτερική πρός τό ύλικό, μιά άπλή ξεθωριασμένη αντανάκλαση τής ύπαρξής του) διατηρεί τό ύλικό σε μιά όρισμένη μορφή και επιβάλλει άλλαγές σ' αυτή τή μορφή γιά τήν έξυπηρέτηση του σκοπού τής εργασίας. Έργασία είναι ή ζώσα διαπλάθουσα φωτιά: συμβολίζει τήν παροδικότητα των πραγμάτων, τήν κοσμικότητά τους, μ' άλλα λόγια τή διαμόρφωσή τους κατά τή διάρκεια τής ζωής τους».

Τό κατεργασμένο ύλικό άποκτά μιά μορφή πιό κατάλληλη γιά τήν ανθρώπινη κατανάλωση κατά τά διάφορα στάδια τής παραγωγικής διαδικασίας «μέχρις ότου τελικά άποκτήσει μιά μορφή μέ τήν όποία μπορεί νά καταναλωθεί άμεσα. Η κατανάλωση του ύλικού κι ή κατάργηση τής μορφής του άπορρέει άπό τήν άπόλαυσή τους άπό τόν άνθρωπο κι όπου μετασχηματισμός του είναι ή χρησιμοποίησή του».

Η άνάτατη μορφή μεσολάβησης του ύλικού είναι ταυτόχρονα και ή ύψιστη μορφή τής άμεσης ύπαρξής του ως άξιας χρήσης γιά τούς άνθρώπους. Η ανθρώπινη εργασία, μέχρις ότου αυτό καταστεί δυνατό, μετασχηματίζει τό καθεαυτό τής φύσης σε άγαθό.

Β. Ο ΜΕΤΑΒΟΛΙΣΜΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΦΥΣΗΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΚΑΙ «ΑΡΝΗΤΙΚΗ» ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ

Στά Παρισινά χειρόγραφα, ένω βρίσκονταν κάτω άπό τήν έπίδραση του Φόυερπαχ και του ρομαντισμού, ό Μάρξ περιέγραψε τήν εργασία ως διαδικασία προοδευτικού έξανθρω-

πισμού τής φύσης, διαδικασία πού συνέπιπτε μέ τόν φυσικό έγκλιματισμό του άνθρώπου. Διαπίστωσε συνεπώς στην ιστορία, καθώς αυτή είναι σημαδεμένη μέ τή σφραγίδα τής ανθρώπινης εργασίας, μιά όλο και σαφέστερη ίσοδυναμία μεταξή νατουραλισμού και ούμανισμού. Ό ώριμος και περισσότερο κριτικός Μάρξ των οικονομικών αναλύσεων είχε τήν άποψη ότι ό άγώνας του άνθρώπου μέ τή φύση θά μπορούσε ν' αλλάξει αλλά όχι νά καταργηθεί. Σε σχέση μ' αυτό χρησιμοποίησε τόν όρο «μεταβολισμός»,⁷ ό όποιος παρ' όλη τήν έπιστημονική του χροιά δέν είναι καθόλου ό λιγότερο εύκαιριακός. Αυτός ό «μεταβολισμός» ύπόκειται στους φυσικούς νόμους, πού προϋπάρχουν του άνθρώπου.

Κάθε προσπάθεια διαμόρφωσης του ύλικού περιεχομένου τής φύσης πρέπει νά λάβει ύπόψη τις κανονικότητες πού χαρακτηρίζουν τήν ύλη. «Ό άνθρωπος μπορεί νά προωθήσει στην παραγωγή του μόνο τόν ίδιο τόν τρόπο μετασχηματισμών πού παρατηρούνται και στην ίδια τή φύση, δηλαδή μπορεί μόνο νά τροποποιήσει τις μορφές του ύλικού». Η μεταβολή των μορφών μπορεί νά γίνει μόνο μέ τή βοήθεια των φυσικών δυνάμεων, μεταξύ των όποιων ό Μάρξ συνυπολόγισε τά ένεργά άνθρώπινα Υποκείμενα.

Άπελευθερώνοντας τις «ναρκωμένες δυνάμεις» του ύλικού τής φύσης, οι άνθρωποι τό «άποδεσμεύουν»: αλλάζοντας τό νεκρό «καθεαυτό» σε ζωντανό «δι' έαυτό», έπεκτείνουν τή σειρά των αντικειμένων πού παρήχθησαν κατά τή διάρκεια τής ιστορίας τής φύσης και τή συνεχίζουν σ' ένα ποιοτικά άνώτερο επίπεδο.

Η φύση προωθεί πρός τά μπρός τή διαδικασία τής δημιουργίας της μέ τή μεσολάβηση τής ανθρώπινης εργασίας. Η έπαναστατική πρακτική συνεπώς άποκτά μιά «εγκόσμια»⁷ καθώς επίσης και μιά κοινωνική σημασία.

Είναι ιδιαίτερα άξιοσημείωτο ότι ό Μάρξ περιέγραψε τήν ανθρώπινη εργασία ως τή μετατροπή τής μορφής τής ύλης σύμφωνα μέ τούς φυσικούς της νόμους,⁸ άπέβλεπε επίσης σε μιά πολύ γενική φιλοσοφική κατάσταση πραγμάτων: ό κόσμος είναι ύλη έν κινήσει μέ καθορισμένες μορφές. Ό Μάρξ συμφωνούσε μέ τόν Ένγκελς σ' αυτό τό σημείο, τουλάχιστον *in abstracto*.⁹ (...)

Μέ τήν έννοια του «μεταβολισμού» ό Μάρξ εισήγαγε μιά έντελώς νέα αντίληψη τής σχέσης του άνθρώπου μέ τή φύση.

6. Βλέπε *Grundrisse*.

7. Ό «μεταβολισμός» είναι άπόδοση του «Stoffwechsel», ένός όρου πού χρησιμοποιείται επανειλημένα στό *Κεφάλαιο* και μεταφράστηκε στην άγγλική έκδοση ως «material reaction» ή «exchange of matter».

7α. Βλέπε Ροζέ Γκαρωντύ, *la théorie matérialiste de la connaissance*, Παρίσι 1953. Η ιδέα μιάς τέτοιας «κοσμικής» διάστασης τής ανθρώπινης δράσης ίσως νά όφείλεται στό άλχημιστικό δόγμα τής μετουσίωσης πού ύποστήριζαν οι φιλόσοφοι τής Άναγέννησης, μιά έμβρυακή, άκόμη μαγική μορφή τής σύγχρονης κυριαρχίας του άνθρώπου στη φύση. Ό άνθρωπος έξαναγκάζει, δ, τί ύπάρχει στον κόσμο στις άκρότατες συνέπειές του. Ό Παράκελσος τό έθετε ως έξής: «Γιατί ή φύση είναι τόσο ευαίσθητη και σφοδρή πού άρνείται νά χρησιμοποιηθεί χωρίς τήν έφαρμογή μιάς μεγάλης έξειδίκευσης. Γιατί ή φύση δέν παράγει τίποτε πού είναι τέλει ως πρός τόν έαυτό του: μάλλον ό άνθρωπος τό τελειοποιεί. Αυτή ή τελειοποίηση όνομάζεται άλχημεία» (*Paracelsus, seine Weltanschauung in Worten des Werkes*, έκδόσεις E. Jaekle, Ζυρίχη, 1942, σελ. 83).

8. Η ανθρώπινη πρακτική μπορεί, φυσικά, νά ένεργήσει μόνο μέ τόν ίδιο τρόπο τής ίδιας τής φύσης, ν' αλλάξει δηλαδή τις μορφές των ύλικών της. Ό Μάρξ, έντούτοις, δέν θά μπορούσε νά ύποπτευθεί, ότι ό είκοστός αιώνας θά πετύχαινε στην άνώψηση τής άποτελεσματικότητας των ένεργειών πού περιέχονται στην φύση, μέ τρόπο πού νά προκαλεί δέος. Η τεχνητά προκαλούμενη ύποβάθμιση των ραδιενεργών στοιχείων γίνεται όμολογουμένως μόνο στην βάση τής φυσικά έμφανιζόμενης ύποβάθμισης, αντιπροσωπεύει όμως μιά ποιοτική άλλαγή ως πρός τήν τελευταία.

9. Ό Ένγκελς, στό δοκίμιο του γιά τόν Φόυερπαχ, έντόπισε τό λάθος του παλαιού ύλισμού στην άνικανότητά του «νά αντίληφθεί τό σύμπαν ως μιά διαδικασία, ως ύλη πού όφίσταται μιά άδιάκοπη ιστορική ανάπτυξη».

Καταρχήν συμμερίστηκε την άποψη του Μπείκον που κληρονομήθηκε κι αναπτύχθηκε από τον Διαφωτισμό, ότι η φύση θά 'πρεπε ν' αντιμετωπισθεί ουσιαστικά από την άποψη της χρησιμότητάς της για τον άνθρωπο. 'Όστόσο, όταν έμβάθυνε την ανάλυσή του για τη διαδικασία της κοινωνικής ζωής, συγκεκριμενοποιώντας έτσι την έννοια της απαλλοτριώσεως, ο Μάρξ προχώρησε πέρα από όλες τις άστικές θεωρίες της φύσης που εμφάνισε ο Διαφωτισμός. 'Η εποχή του Διαφωτισμού ήταν ανήμπορη ν' αναλύσει την εργασία ως μέσον οικειοποίησης και προχωρώντας απ' αυτό στην αναγκαιότητα του καταμερισμού της εργασίας και των συνδεδεμένων ταξικών διαιρέσεων, ν' αποκαλύψει τελικά μ' αυτή την ανάλυσή τον ταξικό χαρακτήρα της άστικής κοινωνίας, επειδή ήταν μιά εποχή «που ή άστική τάξη τοποθετούσε τον εαυτό της σαν ένα απόλυτο και θεωρούσε την έννοια της τάξης, αν την θεωρούσε καν, ως ένα γεγονός του ιστορικού παρελθόντος».¹⁰ Συνεπώς η πραγματική προϊστορία της μαρξιστικής έννοιας του μεταβολισμού δεν προέρχονταν καν από το όπτικό πεδίο του Διαφωτισμού. 'Η φύση θεωρούνταν ως κάτι τό δοσμένο άμεσα, ικανή νά γίνει αντίληπτή μεμιάς, ενώ ο Μάρξ ύποστήριζε ότι:

«Τό αντικείμενο της εργασίας μπορεί νά καταστεί πρώτη ύλη μόνον έχει ήδη ύποστεί μιά αλλαγή μέ τή μεσολάβηση της εργασίας».

Τό σύνολο της φύσης διαμεσολαβείται κοινωνικά κι αντίστροφα ή κοινωνία μεσολαβείται διαμέσου της φύσης ως μιά συνιστώσα της συνολικής πραγματικότητας. 'Η κρυμμένη κερδοσκοπία της φύσης χαρακτηρίζει αυτή την πλευρά της σκέψης του Μάρξ. Οί διαφορετικοί οικονομικοί σχηματισμοί της κοινωνίας που διαδέχθηκαν ιστορικά ο ένας τον άλλο ύπήρξαν πολυάριθμοι τρόποι αυτομεσολάβησης της φύσης.

Χωρισμένη σε δύο μέρη ή φύση τον άνθρωπο και τό ύλικό που πρόκειται νά κατεργαστεί, ή φύση είναι πάντοτε παρούσα σ' αυτή τή διαίρεση.¹¹ 'Η φύση επιτυγχάνει την αυτοσυνείδηση στους ανθρώπους και συγχωνεύεται μέ τον εαυτό της επί τή βάσει της θεωρητικοπρακτικής τους δραστηριότητας. 'Η ανθρώπινη συμμετοχή σε κάτι ξένο κι έξωτερικό ως προς τους ανθρώπους εμφανίζεται καταρχήν σαν κάτι έξισου ξένο κι έξωτερικό ως προς τή φύση. 'Αλλά στην πραγματικότητα αποδεικνύεται ότι είναι μιά «φυσική συνθήκη της ανθρώπινης ύπαρξης» που είναι αυτή ή ίδια μέρος της φύσης και συνεπώς άποτελεί την αυτοκίνηση της φύσης. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορεί νά μιλάμε για μιά «διαλεκτική της φύσης». 'Αντίθετα από τον Ένγκελς (που συμφωνούσε σ' αυτό τό συγκεκριμένο ζήτημα μέ τον Φόουερμαχ), ο φυσικο-διαλεκτικός Μάρξ δεν περιορίστηκε στό νά διαλογίζεται την προανθρώπινη φύση και την ιστορία της, θεωρώντας την πραγματικότητα μόνο «μέ τή μορφή του 'Αντικειμένου» ούτε θεώρησε την πραγματικότητα «μέ τή μορφή του 'Υποκειμένου» παρ' όλη την εκτίμηση του για τον Χέγκελ. 'Αντιθέτως επέμενε στό άδιαίρετο των δύο σημασιών. 'Η συναίσθηση αυτού του άδιαίρετου βρίσκεται στον πυρήνα του ύλισμού στον Μάρξ.¹² Τό ζεύγος 'Υποκείμενο -'Αντικείμενο του Μάρξ, σ' αντίθεση μ' εκείνο του Χέγκελ, δεν είναι ποτέ πλήρως ένσωματωμένο στό 'Υποκείμενο.

'Η σύμφυτη στον Μάρξ «ιδιοτέλεια» της φύσης που αναφέρθηκε παραπάνω δεν είναι τίποτε άλλο από μιά άποπειρα που διαπερνά όλο του τό έργο, νά καθορίσει μιά έννοια κατάλληλη για την άμοιβαία αλληλοδιείσδυση φύσης και κοινωνίας μέσα στό φυσικό όλο. Γι' αυτό τό σκοπό ο Μάρξ χρησιμοποίησε νέες και έν μέρει παράξενες βιολογικές μεταφορές, από τις όποιες ο όρος «μεταβολισμός», που χρησιμοποιήθηκε και στό *Κεφάλαιο*, φαίνεται τελικά πρτιμήθηκε ως ή καλύτερη διατύπωση.

Στά *Παρισινά Χειρόγραφα* ή φύση προβάλλει, αναφορικά μέ τή *Φαινομενολογία του Πνεύματος* του Χέγκελ, ως «τό άνόργανο σώμα του ανθρώπου· αυτό είναι ή Φύση δηλαδή, έξαιρουμένου αυτού του ίδιου του ανθρώπινου σώματος». Είναι τό σώμα αυτό «μέ τό όποιο πρέπει νά παραμένει σε συνε-

χή αλληλεπίδραση ώστε νά μήν πεθάνει». 'Όπως άκριβώς στη ζωντανή φύση, ή άφομοίωση μετατρέπει τό άνόργανο σε όργανικό, έτσι κι ο άνθρωπος άφομοιώνει τό «άνόργανο σώμα» κατά την εργασία του και τό μετατρέπει άπεριόριστα σ' ένα «όργανικό» μέρος του εαυτού του. 'Ο άνθρωπος, πάντως, μπορεί νά κάνει αυτό, επειδή κι αυτός ο ίδιος άνήκει άμεσα στη φύση, ή όποία κατά κανένα τρόπο δεν είναι ένας έντελώς έξωτερικός κόσμος πλήρως διαχωρισμένος από τά έσωτερικά χαρακτηριστικά του: «'Η αλληλεπίδραση της φυσικής και της πνευματικής ζωής του ανθρώπου μέ τή φύση έχει τό νόημα ότι ή φύση αλληλοεξαρτάται από τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης». (...).

'Ο άνθρωπος, σε αντίθεση μέ τό ζώο, «είναι έλεύθερος ενώπιον του προϊόντος του», επειδή ή σχέση του μέ τή φύση δεν συνίσταται άποκλειστικά και μόνον στην ίκανοποίηση των άμεσων φυσικών αναγκών: «Τά ζώα κατασκευάζουν σύμφωνα μέ τά πρότυπα και τις άνάγκες του είδους στο όποιο άνήκουν, ενώ ο άνθρωπος γνωρίζει πώς νά παράγει σύμφωνα μέ τά πρότυπα του κάθε είδους και γνωρίζει πώς νά εφαρμόζει τά κατάλληλα πρότυπα στο αντικείμενο. 'Έτσι ο άνθρωπος κατασκευάζει επίσης σύμφωνα μέ τους νόμους του όραίου».

'Ο άνθρωπος «ζει» από τή φύση· αυτό τό σημείο δεν έχει μόνο μιά βιολογική αλλά έχει επίσης και πάνω απ' όλα μιά κοινωνική σημασία. Μόνον ή κοινωνική διαδικασία της ζωής είναι αυτή που καθιστά έφικτή τή βιολογική επιβίωση του είδους.

Στά *Grundrisse* καθώς και στην τελική παραλλαγή του *Κεφαλαίου* ο Μάρξ χρησιμοποίηση όρου μιάς κάποιας όντολογικής χροιάς για νά περιγράψει την οικειοποίηση του ύλικού κόσμου. 'Η γή περιγράφεται στα *Grundrisse* ως τό «εργαστήριο», τό «άρχέγονο εργαλείο» και ή «άρχέγονη προϋπόθεση της παραγωγής» και στό *Κεφάλαιο* ως «τό πρωταρχικό κελλάρι» και ή «πρωταρχική εργαλειοαποθήκη». (...).

Στόν καπιταλισμό ο εργάτης παύει νά είναι μιά αντικειμενική συνθήκη της παραγωγής αρχίζει για πρώτη φορά ν' αποκτά, μέ την πραγματική έννοια του όρου, μιά «σχέση» μέ την παραγωγή· για τόν σκλάβο και τόν δουλοπάροικο δεν ίσχυε αυτή ή περίπτωση μιά και ήταν μόνον συμπωματικός ιδιοκτητής του γίνου ύλικού. 'Ο καπιταλιστής δεν απαλλοτριώνει τόν εργάτη άμεσα, όπως θά έκανε σ' ένα φυσικό πράγμα, αλλά μέ τή μεσολάβηση της ανταλλαγής, ως φορέα της άφηρημένης εργασίας. 'Ο εργάτης καθίσταται έτσι μιά «καθα-

10. 'Ο *Leo Löwenthal*, «C.F. Meyers heroische geschichtsauffassung», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, τόμος 2, μέρος I, 1933, τόνισε τό ιστορικοκοινωνικά έμπόδια, που πριν από τόν Μάρξ, έμποδίζαν την ανάπτυξη μιάς θεωρίας της κοινωνικής απαλλοτριώσεως της φύσης που νά δικαιώνονται από τά γεγονότα.

11. Σ' αυτό τό σημείο πρέπει νά ανακαλέσουμε την ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας από τό *Κεφάλαιο*, τόμος I. 'Ο Μάρξ έγραψε εκεί ότι ο άνθρωπος «άντιμετωπίζει ο ίδιος τό περιεχόμενο της φύσης σαν μιά δύναμη της φύσης». 'Η αντίθεση, που εκφράζεται εδώ μεταξύ ανθρώπου ως «ένσυνείδητου πράγματος» και του ύλικού περιεχομένου της φύσης, είναι σχετική μέ την επιστημολογική διάκριση μεταξύ ιδεαλισμού και ύλισμού. «Τά όρια της άπόλυτης αναγκαιότητας και της άπόλυτης αλήθειας αυτής της σχετικής αντιπαράθεσης» έγραφε ο Λένιν στον *'Υλισμό και 'Εμπειριοκριτικισμό*, εϋθυγραμμιζόμενος μέ τόν Μάρξ, «είναι άκριβώς εκείνα τά όρια που όρίζουν την γενική κατεύθυνση των επιστημολογικών διερευνήσεων. Τό νά λειτουργήσουμε πέρα απ' αυτά τά όρια μέ την αντίθεση ύλης και πνεύματος, φυσικού και ψυχικού, σαν νά ήταν άπόλυτες αντιπαράθεσεις, θά ήταν ένα μεγάλο λάθος». Μέσα στη μεσολάβηση όλης της ύλικής ύπαρξης διαμέσου της συνείδησης, ή προτεραιότητα της πρώτης συνεχίζει νά επικρατεί.

12. Για τό πρόβλημα της ταυτόχρονα διαλεκτικής και ύλιστικής σκέψης, βλέπε *T.W. Adorno, Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*: «'Η θεωρητική όριοθέτηση του ιδεαλισμού δεν συνίσταται στον προσδιορισμό των όντολογικών ύποστροφμάτων ή των άρχέγονων λέξεων, αλλά πρό πάντων στην αντίληψη του μή-αναγώγιμου εκείνου που είναι στον ένα πόλο, που συνίσταται έντούτοις από μιά άνυπέβλητη έτερότητα».

ρως ύποκειμενική δύναμη εργασίας, χωρίς αρκετή αντικειμενικότητα» κι αυτή ή δύναμη συναντά τήν άρνησή της «ή μιά άξία πού υπάρχει γιά τόν έαυτό της» στις άλλωτριωμένες κι αντικειμενικές προϋποθέσεις τής εργασίας.

‘Ο Μάρξ έδειξε εδώ μιά σημαντική πλευρά τής πολυσυζητημένης διαλεκτικής τής μετάβασης από τόν άρχαία - φεουδαρχική στήν άστική εποχή. Γιά όσο διάστημα ή φύση άπαλλοτριώνεται διαμέσου τής γεωργίας κι είναι συνεπώς άπολύτως ανεξάρτητη από τούς ανθρώπους, οί άνθρωποι είναι άφηρημένα ταυτόσημοι μέ τή φύση. ‘Ολισθαίνουν, τρόπος τού λέγειν, πρός μιά φυσική ύπόσταση. Πάντως, όπου οί άνθρωποι καταφέρνουν συνολικά νά κυριαρχούν τή φύση μέ τήν τεχνική, οικονομικά κι έπιστημονικά μετασχηματίζοντάς την σ’ έναν κόσμο μηχανικών, ή φύση καθίσταται ένα άφηρημένο καθαυτό, έξωτερικό ως πρός τούς ανθρώπους. Βάσει αούτου μπορούμε ν’ άναφερθούμε έν συντομία στό ζήτημα τής ουτοπίας, πού θα μελετήσουμε στό τέταρτο κεφάλαιο: ή ιδανική κοινωνία θά ήταν μιά διαδικασία στήν όποία οί άνθρωποι μήτε θά συνέπιπταν άπλώς μέ τή φύση ούτε θά ήταν ριζικά διαφορετικοί άπ’ αούτην. (...).

‘Η άλλαγή από μιά ιστορική εποχή σέ μιά άλλη έχει έπίπτωση στή σημασία τής εργασιακής διαδικασίας. Στή *Συμβολή στήν κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας*, ο Μάρξ επέμενε ότι κάθε εργασία πού γίνεται πάνω στή φύση γίνεται μόνο «μέσα κι διαμέσου τής μεσολάβησης μιάς όρισμένης μορφής τής κοινωνίας». ‘Ο λογισμός καθορίζει γενικούς προσδιορισμούς πού είναι κοινοί σ’ όλους τούς οικονομικούς σχηματισμούς «άλλά οί άποκαλούμενες γενικές συνθήκες παραγωγής δέν είναι παρά εκείνες οί άφηρημένες σημασίες πού δέν άντιστοιχούν σέ κανένα πραγματικό στάδιο παραγωγής».

‘Όταν ο Μάρξ χρησιμοποιεί τόν όρο «γενικός» σάν κάτι περισσότερο από μιά συντεταγμένη έκφραση γιά τούς σκοπούς τής διερεύνησης, αούτο σημαίνει πάντοτε «συγκεκριμένο» σύμφωνα μέ τήν έγγελιανή αντίληψη. Συμπεριλαμβάνει μέσα τής μιά συσώρευση ιδιαίτερων προσδιορισμών. ‘Όταν ο Μαρσέλ Ρίντινγκ διαβεβαιώνει ότι ο Μάρξ περιγράφει τή «δομή τής εργασίας κι τού εργαζόμενου ανθρώπου» ως άναλλοίωτη, τού διαφεύγει μιά έξίσου σημαντική ιστορική διάσταση, άνευ τής όποίας ό,τι λέει ο Μάρξ παραμένει κενό

κι άδύναμο. ‘Ας προσέξουμε ένα ιδιαίτερα χτυπητό παράδειγμα τού πόσο σοβαρά έλαβε ύπόψη τού ο Μάρξ τήν ιστορική διαλεκτική τής ταυτότητας κι μή-ταυτότητας ανθρώπου κι Φύσης. Αούτη καθαυτή ή ιστορία προβάλλεται στή φυσιολογική δομή τής ανθρώπινης ύπαρξης:

«‘Η πείνα είναι πείνα. ‘Αλλά ή πείνα πού ίκανοποιείται μέ μαγειρεμένο κρέας πού τρώγεται μέ μαχαίρι κι πηρούνι είναι μιά άλλη πείνα από εκείνη πού καταβροχθίζει ώμο κρέας μέ χέρια, νύχια κι δόντια. ‘Ο τρόπος παραγωγής παράγει, αντικειμενικά κι ύποκειμενικά, όχι μόνο τό καταναλισκόμενο αντικείμενο αλλά επίσης κι τόν τρόπο τής κατανάλωσής του».

‘Η ανθρώπινη φύση, αούτο τό «σύνολο άναγκών κι δραστηριοτήτων» πρέπει νά κατανοηθεί μόνον ως μιά ιστορική διαδικασία πού περιλαμβάνει όχι τήν άδιαμεσολάβητη συνύπαρξη μιάς σταθερής κι μιάς μεταβλητής συνιστώσας, αλλά μάλλον τή σύσταση τής ζωής τού γενικού διαμέσου τού ειδικού.¹³ ‘Η ουσία τού ανθρώπου άπορρέει σέ κάθε περίπτωση από μιά καθορισμένη μορφή τής κοινωνίας· δέν είναι «μιά άφαίρεση σύμφυτη σέ κάθε μοναδικό άτομο» αλλά μάλλον «τό σύνολο τών κοινωνικών σχέσεων». (...).

‘Ο Μάρξ επέκρινε τήν άπόπειρα σύνδεσης «άποκρύφων ίδεών» μέ τήν παραγωγικότητα τής εργασίας πού γίνεται άντιληπτή μέ άπλό τρόπο, άναπτύσσοντας άντιθέτως τήν άποψη ότι ή ύπεραξία έχει μιά «φυσική βάση» μόνον «κατά πολύ γενική έννοια» κι ότι «δέν ύπάρχει κανένα φυσικό εμπόδιο πού ν’ άπαγορεύει άπόλυτα σ’ έναν άνθρωπο ν’ άνακουφίσει τόν έαυτό του από τήν εργασία πού άπαιτείται γιά τήν ίδια του τήν ύπαρξη έπιβαρύνοντάς μ’ αούτην κάποιον άλλο, κάτι περισσότερο π.χ από τά άνυπότακτα φυσικά εμπόδια πού άποτρέπουν έναν άνθρωπο από τό νά φάει τίς σάρκες ενός άλλου. ‘Επιπλέον, άν ή παραγωγικότητα τής εργασίας θεωρείται στά πλαίσια τής ειδικής σχέσης τού κεφαλαίου, πρέπει νά θυμηθούμε ότι αούτο τό σημείο έκκίνησης δέν είναι άπλώς «ένα δώρο τής φύσης, αλλά μάλλον τής ιστορίας πού περιλαμβάνει χιλιάδες αιώων». ‘Ωστόσο άκόμη κι άν ή φυσικά καθορισμένη παραγωγικότητα τής εργασίας παύει νά διαμορφώνει τήν έξίσου φυσικά καθορισμένη πηγή τής κυριαρχίας ανθρώπου σέ άνθρωπο, άκόμη κι άν ό,τι προέκυψε ιστορικά δέν μπορεί πιά νά διατηρηθεί σάν κάτι «φυσικό», ή

ζωή παραμένει ακόμα προσδιορισμένη από τη μεγίστη γενική αναγκαιότητά της, τόν μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης.

Ο Μάρξ επιθυμούσε να επεξηγήσει την αναγκαιότητα των κοινωνικών διαδικασιών κατά κάποιο δραστικό τρόπο χρησιμοποιώντας το πρότυπο των φυσικών σχέσεων. Τό καλύτερο παράδειγμα αυτού είναι η έννοια του μεταβολισμού που συζητούμε. Όπως ο Ένγκελς έτοι κι ο Μάρξ ενδιαφέρθηκε πολύ για την πρόοδο της φυσικής επιστήμης κατά τον 19ο αιώνα και για τις φιλοσοφικές επιπτώσεις της στην περαιτέρω ανάπτυξη της θεωρίας της κοινωνίας. Η προπαρασκευαστική εργασία για το *Κεφάλαιο* έγινε μετά το 1850 και 1860, μία περίοδο όπου στη Γερμανία άκμαζε ο φυσικός επιστημονικός υλισμός των Μπούχνερ, Φόγκτ και Μόλεσκοτ. Ο Μάρξ κι ο Ένγκελς επανειλημμένα κι αυστηρά επέκριναν αυτή τη δογματική και ενγένη ωμά μηχανιστική μορφή υλισμού.¹³ Αυτό πάντως δέν αποκλείει την πιθανότητα να οφείλονταν σ' αυτόν τόν υλισμό ώριμες αντιλήψεις του Μάρξ. Όπως προκύπτει από μία περιθωριακή σημείωση, ο Μάρξ ήταν έντελως εξοικειωμένος με τη χρήση της έννοιας του μεταβολισμού όπως τόν χρησιμοποιούσε ο Ιακώβ Μόλεσκοτ, ο εκπρόσωπος του υλιστικού κινήματος. Ο Μόλεσκοτ, έντελως ξεχασμένος σήμερα, επηρεάστηκε καταρχήν από τη φιλοσοφία της φύσης του Σέλλινγκ και τόν εγελιανισμό, αλλά αργότερα (έν μέρει μέσω της γνωριμίας του με τόν Φόουερμπαχ) κατέστη ένας έρευνητής της φύσης κι ένας φιλόσοφος υλιστής με κοινωνικές τάσεις. Κατά τά τελευταία χρόνια της ζωής του, όντας όλο και περισσότερο κάτω από την επίδραση του φυσικοεπιστημονικού υλισμού, ο Φόουερμπαχ θεωρούσε τήν εργασία του Μόλεσκοτ ως τήν εκπλήρωση του αρχικού του προγράμματος για μία «φιλοσοφία του μέλλοντος».¹⁴ (...).

Γιά να καταλάβουμε τήν έννοια του μεταβολισμού στον Μάρξ πρέπει να αναφερθούμε επίσης στά κρυπτουλιστικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Σέλλινγκ. Ο Μάρξ έδειξε ότι τά γνώριζε σ' ένα γράμμα του 1843 πρὸς τόν Φόουερμπαχ στο οποίο συνέκρινε τήν φιλοσοφία της Φύσης του Σέλλινγκ ως «τή γνήσια αντίληψη της νιότης του» με τή «θετική» φιλοσοφία των προσφάτων χρόνων του με τήν οποία ενθάρρυνε τόν Φόουερμπαχ να επιτεθεί.¹⁵ Θεωρούσε ότι ο νατουραλισμός του Φόουερμπαχ σήμαινε τήν πραγματοποίηση του «φαντα-

στικού νεανικού ονείρου της ιδιοτέλειας της Φύσης του Σέλλινγκ.

Η αντίληψη για τή Φύση στον Μόλεσκοτ ως διαδικασίας κυκλοφορίας συναντάται επίσης συχνά στον νεαρό Σέλλινγκ.¹⁶ «Η πρώτη μετάβαση στην εξατομίκευση» σύμφωνα με τόν Σέλλινγκ «είναι η διαμόρφωση και σχηματοποίηση της ύλης». Τά πράγματα απαγκιστρώνονται από τό άμεσο φυσικό τους πλαίσιο διαμέσου της εργασίας κι αποκτούν τή σφραγίδα της ατομικότητας. Η διαδικασία αυτής καθ' αυτής της φύσης οδηγεί άσυνείδητα στο να πάρει τή σφραγίδα που της έβαλε ο άνθρωπος. Σύμφωνα με τόν Σέλλινγκ, υπάρχει ήδη μία «οργανώτρια διαδικασία» στη φύση που υπερβαίνει τήν ανόργανη ύλη παράγοντας μιά «άπειρη εξατομίκευση της ύλης». Με τή μεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας, αυτή η εξατομίκευση προχωρεί σ' ένα ανώτερο επίπεδο:

«Στή κοινή ζωή κάθετι που πήρε ένα σχήμα, μέσω αυτού του ίδου ή μέσω του ανθρώπινου χεριού, θεωρείται η αντιμετωπίζεται ως ατομική μονάδα».

13. Βλέπε *Vernon Venable, Human Nature: the Marxian View*, Νέα Υόρκη, 1945. Επίσης τά σχόλια του Έρνστ Μπλόχ για τή σχέση μεταξύ ιστορίας και κοινωνίας και τή δομή των ένστικτων στην προσπάθειά του να δώσει μία μαρξιστική έρμηνεία της ψυχανάλυσης (*Das Prinzip Hoffmann*).

13a. Βλέπε επιστολές στον Κούγκελμαν, όπου φαίνεται, όπως και στην άλληλογραφία με τόν Ένγκελς, ότι ο Μάρξ ήταν εξοικειωμένος με άμφοτέρους τούς αισθησιακούς — υλιστές φυσιολόγους Cabanis και de Tracy, από τούς όποιους προήλθε η έννοια της ιδεολογίας. Βλέπε επίσης τή συζήτηση κατά τή δεκαετία του 1850 περί υλισμού, έν μέρει μέσω του βιβλίου του F.A. Lange για τήν ιστορία του υλισμού.

14. Βλέπε *Ludwig Feuerbach in seinen Briefwechsel und Nachlass sonie in seiner philosophischen Charakterentwicklung*, Karl Brün, Λειψία και Χαϊδελβέργη, 1874, τόμος II.

15. Βλέπε Πλεχάνοφ, *Βασικά προβλήματα του Μαρξισμού*, όπου «ή τίμια ιδέα της νιότης» του Σέλλινγκ έρμηνεύεται κατά ένα τρόπο υλιστικού μονισμού. Ο Λούκατς προχώρησε σε περισσότερες λεπτομέρειες για τίσ αντιρομαντικές, πράγματι ξεκάθαρα υλιστικές ώθησεις της φιλοσοφίας της φύσης του Σέλλινγκ, όως αντανακλούνται παραδείγματα χάριν στο αξιοσημείωτο αντίθρησκευτικό ποίημα του 1799 «Epiruraisches Glaubensbekenntnis von Heinz Widerpost».

16. Ο Ένγκελς έγραψε επίσης για τόν «αίώνιο κύκλο, στον οποίο κινείται η ύλη... (Διαλεκτική της Φύσης).

Ἡ ἔννοια τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στά γραπτά τοῦ Μάρξ ἀπό τὴν *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* κι ἐντεῦθεν, σχετίζεται μὲ τὸν Σέλλινγκ καὶ τὸν Χέγκελ μόνον ὡς πρὸς τὴν ὀργανικὴ ὕλη. Παρομοίως, ἡ ἰδέα τῆς ἐξωτερικῆς φύσης ὡς τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στά *Παρισιὰ χειρόγραφα* καὶ ἡ περιγραφή τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπου καὶ φύσης, ὅπως αὐτὴ κυριαρχεῖ στὶς προκαταρκτικὲς μελέτες καὶ στὴν τελικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀνήκουν μᾶλλον στὴ σφαῖρα τῆς φυσιολογίας παρά τῆς κοινωνίας. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀποκτοῦν ἕναν ποιοτικὰ νέο χαρακτήρα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ κοινωνικὲς καταστάσεις, ἀποτέλεσμα τῆς μεταβάσεως τοῦ Μάρξ ἀπὸ τὸν στενά φυσιοκρατικὸ στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Ταυτόχρονα παραμένουν στενά συνδεδεμένες μὲ τὴν προέλευσή τους, ἀκόμη καὶ στὶς κοινωνικοιστορικὲς τους ἐφαρμογές. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ συνεχιζόμενη ὑπαρξὴ ἐνός ἀτόμου εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὶς λειτουργίες τοῦ σώματος, ἡ κοινωνία ἐπίσης πρέπει νὰ βρῆται σὲ μιὰ ἀδιέλεπτη παραγωγικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση. Οἱ ἄνθρωποι διέρχονται ἀπὸ τὰ ὕλικά τῆς φύσης, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ὕλικά διέρχονται ἀπὸ τὰ χέρια τους μὲ τὴ μορφή τῶν ἀξιών χρήσης, γιὰ νὰ μετασχηματισθοῦν πάλι σὲ φύση καὶ μόνον. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀπότομη διαίρεση μεταξύ πόλης καὶ ὑπαίθρου (τυλικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς ἐποχῆς του), προβάλλει ἀλάνθαστα ὅτι κατάλαβε τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὄχι μόνον μεταφορικὰ ἀλλὰ ἐπίσης μὲ ἕναν ἄμεσα φυσιολογικὸ τρόπο. Αὐτὴ ἡ διαίρεση, ἔλεγε ὁ Μάρξ, διατάραξε σοβαρὰ «τὸ μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπου καὶ γῆς, τὴν ἐπιστροφή δηλαδὴ στὸ ἔδαφος τῶν στοιχείων τοῦ πού καταναλώθηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ μορφή τροφῆς καὶ ἐνδυμάτων καὶ συνεπῶς παραβίασε τὴν αἰώνια φυσικὴ συνθήκη γιὰ τὴ διαρκὴ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους». Ἡ συσσώρευση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων στὶς πόλεις εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποστέρηση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ μιὰ τεράστια ποσότητα λιπασμάτων καὶ τὴν ἐκθεση σὲ κίνδυνο τῆς ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Ὁ Μάρξ εἶχε τὴν ἀποψη γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ μέλλοντος μιὰς «ἀνώτερης σύνθεσης... γεωργίας καὶ Βιομηχανίας» πού προϋποθέτει φυσικὰ ὅτι ὁ μεταβολισμὸς μεταξύ ἀνθρώπων καὶ φύσης ὑπεισέρχεται «ουστηματικά» ὡς ρυθμιστικὸς νόμος τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ μὲ μορφή πού προσδιάζει στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ὅπως ἐπιχειρήσαμε νὰ δείξουμε, ἡ μαρξιστικὴ διάκριση μεταξύ γενικῶν καὶ ἐιδικῶν νόμων τῆς ἱστορίας δὲν συνεπάγεται τὴν ὑπαρξὴ δύο ἐπιπέδων πραγματικότητας, πού τὸ ἕνα συνοδεύει τὸ ἄλλο χωρὶς διαμεσολάβηση. Συνεπῶς, ἡ ὕλικὴ πλευρὰ τοῦ μεταβολισμοῦ μεταξύ ἀνθρώπου καὶ φύσης προβάλλει πιὸ ἔντονα στὸν Μάρξ, παρά τὴν ἀναγνώριση ἀπ' αὐτὸν τῆς ἱστορικῆς μεταβλητότητας τῶν τυλικῶν του προσδιορισμῶν. Ὁ σιδηροῦς ἐξαναγκασμὸς πρὸς τὴν παραγωγὴ καὶ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἡ ὁποία καθορίζει τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας, ἔχει μέσα του κάτι ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ κυκλικὴ μορφή τῆς φύσης.

Τὸ Ὑποκείμενο καὶ τὸ Ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας σὲ τελευταία ἀνάλυση καθορίζονται ἀπὸ τὴ φύση. Στὴν ἀντικειμενικὴ πλευρὰ, οἱ ἄνθρωποι παραμένουν ἐξαρτημένοι τουλάχιστον ἀπὸ κάποια βασικὰ ὕλικά ὅπως ἡ γῆ, τὸ νερὸ καὶ ὁ ἀέρας, σὲ πείσμα τῆς τεχνητότητας τῆς ποικιλίας τῶν ἀντικειμένων πού παράγουν. Πέραν αὐτοῦ, ἕνα τέτοιο σημαντικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν διαδικασιῶν ὅπως εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν προκύπτει ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνταπόκριση μιᾶς κατάστασης πού βρῆται στὴ φύση:

«Δέν εἶναι ἡ ἀπόλυτη γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ ὁ διαφορισμὸς του καὶ ἡ ποικιλία τῶν φυσικῶν του προϊόντων πού ἀποτελοῦν τὸ φυσικὸ θεμέλιο γιὰ τὸ κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ πού, μὲ ἀλλαγές στοὺς περιβάλλοντες μέσα στοὺς ὁποῖο ζεῖ, παρακινεῖ τὸν ἄν-

θρωπο σὲ πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀναγκῶν του, τῶν ἱκανοτήτων του, τῶν μέσων καὶ τῶν τρόπων ἐργασίας».

Ὁ Μάρξ τόνισε ἰδιαίτερα ὅτι περιοχές μὲ ὀρισμένα γεωγραφικὰ καὶ κλιματολογικὰ μειονεκτήματα τείνουν καταρχὴν νὰ εὐνοήσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας περισσότερο ἀπὸ περιοχές πού διαθέτουν μιὰ πλούσια προμήθεια μέσων συντήρησης, πού ἡ φύση προμηθεύει χωρὶς ἀνθρώπινη δραστηριότητα: «Μιά πολὺ γενναϊόδωρη φύση «κρατᾷ τὸν ἄνθρωπο στὸ χέρι, σάν ἕνα παιδί ἀπὸ τὸ λουρί». Ἀποτυγχάνει στὸ νὰ καταστήσει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς μιὰ ἀναγκαϊότητα πού ἡ φύση ἐπιβάλλει. «Δέν εἶναι οἱ τροπικὲς περιοχές μὲ τὴν ὀργιῶδη βλάστηση, ἀλλὰ ἡ εὐκρατὴ ζώνη πού ἔχει ἡ μητέρα-χώρα τοῦ κεφαλαίου».

Στὴν ὑποκειμενικὴ πλευρὰ ἐπίσης, ὑπάρχουν φυσικὰ ὄρια πού περιορίζουν τὴν ἱστορικὴ ἀλλαγὴ. Στὴ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία* ὁ Μάρξ εἶχε ἤδη πάρει ὡς σημεῖο ἐκκίνησής του τὴν «ὀμαδικὴ ὀργάνωση» τῶν ἀτόμων καὶ τὴ «σχέση τους μὲ τὴν ὑπόλοιπη φύση πού καθορίζεται ἀπ' αὐτὸ». Στὸ *Κεφάλαιο* ἀσχοληθῆκε πολὺ πιὸ ἐξαντλητικὰ μὲ τὸ ζήτημα μέχρι πόσο περιορίζεται ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἀπὸ τὴ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου:

«... Ὅσο διαφοροποιημένα κι ἂν εἶναι τὰ χρήσιμα εἶδη ἐργασίας ἢ οἱ παραγωγικὲς δραστηριότητες, εἶναι ἕνα φυσιολογικὸ γεγονός, ὅτι πρόκειται γιὰ λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ κι ὅτι κάθε τέτοια λειτουργία, ὅποιασδήποτε μορφῆς ἢ περιεχομένου, εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἀνάλυση τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, τῶν νεύρων, τῶν μυῶν, τῶν αἰσθητικῶν ὀργάνων καὶ λοιπά... Ἕνας μόνος ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νὰ δραστηριοποιηθεῖ πάνω στὴ φύση χωρὶς νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς μύς του νὰ κινηθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ μυαλοῦ του. Ὅπως στὸ φυσικὸ σῶμα κεφάλι καὶ χέρι ὑπηρετοῦν τὸ ἕνα τ' ἄλλο, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία ἐνοποιεῖ τὴν ἐργασία τοῦ χεριοῦ μ' ἐκείνη τῆς κεφαλῆς».

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύγχρονη βιομηχανία πού δείχνει πόσο πολὺ τὰ ἐργαζόμενα Ὑποκείμενα εἶναι δεσμευμένα στὶς προϋποθέσεις τοῦ συστήματος τῆς φύσης. Οἱ ἐργασιακὲς διαδικασίες εἶναι ἀναντηρήτα σημαντικὰ διαφοροποιημένες στὴ σύγχρονη βιομηχανία καθ' ὅσον ἀλλάζουν ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς «ἐνσυνείδητα σχεδιασμένες καὶ συστηματικὰ ἐξειδικευμένες ἐφαρμογές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν ἐπίτευξη δεδομένων χρήσιμων ἀποτελεσμάτων». Ὡστόσο, ἡ τεχνολογία ἀποκαλύπτει ταυτόχρονα «τὶς λίγες κύριες θεμελιώδεις μορφές τῆς κίνησης, πού σὲ πείσμα τῆς ποικιλίας τῶν χρησιμοποιουμένων ἐργαλείων, ἐμφανίζονται ἀναγκαστικὰ σὲ κάθε παραγωγικὴ δρᾶση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος: ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐπιστήμη τῆς μηχανικῆς δέν βλέπει στὴν πιὸ σύνθετη μηχανὴ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἐπανάληψη τῶν ἀπλῶν μηχανικῶν δυνάμεων.

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Μάρξ εἰσάγει ἐδῶ μιὰ σύγκριση μὲ τὴ μηχανικὴ, ἕνα ἀνιστορικὸ πρότυπο. Ἀπὸ τὴν ὕλική της πλευρὰ, ἡ ἐργασιακὴ διαδικασία δέν ὑφίσταται καμιά ἀλλαγὴ πού νὰ διαιρεῖ ριζικὰ τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο τὰ στάδια παραγωγῆς. Γι' αὐτὸ ὁ Μάρξ δήλωνε ρητὰ ὅτι τὰ στάδια παραγωγῆς διακρίνονται μεταξύ τους ὄχι ἀπὸ τὸ τί παράγεται ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παράγεται.

Μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεταβολισμοῦ ὁ Μάρξ παρουσίασε μιὰ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας ὡς μιὰ διαδικασία τῆς φύσης. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε πόσο μακριὰ προχώρησε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση¹⁷ καὶ πόσο πολὺ δικαιώθηκε μὲ τὴ χρήση μιᾶς τέτοιας ἀναλογίας. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ μέχρι τὸν Μακιαβέλι καὶ ἀκόμη τὸν Παρέ-

17. Περιέγραφε τὰ μηχανικὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας ὡς τὰ «κόκκαλα καὶ τοὺς μύς τῆς παραγωγῆς» καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐργαλεῖα τῆς ἐργασίας πού ἐξυπηρετοῦν τὴ συγκράτηση τῶν ὕλικῶν ὡς τὸ «ἀγγειακὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς» (*Κεφάλαιο*, τόμος I).

το, οι αλλαγές στη διαμόρφωση της κοινωνίας κατανοήθηκαν ως μέρος μιάς κυκλικής κίνησης που προχωρά σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Συναντάμε πολύ ωρίς, απόπειρες έρμηνείας των αλλαγών και των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων των φυσικών αντικειμένων με τη βοήθεια κοινωνικών κατηγοριών. Ένα πρότυπο που συχνά εμφανίζεται σε σχέση με αυτό είναι εκείνο της ανταλλαγής εμπορευμάτων και χρήματος ή χρήματος κι εμπορευμάτων. Έτσι, στη διαλεκτική του Ήρακλείτου: «Όλα τὰ πράγματα μπορεί ν' ανταλλαγούν με τή φωτιά και ή φωτιά μπορεί ν' ανταλλαγεί με όλα τὰ πράγματα με τόν ίδιο τρόπο που ανταλλάσσονται τὰ εμπορεύματα με τό χρυσό κι ό χρυσός με τὰ εμπορεύματα».

Στόν Μάρξ συναντούμε μιά ανάλογη έννοια. Ό μεταβολισμός μεταξύ ανθρώπου και φύσης —μιά ειδική περίπτωση της γενικής αλληλεπίδρασης φυσικών πραγμάτων— ταξινομήθηκε από τόν Μάρξ στην κατηγορία της ανταλλαγής κι αντίστροφα προσέφυγε στην έννοια του μεταβολισμού όταν χαρακτήρισε τις διαδικασίες ανταλλαγής. Στην άμεση εργασιακή διαδικασία, δηλαδή τό μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, ή *ύλική πλευρά* θριαμβεύει επί της ιστορικά καθορισμένης μορφής· στη διαδικασία ανταλλαγής που εξαρτάται από την εργασιακή διαδικασία ή *ιστορικά καθορισμένη μορφή* θριαμβεύει επί της *ύλικής πλευράς*.

Στή μαρξιστική αναπαράσταση της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, είναι μάλλον ή αναγωγή των διαφόρων μορφών της συγκεκριμένης εργασίας σε ποιοτικά ίση, άφηρημένη ανθρώπινη εργασία ενγένει που εξαρτάται από μιά κατηγορηματικά άστική κοινωνία, με τήν όποία σχετίζεται παρά ή άμεσα παραγωγική σχέση των ανθρώπων, δηλαδή ή «φυσική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης» που είναι χαρακτηριστική όλων των μορφών της κοινωνίας. Τό εμπόρευμα κατέχει ανταλλακτική άξια ως τήν «ύλοποίηση» της άφηρημένης ανθρώπινης εργασίας, όχι διαμέσου του ύποκειμενικού κι αντικειμενικού του προσδιορισμού από τή φύση. Η διερεύνηση της δημιουργίας των αξιών χρήσης μέσω της ερ-

γασιακής διαδικασίας δέν άπαιτεί καταρχήν ένα χαρακτηρισμό των σχέσεων παραγωγής μέσα στις όποιες λαμβάνει χώρα αυτή ή διαδικασία. Η ιστορική ιδιαιτερότητα μιάς οικονομικής εποχής καταρχήν εμφανίζεται διαμέσου των κοινωνικών σχέσεων των ατόμων στη διαδικασία ανταλλαγής, οι όποιες διαφέρουν από εκείνες που συμβαίνουν στην εργασιακή διαδικασία. Ό Μάρξ περιέγραψε τήν ανταλλαγή των εμπορευμάτων κάτω από τις άστικές σχέσεις παραγωγής μέ τόν ακόλουθο τρόπο:

«Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι ή διαδικασία κατά τήν όποία λαμβάνει χώρα ό μεταβολισμός, ή ανταλλαγή δηλαδή των ειδικών προϊόντων των ιδιωτών καθώς επίσης και ή δημιουργία των όριστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής διαμέσου των όποιων τὰ άτομα εισέρχονται σ' αυτό τόν μεταβολισμό».

Στή διαδικασία της ανταλλαγής, ή άξια χρήσης, που είναι ένα προϊόν της άμεσης ανταλλαγής μεταξύ ανθρώπου και φύσης παίρνει μιά «ύπαρξη ως ανταλλακτική άξια ή γενικό ισοδύναμο, αποκόπτοντας κάθε σύνδεση με τή φυσική της ύπαρξη». Τότε, με τή μεσολάβηση αυτού του κοινωνικού μεταβολισμού, ή ανταλλακτική άξια επιστρέφει στην πρότερη άμεσότητά της, γίνεται πάλι μιά άξια χρήσης. Με τή μετάβαση από τήν κυκλοφορία στην κατανάλωση ό κοινωνικός προσδιορισμός του εμπορεύματος εξαλείφεται κι αντικαθίσταται με τό φυσικό του προσδιορισμό, εφόσον ή άξια χρήσης του είναι ανεξάρτητη από τό ποσό του χρόνου που άπαιτήθηκε γιά τήν κατασκευή του.

(Μετάφραση: Ζωή Βασιλείου)

Άποσπάσματα από τό βιβλίο του Alfrent Schmidt «Η έννοια της Φύσης στόν Μάρξ» («The concept of nature in Marx») Πρώτη έκδοση 1962 — Η μετάφραση έγινε από τήν άγγλική έκδοση του οίκου NLB, 1971.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΤΥΦΛΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ
ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ

ΟΙ ΠΡΟΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ
ΚΑΙ Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΚΚΟΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ ΠΟΡΕΙΑ
1988

Η ΝΕΑ «ΑΥΓΗ»
ΑΝΑΤΕΛΛΕΙ
ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ

Η ΑΥΓΗ

Η ΑΥΓΗ
ΑΕΙΖΕΙ
ΜΙΑ
ΜΕΤΟΧΗ

Κυκλοφορούν οι μετοχές της «Αυγής» Κοινοπραξίας Ν.Β.Ε.Ε. Οργανισμός στο πλαίσιο της Οργανιστικής Αξίας Συνεταιρισμού 12. τ.α. 521.031-4

Ἡ χρησιμότητα τῆς οἰκολογίας γιὰ ἓνα κίνημα χειραφέτησης

Εχουμε ἀνακαλύψει μιά καθοδηγητική ἐπιστήμη;

τοῦ Ludwig Trepl

Ο Κάρλ Ἄμερυ ἔγραψε πρὶν μερικά χρόνια ὅτι χρειαζόμαστε μιά νέα καθοδηγητική ἐπιστήμη καὶ αὐτὴ ὑπάρχει ἤδη: λέγεται Οἰκολογία.¹ Ἐναντίον του ζέσπασε μεγάλη πολεμική,² καὶ ἀπὸ ἐμένα.³ Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ἀπὸ κάποια ὀρισμένη ἀποψη μιά δήλωση συνθηκολόγησης.

Θὰ πρέπει πλέον νὰ ἔχουμε διαπιστώσει ὅτι ἡ Οἰκολογία ἔχει γίνει «καθοδηγητική ἐπιστήμη». Ἀκριβέστερα: κάτι πού τὸ ὀνομάζουν Οἰκολογία παρουσιάζεται ὡς καθοδηγητική ἐπιστήμη, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἀσαφεῖς μόνον παραστάσεις γιὰ αὐτὸ πού ἐννοοῦν ὡς Οἰκολογία καὶ γιὰ τοὺς λόγους πού τῆς προσδίδουν τὸν καθοδηγητικὸ ρόλο. Τὸ πλέγμα τῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων, τὰ ὁποῖα διεκδικοῦν σήμερα σχεδὸν κατὰ βούληση γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ποικίλες προτά-

σεις, τὸ ὀνομάζουν οἰκολογικό. Ἡ σκέψη ἢ ὁποῖα αἰσθάνεται ὅτι ὑπηρετεῖ ἓναν ὑψηλότερο λόγο, αὐτοπροσδιορίζεται ὡς οἰκολογική σκέψη. Μέσα στὰ νέα ἀντιπολιτευτικὰ κινήματα ἐπιτρέπεται νὰ συνυπάρχουν ἐν ἀφθονία ἀρκετὰ πράγματα: μπορεῖ κάτι νὰ εἶναι ἀντιοικονομικό ἢ ἀντιεπιστημονικό, ἀντιχριστιανικό, ἀντιμαρξιστικό ἢ ἄνομο, ἀντιοικολογικό ὁμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι. Ἡ «Οἰκολογία» περιγράφει ἓνα τρόπο σκέψης ἢ ἓνα οἰκοδόμημα γνώσης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀφείλουν νὰ ζητοῦν νομιμοποίηση τὰ πάντα καὶ στὸ ὁποῖο πιστεύεται ὅτι ἐμπεριέχονται οἱ κανόνες πού θὰ ἐμποδίσουν τὴν πτώση μας στὸ βάραθρο.

Οἱ καλὰ θεμελιωμένες προειδοποιήσεις, ὅτι οὔτε ἡ πραγματικὰ ὑπάρχουσα Οἰκολογία, οὔτε ἐκεῖνη πού φαντάζονται τὰ κινήματα, ἐκκληρώνουν τό-

σο ὑψηλές ἀπαιτήσεις, δὲν κατάφεραν νὰ κάνουν τὴν αἴγλη τῆς ἀμυδρῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μοῦ φαίνεται σημαντικό νὰ διαχωρίσουμε καὶ νὰ ἀντιπαραβάλλουμε τὶς διάφορες ἐκδοχὲς καὶ μορφές, μὲ τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται ἡ Οἰκολογία καὶ νὰ διαπιστώσουμε, ποιὲς γραμμὲς ὑποδεικνύουν τὴν κατεύθυνση μιᾶς ἐπιστήμης πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι χρήσιμη στὸ κίνημα χειραφέτησης, ποιὲς γραμμὲς ὄχι.

1. Amery, C.: *Natur als Politik*, Reinbek (Rowohlt) 1978, σ. 39.

2. Ἀρκετὰ κατατοπιστικὰ περιγράφεται στὸ κείμενο τοῦ J. Reiche: *Ökologie und Zivilisation*. Στὸν τόμο: *Die Linke neu denken* Berlin (Wagenbach) 1984, σελ. 40-67.

3. Π.χ. Trepl, L.: «Ökologie – eine grüne Leitwissenschaft? Über Grenzen und Perspektiven einer modischen Disziplin». *Kursbuch* 74, 1983, σελ. 6-27.

Δέν θέτω λοιπόν τό ερώτημα αν ή Οικολογία είναι καθοδηγητική επιστήμη, τί καθοδηγεί καί πώς τό καθοδηγεί. Έχουμε διαπιστώσει ότι τής αποδίδεται ή μέγιστη σημασία. Άκόμα περισσότερο, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι μιά όλόκληρη σειρά έννοιών, θεωρητικών θραυσμάτων, μοντέλων κ.τ.λ., τά όποια παίζουν κάποιο ρόλο μέσα στην επιστήμη τής Οικολογίας, υποχρεώνονται νά έρμηνεύσουν κοινωνικές δομές καί διαδικασίες, νά έρμηνεύσουν τόν κόσμο όλο. «Η Έπιστήμη σπάνια λέει: θέλω νά καθοδηγήσω αυτό ή εκείνο. Τό κάνει συχνά χωρίς νά δηλώνει ρητή επιθυμία γιά καθοδήγηση». ⁴ Άντικειμενικά, ή Οικολογία «καθοδηγεί». Έδώ όμως μās ενδιαφέρει τό ερώτημα, αν *θέλουμε* νά μās καθοδηγεί, ή ποιό χαρακτηριστικά πρέπει νά έχει μιά επιστήμη αποδεκτή από έμάς ως «καθοδηγητική».

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΑΡΒΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Άς συγκρίνουμε λοιπόν τήν «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» μέ όρισμένες από τίς προκατόχους τής. Τέτοιες ήταν λ.χ. ή κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας, ή Θεολογία, ή Φυσική ή (μέσα στό πλαίσιο του Κοινωνικού Δαρβινισμού) ή θεωρία τής Έξελιξης. Μιά φευγαλέα ματιά δείχνει: όσον άφορά τήν τελευταία, ή «καθοδηγητική επιστήμη τής Οικολογίας» τής μοιάζει ως προς τή δομή σέ πάρα πολλά, τουλάχιστον όπως έχει κατανοηθεί σέ ευρεία κλίμακα. Καί στίς δύο περιπτώσεις συνάγονται μέ άμεσο τρόπο κανόνες οί όποιοι διεκδικούν έγκυρότητα γιά υποθέσεις τής κοινωνίας μέχρι τήν άπλή γνώση τής φύσης ως τέτοιας. Οί ισχυροί επιβιώνουν — έτσι συμβαίνει στή φύση, έτσι πρέπει νά συμβαίνει καί στήν κοινωνία, σύμφωνα μέ τόν Κοινωνικό Δαρβινισμό. Τά πολύπλοκα οικοσυστήματα είναι σταθερά — πολυπλοκότητα καί αποκέντρωση θά πρέπει νά χαρακτηρίζει καί τήν όργάνωση τής κοινωνίας. Τά μέρη ενός οικοσυστήματος όφείλουν νά προσαρμόζονται στό όλον, επί ποινη άποβολής τους. Νά προσαρμοστεί στό όλον τής φύσης, όφείλει επίσης καί ή ανθρώπινη κοινωνία. Τό πρόβλημα τών προβλημάτων είναι ή αυτοσταθεροποίηση του παγκόσμιου οικοσυστήματος — σύμφωνα μέ τόν Οικολογισμό. Η ύποδομή καί τών δύο ιδεολογιών είναι ή εξής: Ο κόσμος υπακούει σέ σιδηρούς νόμους. Αυτούς τούς νόμους θά πρέπει νά τούς αναγνωρίσουμε καί σ' αυτούς θά πρέπει νά δηλώσουμε ύποταγή. Αυτή είναι ή ύποδομή όλων τών ιδεολογιών τής κυριαρχίας.

Άπό μιά άλλη όπτική, ό οικολογισμός έχει όμοιότητες μέ τόν μηχανιστικό ύλισμό τής αρχικής περιόδου τών Νεότερων Χρόνων. Οί πρώτες επιτυχίες τής τότε καθοδηγητικής επιστήμης, τής Φυσικής (καί ειδικά τής Μηχανικής), όδήγησαν στην πίστη ότι όλα θά μπορούσαν νά έρμηνευθούν μέ μηχανικό τρόπο: Ο κόσμος ως μηχανή, σύμφωνα μέ τό πρότυπο του μηχανικού ρολογιού. Σήμερα τόν ρόλο τής Μηχανικής τόν έχει αναλάβει ή Θεωρία τών Συστημάτων φροντίζουν δέ νά εξισώσουν τήν οικολογική σκέψη μέ τή θεωρία αυτή. Τό Σύμπαν, ως «βιοκυβερνητική παγκόσμια μηχανή». ⁵ Ο Θεός, λέει ό Κάπρα, είναι ή δυναμική τής αυτοοργάνωσης του κόσμου, ⁶ μέ άλλα λόγια τό software αυτής τής παγκόσμιας μηχανής. Δηλαδή, ότι όνομαζόταν προηγουμένως Θεός ή Άπόλυτο, μέ σεβασμό, δεισιδαιμονία καί δέος, τώρα γίνεται προσιτό γιά τό νέο λόγο τών Συστημάτων είναι πιά καιρός νά αρχίσουν νά σκέφτονται πώς θά τό ύποτάξουν τεχνολογικά. Η καθοδηγητική επιστήμη μας κατάφερε νά μās όδηγήσει πέρα από κάθε όριο, πράγμα πού φαίνεται μάλλον άξιοπερίεργο άπέναντι στή μετριοφροσύνη τής καί άπέναντι στό ήθος του «τό μικρό είναι όμορφο».

Κατά κάποιο τρόπο, πρόκειται γιά ένα άσυνήθιστο μείγμα φυσιολατρίας καί τεχνοκρατικών ύβριδιών, επιστημονικότητας καί άνορθολογισμού. Ταυτόχρονα δέν μπορεί κανείς νά άμφισβητήσει ότι εδώ μέσα κρύβεται καί κάτι άλλο, δηλαδή ή έλπίδα ότι θά μπορούσε νά ύπάρξει ένας νέος τύπος γνώσης καί σκέψης, ό όποιος θά άπομακρύνεται μέ ριζικό τρόπο από τούς προηγούμενους· ό όποιος θά είναι επιστήμη καί παρόλα αυτά θά άποδέχεται, δηλαδή ούτε θά έξορίζει ούτε θά άπορροφά, όσα είναι άπρόσιτα γιά τήν επιστήμη.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ «ΧΩΡΙΣ ΑΞΙΕΣ» ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

Τό ζήτημα είναι πώς θά μπορούσαμε νά εκπληρώσουμε τήν έλπίδα αυτή. Ποιές άπαιτήσεις θά έπρεπε νά έχει τό οικολογικό κίνημα από μιά επιστήμη πού τό «καθοδηγεί», στό βαθμό πού θέλει νά είναι κίνημα χειραφέτησης καί στό βαθμό πού δέν επιθυμεί νά κηρύξει τήν ύποταγή τής φύσης στην κοινωνία, ούτε τήν ύποταγή τής κοινωνίας σέ αιώνιους φυσικούς νόμους. Έντελώς γενικά μόνον: Η επιστήμη αυτή θά όφειλε νά συμβάλει στή λύση προβλημάτων πού προκύπτουν κατά τήν άναζήτηση μιάς έναλλακτικής σχέσης ανθρώπου — φύσης καί τήν όποια προσπαθούμε νά περιγράψουμε ως σχέση «χωρίς κυριαρχία», ως

«σχέση συνεργασίας», ως «συμφιλίωση μέ τή φύση» κ.τ.λ.

Δέν προσφέρει ό ύπάρχων τύπος φυσικής επιστήμης, ή καλύτερα ό τύπος πού σήμερα κυριαρχεί, μιά τέτοια συμβολή;

Σύμφωνα μέ όσα ό ίδιος θεωρεί προφανή: καί ναι καί όχι. Όχι, επειδή ό τύπος αυτός τής φυσικής επιστήμης δέν έρευνά προς αυτή τήν κατεύθυνση. Δέν προσπαθεί νά συμβάλει σέ όποιοδήποτε πρακτικό στόχο. Προσπαθεί άπλως καί μόνον νά έξιχνάσει τί ύπάρχει καί γιατί είναι έτσι, έρευνά ειδικότερα γιά νά ανακαλύψει νόμους οί όποιοι ρυθμίζουν τή ροή του φυσικού συμβαινόντος. Τά δεδομένα καί οί νόμοι πού έχει στή διάθεσή τής δέν περιέχουν καμία ύπόδειξη γιά αυτό πού πρέπει νά ύπάρχει. Μπορεί κανείς νά τά χρησιμοποιήσει μέ διαφορετικούς τρόπους. Μπορούν νά ύπηρετήσουν έξισου καλά καί τόν στόχο τής διατήρησης τής φύσης καί τόν στόχο τής καταστροφής τής φύσης. Τό βασίλειο τών αποφάσεων διαχωρίζεται άσστηρά από τό βασίλειο τών γεγονότων. Μόνον γιά τό δεύτερο, όχι γιά τό πρώτο μπορεί νά ενδιαφέρεται ή φυσική επιστήμη. «Δέν περιέχει αξίες».

Ότι αυτό είναι ένα άπλό ιδεολόγημα, είναι σήμερα άρκετά διαδεδομένη άντίληψη. Είναι γνωστό ότι συγκεκριμένα συμφέροντα κατευθύνουν τήν έρευνητική διαδικασία. Λιγότερο άποδεκτό, αλλά όχι λιγότερο άληθινό είναι ότι ό κυρίαρχος τύπος φυσικής επιστήμης, άνεξάρτητα από τά συγκεκριμένα συμφέροντα, λειτουργεί έκ τών προτέρων μέσα σέ κάποιο κανονιστικό πλαίσιο, στό κανονιστικό πλαίσιο τής κυριαρχίας επί τής φύσης. Η φύση διερευνάται κάτω από τήν όπτική του πιθανού τεχνικού έξουσιασμού. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, διατυπώνουμε προτάσεις του τύπου «όταν - τότε» — όταν δημιουργήσουμε αυτές τίς προϋποθέσεις, τότε ακολουθεί εκείνο τό άποτέλεσμα. Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μās παρουσιάζεται ως αιτιοκρατική συναρμογή αίτιων (δηλαδή πιθανών μέσων) καί άποτελεσμάτων (δηλαδή πιθανών στόχων). ⁷ Μέ αυτό τό αίτημα δεδομένο, ή φύση μās παρουσιάζεται ως άλληλουχία λειτουργιών, μέσα στην όποία τό συγκεκριμένο φυσικό πράγμα

4. Reiche, J. : δ.π. σελ. 42.

5. Becker, E.: Natur als Politik? Στόν τόμο: Kluge, Th (Hrsg.): *Grüne Politik*. Frankfurt am Main (Fischer), 1984 s. 109.

6. Capra, F.: *Η Κρίσιμη Καμπή*, Άθήνα (Όρόρα), 1984, σ. 381.

7. Habermas, J.: «Theorie der Gesellschaft oder Sozial-technologie?» Στόν τόμο: Habermas, J/Luhmann, N. (Hrsg.): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie—Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1971, σελ. 235.

είναι έναλλάξιμο με άλλα που εκπληρώνουν ίδια λειτουργία: δηλαδή ως αλληλοχρήσιμα χωρίς νόημα από μόνη της — και αυτή «δεν περιέχει αξίες». Νόημα και αξία αποκτά μόνον σε σύνδεση με ένα σκοπό, ο οποίος τίθεται από εμάς. Αυτή η έλλειψη νοήματος (έλλειψη αξίας, ματαιότητα, έναλλαξιμότητα) του συγκεκριμένου φυσικού αντικειμένου, ή όποια είναι αναπότρεπτη μέσα στο πλαίσιο της εργαλειώδους σκέψης και πρακτικής, θά πρέπει —μέσα στο οικοδόμημα της επιχειρηματολογίας μου— να θεωρείται ως η βαθύτερη αιτία της καταστροφής της φύσης.

Εμείς όμως έχουμε αναλάβει να έρευνήσουμε τη φύση όχι από την οπτική ενός πιθανού τεχνικού εξουσιασμού, αλλά αντίθετα από την οπτική μιας «σχέσης χωρίς κυριαρχία» (όπως και να διατυπώνεται αυτό). Από αυτό προκύπτει, χωρίς δυνατότητα υπεκφυγής, ότι η «καθοδηγητική επιστήμη» μας δεν μπορεί να είναι μία επιστήμη του τύπου αυτών που «δεν περιέχουν αξίες». Διότι, όπως έχουμε διαπιστώσει, «άπαλλαγμένη από αξίες» είναι η έρευνητική διαδικασία αλλά και τα συμπεράσματα μόνον εκείνων των επιστημών οι οποίες λειτουργούν μέσα στο κανονιστικό πλαίσιο της κυριαρχίας επί της φύσης, επιστημών που έχουν αποδεχθεί εκ των προτέρων την ύποταγή της φύσης ως υπέρτατο κανόνα. Θεωρούνται απαλλαγμένες από αξίες, προπάντων επειδή τό αντικείμενό τους είναι το ίδιο χωρίς αξία, διαθέσιμο για όποιουσδήποτε στόχους. Όμως τα κατευθυντήρια σχήματα, μέσα στα οποία εντάσσει το οικολογικό κίνημα τη δραστηριότητά του —«σχέση χωρίς κυριαρχία, «συμφιλίωση» κ.τ.λ.— υποβάλλουν ότι: Η φύση δεν είναι ένα απλό αντικείμενο, αλλά έχει κάτι από ένα άλλο, με τό όποιο θέλουμε να συννεοηθούμε: δεν είναι μόνον μέσο για σκοπούς που θέτουμε εμείς, αλλά εγείρει ή ίδια κάποιες αξιώσεις, είναι ή ίδια σκοπός.

Αλλά ή διαδεδομένη αντίληψη για την Οικολογία, την βλέπει σαν μία ειδικότητα του τύπου των «άπαλλαγμένων από αξίες» επιστημών. Η Οικολογία διαπιστώνει πως λειτουργεί ή φύση, «how nature works» (Odum). Ταυτόχρονα όμως ή Οικολογία οφείλει να είναι κανονιστική, οφείλει να μάς πεί τί πρέπει να γίνει, τί είναι «οικολογικά φρόνιμο» (τί θά σήμαινε άραγε «χημικά φρόνιμο»);^{7α} Αυτός είναι ο λόγος για τόν όποιο πιστεύουν, ότι στην Οικολογία μπορούν να στηρίξουν άκρως αντίθετα πράγματα, από την έπιστροφή σε ένα ειδυλλιακό παρελθόν μέχρι και την οικολογική δικτατορία με τελειοποιημένη κυριαρχία επί της φύσης.

Ο Κάρλ Άμερυ π.χ. γράφει: «Στην Οικολογία προσφεύγουμε για να ζητή-

σουμε πολιτική βοήθεια: για να υλοποιηθούν οι απαιτήσεις, οι οποίες προκύπτουν από τις γνώσεις της».⁸ Καθοδηγητική επιστήμη λοιπόν, επειδή από τις γνώσεις της —τίς γνώσεις που δεν περιέχουν αξίες μιας επιστήμης «χωρίς αξίες»— προκύπτουν απαιτήσεις. Δεν θέτουμε εμείς απαιτήσεις. Ο φυσικός νόμος που δεν εμπεριέχει αξίες, αδιάφορος μπροστά στους φόβους μας και στις επιθυμίες μας, είναι αυτός που θέτει απαιτήσεις. Σύμφωνα με τόν Άμερυ, ή Οικολογία δομεί τήν ανθρώπινη κοινωνία μέσα στο ύλικό δίκτυο των σχέσεων του πλανήτη Γη, με τρόπο σταθερό και έρμηνευσιμο.

Από τήν άλλη πλευρά, υπάρχουν οι άπολογητές μιας νέας οικολογικής, στηριγμένης στη Θεωρία των Συστημάτων, βιοκυβερνητικής υπερτεχνολογίας, ή όποια μάς επιτρέπει να υπολογίσουμε εκ των προτέρων άκόμα και τίς δευτερογενείς συνέπειες των επεμβάσεών μας. Η γνώση των φυσικών νόμων, στο βαθμό που ή φύση γίνεται επιτέλους αντιληπτή ως ένα δικτυωμένο όλον, μάς άπελευθερώνει πραγματικά από τή φύση, μάς επιτρέπει για πρώτη φορά να τήν χρησιμοποιούμε κατά βοήληση — τήν εκδίκευση του αντικειμένου δεν θά πρέπει πιά να τή φοβόμαστε, άκόμα και τά παρεπόμενα άποτελέσματα είναι υπό έλεγχο.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΜΕΣΑ ΣΕ ΟΥΤΟΠΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Έναντι αυτών πρέπει να ύποστηρίξουμε, ότι ή Οικολογία δεν μπορεί να είναι μία επιστήμη «άπαλλαγμένη από αξίες», αλλά μία Πρακτική επιστήμη, άν βέβαια τό κανονιστικό της πλαίσιο οφείλει να είναι ένα πλαίσιο χειραφέτησης. Μ' αυτό θέλω να πώ ότι τό αντικείμενό της δεν είναι ή φύση ή ίδια και ή λειτουργία της, αλλά ή φύση μέσα στη σχέση της με τήν κοινωνία, κάτω από τό φώς μιας Πρακτικής - ούτοπικής προβληματικής.⁹

Στό «έρευνητικό πρόγραμμα» της Οικολογίας λοιπόν, πρέπει να υπεισέρχεται ένα κανονιστικό στοιχείο: ή Οικολογία να χειρίζεται συνειδητά τό αντικείμενό της κάτω από τό φώς μιας κανονιστικής προοπτικής. Πού όμως δημιουργείται αυτό τό κανονιστικό στοιχείο, πού βρίσκεται ο τόπος του; Ο τόπος αυτός δεν είναι μία φύση, ή όποια προσδιορίζει για τήν ανθρώπινη τί είναι καλό και τί κακό, παίρνοντας τή μορφή του δασκάλου ή του σωφρονιστή: ούτε όμως κάποιο βασίλειο των ύποκειμενικών άποφάσεων διαχωρισμένο από τή φύση, όπου ο έλεύθερος άνθρωπος οικοδομεί τήν ήθική του, έχοντας άπαλλαγει από κάθε προσδιορισμό εκ μέρους της

φύσης. Ο τόπος αυτός είναι ή κοινωνική Πράξη ως όλον, ή σχέση των ανθρώπων μεταξύ τους και με τή φύση. Κατ' αυτό τόν τρόπο ή φύση —στο βαθμό που υπεισέρχεται στη σχέση αυτή— είναι στιγμή της παραγωγής κανόνων. Οι φαινομενικά έλεύθερες έπιλογές σκοπών είναι έξαρτημένες από φράσεις, άποτελέσματα: άν είναι άποτελέσματα μιας άλληλοχρήσιμης κοινωνικών έξαναγκασμών που υιοθετούνται με μη συνειδητό τρόπο ή άν μάς καθιστούν ικανούς να διαρρηξούμε αυτούς τούς έξαναγκασμούς, αυτό δεν έξαρτάται μόνον από τήν κατανόηση της άλληλοχρήσιμης (με τίς αντιφάσεις και τίς τάσεις της), αλλά επίσης από τήν ικανότητα για ούτοπική σκέψη. Τό τί πρέπει να γίνει, δεν προκύπτει από τήν ανάλυση της πραγματικότητας,¹⁰ αλλά από τήν υπέρβασή της, από τήν προσδοκία όσων —όπως εμείς— θέλουν να ξεφύγουν από τήν έξουσία του υπάρχοντος: χρειάζεται λοιπόν τήν ούτοπική πρόθεση. Τό ρυθμιστικό πλαίσιο μέσα στο όποιο εντάσσουμε

7α. Ο J. Dahl («Ökologie pur oder die Verteidigung des Federgeistchens», στο περιοδικό «Natur», τεύχος 12/1982) έπιστά τήν προσοχή στην αντίφαση που προκύπτει άν υποθέσουμε ότι μέσα σε μία νύχτα όλος ο κόσμος μετατρέπεται σε ζεστό θεϊκό δξύ: Τό έπόμενο πρωί, ή Οικολογία θά περιέγραφε έντελώς άσυγκίνητη αυτό τό θεϊκό δξύ, επειδή υπάρχει μία μονοκύτταρη άλγη, με τό όνομα *Cyanidium caldarium*, ή όποια εκτιμά αυτό άκριβώς τό περιβάλλον». Ο Dahl βγάει από αυτό τό γεγονός τό συμπέρασμα ότι τό οικολογικό κίνημα θά πρέπει να κρατά άποστάσεις από τήν Οικολογία ως επιστήμη. Προφανώς θεωρεί τόν κυρίαρχο σήμερα τύπο Φυσικής 'Επιστήμης ως τόν μοναδικό και ως τόν μόνον έφικτό. Και ή πραγματική, ύπαρκτή Οικολογία δεν ξεφεύγει από αυτή τήν εικόνα που έχει μπροστά του.

8. Amery, C., δ.π. σ. 39.

9. Όπως για τήν περίπτωση της «Κοινωνικής Φυσικής 'Επιστήμης», ή όποια είναι μία σύλληψη του G. Böhme προπάντων, θά μπορούσε κανείς να φαντασθεί μία άναλογία προς τήν 'Ιατρική (ή όποια όμως δεν φθάνει τόσο μακριά): «Άσχολείται με ένα φυσικό αντικείμενο, τόν άνθρωπο, μέσα σε μία κανονιστική προοπτική (ύγιής άρρωστος)... ένσωματώνει σε μία επιστήμη, έχοντας κάποιο στόχο («ύγιής άνθρωπος») μία όλόκληρη σειρά άλλων ειδικοτήτων...». Böhme, G./Grebe, J.: «Soziale Naturwissenschaft». Στόν τόμο: Böhme, G.: *Alternativen der Wissenschaft*, Frankfurt (Suhrkamp) 1980, σελ. 270.

10. «... μία κριτική, ή όποια άποδεικνύει ότι οι υπάρχουσες συνθήκες έχουν δημιουργηθεί από άνθρωπος και για τό λόγο αυτό θεωρεί ότι επιδέχονται μεταβολή, δεν έχει άκόμη φθάσει στο σκοπό, σ' αυτό που θά πρέπει να γίνει με τή μεταβολή της ή κατάσταση. Έκτός άν ή διαδικασία της μεταβολής είναι προκαθορισμένη με νόμους...» Schmidt, B.: «Ernst Bloch als Marxist». Στόν τόμο: Schmidt, B. (Hrsg.): *Materialien zu Ernst Blochs «Prinzip Hoffnung»* Frankfurt (Suhrkamp) 1987, σελ. 45.

τήν επιστήμη, δέν παράγεται από τήν ίδια τήν επιστήμη. Τό ότι ή σχέση ανθρώπου καί φύσης πρέπει νά είναι απαλλαγμένη από σχέσεις κυριαρχίας, δέν είναι καθόλου συμπέρασμα τής Οικολογίας, αλλά τής ἀπιδίδεται ως προϋπόθεση.

Έντούτοις, αυτό δέν είναι μία ελεύθερη επιλογή τής βούλησης. "Αν και μπορούμε νά διανοηθούμε επίσης άλλου είδους ούτοπίες, αν και υπάρχουν ήδη τέτοιες — ο άνθρωπος κυρίαρχος μιας έντελώς υποταγμένης φύσης, ο Θαυμαστός Κουρβίος Κόσμος, οι χίμαιρες του Hermann Kahn, ο άνθρωπος που υποτάσσεται και πάλι στη βία της φύσης με ταπεινοφροσύνη—, αυτό δέν σημαίνει τίποτε: τέτοιες καταστάσεις θά έφεραν οι ίδιες μέσα τους το σπόρο τής παρακμής τους, θά ήταν αναληθείς· ή αλήθεια χρησιμοποιείται εδώ με το νόημα που είχε ή λέξη πριν ο θετικισμός τήν μεταβαπτίσει σε «σμφωνία με τά γεγονότα» καί τήν έξορκίσει, νόημα που υποδήλωνε ακριβώς τήν μή αναγνώριση τών γεγονότων.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΔΕΝ ΔΕΕΙ ΤΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

"Αν λοιπόν εντάσσουμε κατ' αυτό τον τρόπο τήν Οικολογία μέσα σε μία ούτοπική προοπτική καί επιμένουμε ότι δέν είναι αυθαίρετη επιλογή ελεύθερης βούλησης, αυτό δέν σημαίνει μέ κανένα τρόπο ότι από τόν υπέρτατο κανόνα («μή κυριαρχία») μπορούν νά προκύψουν μέ παραγωγικό τρόπο όλοι οι κατώτεροι κανόνες (όπως σε ένα λογικό σύστημα), ούτε σημαίνει ότι ζωγραφίζουμε ένα πίνακα ή σχεδιάζουμε ένα σχέδιο, καί τό μόνο που έχει σημασία τώρα είναι νά ολοκληρωθεί τό έργο. Τό πολύ πολύ έχει πέσει μόνοι κάποιο φως επάνω στο χαρακτήρα του στόχου μας, ή πραγματοποίησή του έχει πειραματικό χαρακτήρα. Στις προσπάθειες θά πρέπει νά εμφανίζεται κάτι από τό χαρακτήρα του στόχου: Στή σύλληψη τής Permakultur¹¹ κάτι από τήν «άλληλεπίδραση» ανθρώπου καί φύσης μέσα στην παραγωγή· στην προβληματική του «τοπικού», τής «γενέθλιας γής», ότι ή φύση παρουσιάζεται συγκεκριμένη καί μή εναλλάξιμη¹² στο κίνημα προστασίας τής φύσης, ή αξία τής φύσης, ή όποια δέν χρειάζεται νά νομιμοποιηθεί από κανόνες είδους ώφελιμότητας, λειτουργικότητας ή αξία χρήσης. "Αλλά αναφορικά πρός τό στόχο, αυτά είναι απόπειρες, όχι δομικά στοιχεία για νά τεθούν τό ένα επί του άλλου καί τό ένα δίπλα στο άλλο. "Η Οικολογία συμβάλλει ώστε νά σχεδιάσουμε τέτοιες απόπειρες. Παρέχει πληροφορίες για τις κάθε φορά τάσεις καί κατευθύν-

σεις του φυσικού αντικειμένου, για τό τί «θέλει» τό ίδιο· λέει δηλαδή τί μπορούμε νά διανοούμεαστε, αν θέλουμε νά μήν είναι ένας βιασμός ή σχέση μας μέ τό φυσικό αντικείμενο. Παρέχει πληροφορίες —σάν μία ιστορική επιστήμη— για τις σχέσεις του φυσικού αντικειμένου μέ τούς ανθρώπους οι όποιοι είχαν νά κάνουν μαζί του καί μπορεί μ' αυτό τόν τρόπο νά μας διασαφηνίσει τί σημαίνει καταστροφή τής φύσης σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, έπειδή πρόκειται μάλλον για τήν καταστροφή μιας συγκεκριμένης ιστορικής σχέσης του ανθρώπου μέ τή φύση, καί όχι για καταστροφή τής φύσης σάν τέτοιας.¹³ Μας παρέχει πληροφορίες για τις δυνατότητες που ένυπάρχουν στο αντικείμενο.

Δέν μας λέει (σχεδόν σε καμία περίπτωση, εκτός εάν μας τό λέει αρνητικά, μέ μορφή απαγόρευσης): Αυτό είναι όρθο, μέ δεδομένους τούς στόχους μας αυτό εδώ είναι «οικολογικά φρόνιμο». "Επειδή ακριβώς άποσκοπεί στην χειραφέτηση, ή οικολογική πολιτική μπορεί νά έχει πειραματικό χαρακτήρα μόνον. "Η Οικολογία δέν προμηθεύει γνώσεις για τό τί πρέπει νά γίνει. "Όταν τό πρόπον άπλά καί μόνον παράγεται από τήν γνώση του ένπάρχοντος καί τών τάσεών του, τότε ακριβώς έμπεριέχει τήν έξουσιαστική δομή αυτού του ένπάρχοντος. Μία πολιτική χειραφέτησης ζει από τό μή ένπάρχον καί για τό λόγο αυτό άλλωστε είναι άβέβαιη καί προχωρά ψηλαφόντας. Καμιά επιστήμη, ούτε καί ή Οικολογία, δέν μπορεί νά τής προσφέρει βεβαιότητα. "Ακόμα καί ή Οικολογία δέν θέτει εκτός ισχύος τήν ελευθερία τών αποφάσεων. "Όμως, αυτή ή ελευθερία δέν είναι ή επικυριαρχία του νικητή, ο όποιος ύπαγορεύει στον πεσμένο κάτω αντίπαλο τούς όρους του κατά βούληση. "Επειδή ή έννοια τής χειραφέτησης χάνει τό νόημα τής, όταν σ' αυτή δέν συμπεριλαμβάνεται ή συμφιλώση μεταξύ ύποκειμένου καί αντικειμένου (έπίσης καί του φυσικού αντικειμένου), καί άρα χρειάζεται προβληματισμός γύρω από τις αξιώσεις καί τις προθέσεις, γι' αυτό καί ή Οικολογία, ή όποια μας παρέχει σχετικές πληροφορίες, είναι καί ή ίδια μία στιγμή μέσα στην παραγωγή τών κανόνων καί δέν υποτάσσεται άπλά σ' αυτούς. "Όταν άναρωτηθούμε, αν οι «άξίες» κατάγονται από τήν Οικολογία ή αν τής προσδίδονται απέξω, από τήν κοινωνία, καί άπαιτήσουμε μία αντιδιαλεκτική άπάντηση του τύπου «είτε τό ένα είτε τό άλλο», τότε καταλήγουμε συνεπέστατα νά αφαιρούμε από τήν έννοια τής Οικολογίας, αυτό ακριβώς που τής προσδίδει τό ποιοτικό γνώριμο τής χειραφέτησης.

Μία κατηγορία μας περιμένει εδώ κοντά: Μία τέτοια αντίληψη τής «Οικολογίας μέσα σε πλαίσια χειραφέτη-

σης» είναι άφηρημένη — ούτοπική, στηρίζεται σε όνειρα καί επιθυμίες που δέν μπορούν νά γίνουν πραγματικότητα σ' αυτό τόν κόσμο. "Η απαλλαγμένη από τήν κυριαρχία σχέση ανθρώπου — φύσης θεωρείται ότι άνήκει σ' αυτά τά όνειρα. "Η κυριαρχία επί τής φύσης είναι άδύνατο νά καταργηθεί, είναι «αίώνια φυσική συνθήκη» για τήν ανθρώπινη ύπαρξη, τό πολύ πολύ θά μπορούσαμε νά περιορίσουμε, νά βάσουμε κάποιους φραγμούς στο «βασίλειο τής αναγκαιότητας». "Ας υποθέσουμε καταρχήν ότι αυτό είναι σωστό. Μου φαίνεται ότι δέν έχουμε μπροστά μας τό έρώτημα, αν ή συμφιλώση ανθρώπου καί φύσης πρέπει νά γίνεται νοητή έξατολογικά, ως πραγματοποίησιμη κατάσταση ή νά θεωρείται μόνον ως κανονιστική ιδέα· αν τό «βασίλειο τής αναγκαιότητας» μπορεί νά καταργηθεί ή μόνον νά περιορισθεί ποσοτικά καί ίσως επίσης νά μεταβληθεί ποιοτικά. "Όμως ένα οικολογικό κίνημα που άποσκοπεί στην χειραφέτηση, θά πρέπει νά δρά έχοντας ως σημαία του εκείνο τό μέγιστο, καί καταρχήν τό ζήτημα είναι νά αφαιρέσει από τήν κυριαρχία επί τής φύσης τήν καθοριστική τής θέση σε κάθε εκδήλωση τής ζωής, νά τήν περιορίσει μέσα στο σύνολο τών βιοτικών σχέσεων, σε ένα αναγκαίο, αλλά όχι δεσπόζον στοιχείο τους. Αυτό όμως προϋποθέτει ένα ύψηλό βαθμό ελευθερίας από τούς φυσικούς καταναγκασμούς, ένα ύψηλό βαθμό ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων. Οι «οικολογικές» προσκλήσεις για έπιστροφή στην αρχαϊκή άθωότητα παραβλέπουν αυτή τήν έξάρτηση.

ΠΡΑΞΗ Ή ΤΕΧΝΙΚΗ;

Τό ότι ή Οικολογία όφείλει νά είναι Πρακτική επιστήμη δέν σημαίνει βέβαια ότι πρέπει νά πάει ο νοός μας σε ένα είδος «έφαρμοσμένης» επιστήμης, δηλαδή σε μία επιστήμη που δέν προμηθεύει μόνον θεμελιακές γνώσεις, αλλά αναπτύσσει τήν προβληματική της από τή σκοπιά μιας τεχνολογικής έφαρμογής της. "Η Πράξη είναι κάτι διαφορετικό από τήν τεχνική. "Α-

11. "Η σύλληψη τής «Permakultur» του Β. Mollison, αναλύθηκε από τόν V. Keckstein στην ομάδα εργασίας όπου παρουσιάστηκε ή παρούσα εισήγηση γιά πρώτη φορά.

12. Τρεπλ, Α., δ.π. σελ. 25.

13. "Η αναδάσωση τής Lüneburger Heide (λοφώδης περιοχή, σήμερα μέ λειβάδια καί θαμνώνες που χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι στην Βόρεια Γερμανία, μεταξύ Άμβούργου καί Άννόβερου — Σημ. τ. μφ.) ή όποια προέκυψε λόγω καταστροφής του φυσικού δάσους, θά μας φαινόταν σήμερα καταστροφή τής φύσης.

κριβώς εδώ περνά η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μιάς αντίληψης για την Οικολογία πού άποσκοπεί στη χειραφέτηση και μιάς αντίληψης ένταγμένης μέσα στις κυρίαρχες σχέσεις. Η τελευταία δέν μπορεί νά έννοήσει διαφορετικά τό οικολογικό πράττειν, παρά μόνον ως διαχείριση τεχνικών άποφάσεων. Αυτό σημαίνει: Η φύση είναι ένα άπλό αντικείμενο, δέν τής πέφτει λόγος νά ανακατευτεί με τούς στόχους και τούς σκοπούς. Η Πράξη όμως σχετίζεται με τίς βιοτικές σχέσεις ως σύνολο· δέν είναι ένα πράττειν πού ύπακούει στόν όρθολογισμό τού σκοπού ό όποιος θεωρείται δεδομένος, αλλά τήν άφορά επίσης ιδιαίτερα ή άντιπαράθεση γύρω από τό ποιοί πρέπει νά είναι οί σκοποί. Βρίσκεται μέσα στό πλαίσιο πού όρίζει και ύλοποιεί τό νόημα τής κοινωνικής κίνησης, τών βιοτικών σχέσεων ως σύνολο.

Ός πρός τό θέμα αυτό δέν μπορούμε νά άποφύγουμε τό έρώτημα, ποιά σημασία έχει για μäs ή φύση, ή όποία δέν έχει κατασκευασθεί από μäs και δέν είναι προορισμένη νά παρακολουθεί τούς σκοπούς μας· δηλαδή τό πρακτικό-ούτοπικό ζήτημα, πώς μπορεί κανείς νά ζει σε ένα κόσμο, όπου όλα είναι σχεδιασμένα, όλα έχουν γίνει άπλά μέσα, όπου ή κοινωνία συναντάται μόνον με τόν έαυτό της. Μπροστά σ' αυτό τό έρώτημα όφείλει νά άπολογηθεί επίσης τό εργαλειικό πράττειν πού ύπακούει στόν όρθολογισμό τού σκοπού, αλλά και ή αντίστοιχη επιστήμη «χωρίς άξίες»· άκόμα και εκείνη πού κάτω από τό όνομα Οικολογία, έρμηνεύει τά φυσικά πράγματα ως άπλά μέσα στην ύπηρεσία ενός άνώτατου σκοπού — τής (αυτο)σταθεροποίησης τού οικοσυστήματος.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Μέσα στην προοπτική τής «σχέσης χωρίς κυριαρχία», οί σκοποί μας εκπληρώνονται μόνον τότε, όταν ή φύση δέν είναι πιά έν άπλό μέσο· όπως, ως πούμε, έμφανίζεται ή σχέση ανθρώπου-φύσης μέσα στό πλαίσιο τής προβληματικής για τήν προστασία τού «τόπου μας»: τό φυσικό αντικείμενο «χρησιμοποιείται», χωρίς όμως τό δικαίωμα ύπαρξής του νά όφείλεται άπλά και μόνον στό ότι λειτουργεί για κάποιο σκοπό. Άρκει ότι ύπάρχει, και μάλιστα, ότι ύπάρχει ως τό συγκεκριμένο αντικείμενο, με τήν ιδιαιτερότητά του και τή μοναδικότητά του. Δέν μπορεί νά ύποκατασταθεί με κάποιο άλλο, όμοιας λειτουργίας. Κατά συνέπεια, ή Οικολογία ως επιστήμη ενός κινήματος χειραφέτησης θά πρέπει νά θέσει στό κέντρο τών προσπαθειών της τό ιδιαίτερο, τό άνεπανάληπτο. Δέν θά πρέπει νά τίθεται σε πρώτη γραμμή τό

ζήτημα τού όποιοδήποτε γενικού νόμου πού ύπεισέρχεται, αλλά τό ζήτημα τού συγκεκριμένου φυσικού αντικειμένου, μέσα στις τοπικές και χρονικές του δεσμεύσεις και μέσα στις βιοτικές-πρακτικές του σχέσεις.

Αυτό δέν σημαίνει βέβαια νά προσέχουμε μόνον τό άπομονωμένο, μοναδικό αντικείμενο. Η Οικολογία έμφανίσθηκε για νά έρευνήσει τά φυσικά αντικείμενα όχι κάτω από συνθήκες πειραματικής άπομόνωσης, αλλά μέσα στην όλότητα τών σχέσεών τους. Αυτό ήταν ή άξίωσή της για «συνολικότητα». Αυτό δέν εκπληρώνεται με τό νά ψάχνει και νά βρίσκει κανείς νόμους, σύμφωνα με τούς όποιους λειτουργούν «σύνολα» θεωρούμενα ως συστήματα· όπως οί νόμοι γύρω από τήν συνάρτηση μεταξύ πολυπλοκότητας και σταθερότητας, πού νά έχουν ισχύ από τήν κλίμακα τού κυττάρου μέχρι και τού οικοσυστήματος ή και μέχρι τήν ανθρώπινη κοινωνία. Η άξίωσή της ήταν νά έρευνάται τό συγκεκριμένο μέσα στην όλότητα τών σχέσεών του, πράγμα πού σημαίνει επίσης νά άναζητάται τό γενικό μέσα στό ειδικό. Η δλη κοινωνική κατάσταση, ή όποία οδηγεί μιά συγκεκριμένη λίμνη στην οικολογική κατάρρευση, είναι αυτό πού θά πρέπει νά κατονομάζεται από τήν Οικολογία· και όχι μόνον ένα άθροισμα ή ένας συνδυασμός παραγόντων, πού σε τελευταία ανάλυση είναι άπομονωμένοι μεταξύ τους (πράγμα πού κάνουν οί αναλυτικές επιστήμες, χωρίς νά μπορούν νά προχωρήσουν πιά πέρα). Όμως τό ενδιαφέρον στρέφεται πρός τή συγκεκριμένη λίμνη. Η λίμνη έν γενεί, οί νόμοι τών συστημάτων οί όποιοί διέπουν τή ζωή μέσα στη λίμνη, τά μοντέλα πού μäs επιτρέπουν νά κατανοήσουμε καλύτερα τά συμβαίνοντα, είναι άφαιρέσεις και κατασκευές τής επιστήμης. Η φύση ή ίδια είναι τό συγκεκριμένο. Μόνον όταν ενδιαφέρεται για τό συγκεκριμένο, μπορεί μιά επιστήμη νά αυτοαποκαλείται Φυσική Έπιστήμη, όρθά και δικαιωματικά.

Μπορεί όμως μιά Οικολογία, όπως έχει σκιαγραφηθεί, νά όνομάζεται καθοδηγητική επιστήμη; Όπως όδηποτε, μιά επιστήμη πού διερευνά τή σημασία, τίς τάσεις και τίς δυνατότητες τής φύσης μέσα στις πρακτικές βιοτικές άλληλουχίες, και μάλιστα μέσα στόν ούτοπικό όρίζοντα μιάς σχέσης άπαλλαγμένης από τήν κυριαρχία, είναι χρήσιμη για ένα κίνημα χειραφέτησης. Όμως ή καθοδηγητική επιστήμη έμπεριέχει μιά ήγετική άξίωση.

Στις διαδεδομένες αντίληψεις για τήν Οικολογία ως καθοδηγητική επιστήμη, ή άξίωση θεμελιώνεται ως έξής: ή Οικολογία ένσωματώνει όλες τίς άλλες ειδικότητες, από τήν ύπερπιστήμη τών νόμων τού δικτυωμένου

Όλου δέν ξεφεύγει τίποτε· στην περίπτωση τού Carra όπως είδαμε, ούτε καν ή Θεολογία δέν ξεφεύγει.

Αυτό δέν είναι μόνον εκδήλωση ενός τεχνοκρατικού τρόπου σκέψης, πού έχει ως κατεύθυνση τόν χωρίς έλεγχο και μιάς κοινωνικής πραγματικότητας πού ύποβαθμίζεται όλο και περισσότερο σε μιά άπλή άλληλουχία λειτουργιών, αλλά επίσης παραλογισμός. Η Οικολογία αναπτύχθηκε ιστορικά ως μιά ειδικότητα τής βιολογίας. Άν και είναι σωστό ότι ένας άσπυρρός διαχωρισμός από τίς Κοινωνικές επιστήμες δέν είναι σκόπιμος — τό αντικείμενο τής Οικολογίας δέν είναι βέβαια ή φύση ως τέτοια, αλλά ή φύση πού επηρεάζεται, σημαδεύεται και διαμορφώνεται από τούς ανθρώπους, θεωρούμενη μέσα στην προοπτική μιάς έναλλακτικής σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης—, παρόλα αυτά παραμένει μιά φυσική επιστήμη. Ζητήματα τού πολύ άγώνα, τής δυναμικής τών διακρατικών σχέσεων, ή διαμόρφωση τής ιδεολογίας κ.τ.λ., παραμένουν άπρόσιτα για τήν Οικολογία και τό πολύ πολύ, μπορεί αυτή μόνον νά συμβάλλει σε περιορισμένο βαθμό για νά διευκρινισθούν.

Δέν είναι δυνατό νά παραγκωνισθεί με τή βοήθεια τής Οικολογίας μιά κριτική, διαλεκτική Κοινωνική επιστήμη· ή σημασία τής τελευταίας για τήν καθοδήγηση τού πολιτικού Πράττειν είναι τέτοια, ώστε δέν μπορεί νά ύποκατασταθεί. Θεωρώ βαρύ σφάλμα και πρόσδεση σε ρεύματα τής μόδας, τό γεγονός ότι επιστημονικές περιοχές πού δέν έχουν καμία άπολύτως σχέση με τό αρχικό αντικείμενο τής Οικολογίας, δηλαδή τό «ύπεροργανισμικό επίπεδο» τής ζωντανής φύσης, φορούν στόν έαυτό τους σάν καπέλο τό όνομα Οικολογία, με τή δικαιολογία ότι άσχολούνται και με τή «διαχείριση», τή «δικτύωση» ή τήν «όλότητα».

Φαίνεται ότι ύπάρχουν δύο παραλλαγές: Πρώτο, ή σύγχυση τής Οικολογίας με τίς επιστήμες τών Συστημάτων (Θεωρία Συστημάτων, Πληροφορική Θεωρία, Κυβερνητική). Στόν τεχνοκρατικό και όλοκληρωτικό χαρακτήρα τών ιδεολογιών πού κρύβονται πίσω από αυτή τή σύγχυση (και τόν ιδεολογικό χαρακτήρα τής θεωρίας), έχω ήδη αναφερθεί. Η δεύτερη παραλλαγή είναι ή έξής: Μεταχειρίζονται τήν Οικολογία με τήν έννοια τού συγκεκριμένου — όλιστικού τρόπου σκέψης. Έδώ θά έπρεπε νά αναρωτηθούμε μόνον, για ποιο λόγο, άκόμα και σε περιπτώσεις όπου διαθέτουμε από καιρό καλούς χαρακτηρισμούς (όπως τά όνόματα συγκεκριμένων, μη βιολογικών επιστημών), θά πρέπει όλα νά τά μετατρέψουμε σε «Οικολογία». Όλιστική μ' αυτή τήν έννοια είναι π.χ. ή ειδική Γεωλογία. Άλλά στό βαθμό πού δέν έχει νά κάνει καθόλου

μέ βιολογικά συμβαίνοντα, δέν έχει έπίσης νά κάνει καθόλου μέ τήν Οικολογία. Καί οί Κοινωνικές Έπιστήμες; Δέν ενδιαφερόμαστε βέβαια στίς έμπειρικές-αναλυτικές, τών όποιων οί κατοχυρωμένες περιοχές άπλά και μόνον έχουν πρόσβαση πρós τó κοινωνικό όλον, αλλά στίς κριτικές, διαλεκτικές κοινωνικές έπιστήμες πού άσχολούνται μέ τούς ανθρώπους και μέ τήν ανθρώπινη κοινωνία σέ όλες τίς σχέσεις της — έπίσης και πρós τή φύση.

Τό ότι αυτή ή σχέση πρós τή φύση έχει (πραγματικά ή ύποθετικά) παραμεληθεί, δέν αλλάζει καθόλου τό γεγονός ότι ανήκει στό πρόγραμμα τους: οί σημερινές προσπάθειες λοιπόν δέν αλλάζουν τίποτε άπό τή δομή τής ειδικότητας. Βέβαια, ή όπτική τής σχέσης πρós τή φύση μπορεί νά όνομάζεται οικολογική, και αυτό πράγματι συμβαίνει άπό καιρό.

Καί οί δύο παραλλαγές (μετονομασία τών έπιστημών τών Συστημάτων σέ Οικολογία και μετονομασία τού συγκεκριμένου - όλιστικού τρόπου σκέψης σέ Οικολογία), κρύβουν άπό μόνες τους ένα κίνδυνο, ό όποιος δέν πρέπει νά ύποτιμάται: τήν μεταφορά γνώσεων και θεωριών, οί όποιες έχουν άποκτηθεί στό βιολογικό πεδίο, στην περιοχή τού κοινωνικού, δηλαδή τόν κίνδυνο τού Βιολογισμού.

Έδώ δέν άμφισβητείται ότι οί Έπιστήμες τών Συστημάτων μπορούν νά γίνουν ένα νέο, γόνιμο έρευνητικό πεδίο. Θέλω μόνον νά πώ, ότι αντίθετα άπό όσα ισχυρίζονται οί συγγραφείς τής Έποχής τής Άλλαγής (Wendzeit), οί έπιστήμες αυτές δέν όδηγούν πρós ένα νέο έπιστημονικό Παράδειγμα, πέρα άπό τό έξουσιαστικό τύπου Παράδειγμα τού Δυτικού Πολιτισμού — τών Νεότερων Χρόνων — τών Φυσικών Έπιστημών. Έντελώς αντίστροφα, όπου θέλουν νά άποκτήσουν καθολικότητα, άποκτούν όλοκληρωτικά χαρακτηριστικά. Δέν άμφισβητώ έπίσης ότι ή νέα όπτική τού συγκεκριμένου-όλιστικού, έχει νόημα και χρησιμότητα, ιδιαίτερα μέσα στην προοπτική μιάς σχέσης ανθρώπου-φύσης άπαλλαγμένης άπό τήν κυριαρχία: ισχυρίζομαι μάλιστα, ότι ό κυρίαρχος σήμερα, άφαιρετικός-γενικευτικός, λειτουργιστικός τύπος έπιστήμης μέ τόν έξουσιαστικό του χαρακτήρα, μπορεί νά ξεπερασθεί — άν μπορεί νά ξεπερασθεί — μόνον πρós τήν κατεύθυνση μιάς έπιστήμης πού στρέφει τήν προσοχή της πρós τό αντικείμενο, δηλαδή μιάς συγκεκριμένης έπιστήμης.¹⁴

Έδώ βέβαια, ό πρόσθετος χαρακτηρισμός της ως «όλιστικής» θά πρέπει νά επανεξετασθεί, λόγω τής καταγωγής τού όρου άπό τήν συντηρητική και κριτική πρós τόν πολιτισμό παράδοσης.

Ίσχυρίζομαι μόνον, ότι δέν είναι δυ-

νατό νά τοποθετήσουμε τά πάντα κάτω άπό τήν έπιγραφή Οικολογία και μάλιστα γιά ένα άκόμα λόγο, εκτός άπό αυτόν πού ήδη κατονόμασα (δηλαδή, ότι αυτό δέν σημαίνει τίποτε άλλο παρά έναν λόγω μόδας άναβατισμό ειδικοτήτων πού ύπάρχουν και έχουν ήδη όνομα):

Ή όριοθέτηση τής Οικολογίας στό πεδίο μιάς βιολογικής έπιστήμης, δηλαδή όπως είδαμε προηγουμένως στό πεδίο τών σχέσεων ανθρώπου-φύσης και μάλιστα στή φυσική πλευρά τής σχέσης αυτής, έχει προταθεί ήδη, άπό άλλες πλευρές και γιά άλλους λόγους. Έχει προταθεί, γιά νά μη νομιμοποιηθούν οί έλλειδες πού επενδύονται στην έννοια τής Οικολογίας και τείνουν πρós μιά θεμελιακή, συνολική άνατροπή: έχει προταθεί, γιά νά περιορισθεί τό πλάτος τού πεδίου μιάς νέας όπτικής σέ κάτι πού αντίστοιχεί περίπου μέ τήν έπίσημη αντίληψη τής «προστασίας τού περιβάλλοντος», δηλαδή σέ ένα τομιακό πρόβλημα. Σέ όλα αυτά αντίλεγω. Οί ύποτιθέμενες έπεκτάσεις είναι στην πραγματικότητα επανακαθορισμοί, είναι έντελώς νέοι προσδιορισμοί. Άπό μιά έπιστήμη μέ καθορισμένο πεδίο αντικείμενων, άπό μιά ειδικότητα πού έμμένει στό αντικείμενό της, κατασκευάζουν μιά μέθοδο πού εφαρμόζεται γενικευτικά, κατασκευάζουν ένα τρόπο σκέψης, μιά τυπική έπιστήμη: δικτυωμένη σκέψη, όλιστική όπτική, θεωρία τών σχέσεων κ.τ.λ.

Δέν είναι έπεκτάσεις, έπειδή μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο πού άποκτούν τή δυνατότητα γενικευτικής εφαρμογής, χάνουν τό αντικείμενο. Ή Οικολογία δέν άσχολεϊται πιά μέ τή σχέση τών ανθρώπων πρós τή φύση, αλλά μόνον μέ σχέσεις έν γένει. Ή Οικολογία χάνει τήν άναφορά πρós μιά συγκεκριμένη σχέση πού χαρακτηρίζεται άπό τήν κυριαρχία, τή σχέση τών ανθρώπων πρós τή φύση, γίνεται θεωρία ενός νέου τρόπου κατανόησης και σκέψης: κατά συνέπεια γίνεται μιά θεωρία, πού ισχυρίζεται ότι ή οικολογική κρίση είναι μιά κρίση τού τρόπου σκέψης, όχι κρίση τής κυριαρχίας. Δέν είναι τυχαίο, ότι αυτή ή ιδέα, στην περίπτωση τού Κάπρα και άλλων συμβαδίζει μέ μιάν αντίληψη τής Οικολογίας ως τρόπου σκέψης.

Η ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Ή κυριαρχία επί τής φύσης και ή κυριαρχία επί τών ανθρώπων έχουν μιά κοινή ρίζα. Ο άνθρωπος ξεφυγε άπό τή βία τής φύσης έσωτερικεύοντας τούς νόμους και έξαναγκασμούς της — ως γνώση τών φυσικών σχέσεων πού ύπακούουν σέ νόμους: μέ τόν τρό-

πο αυτό μπόρεσε νά κυριαρχήσει επί τής φύσης. Αυτό όμως είχε ως άναπόφευκτη συνέπεια νά διαμορφώνει τή δική του συμπεριφορά, ως ότομο και ως κοινωνία, σύμφωνα μέ τούς νόμους αυτούς, δηλαδή νά ύποτάσσεται σ' αυτούς. Άπό τήν πρώτη κατασκευή εργαλείων (πράγμα πού ήδη άπαιτούσε ρύθμιση τής ζωής), μέχρι τίς «αντικειμενικές άνάγκες» πού χρησιμοποιεί ως πρόσχημα ή πυρηνική τεχνολογία, ύπάρχει μιά άνερχόμενη γραμμική έλευθερίας άπό τή φύση και έναντίον τής φύσης, αλλά και ύποταγής στους νόμους πού άπέσπασε ό άνθρωπος άπό αυτήν, γιά νά ένσωματωθούν στους μηχανισμούς, στην κοινωνική όργάνωση, στό ανθρώπινο πνεύμα και σώμα («αυτοκυριαρχία»).

Γιά τό λόγο αυτό, κάθε χειραφέτηση μέ βάση τήν αυξανόμενη κυριαρχία επί τής φύσης είναι άπατηλό φαινόμενο, όδηγει όλο και βαθύτερα σέ μιά καταπίεση άπό τή «δέυτερη φύση». ¹⁵ Γιά τό λόγο αυτό, τό οικολογικό κίνημα, παρ' όλες τίς τάσεις αυτοένταξης στό δεδομένο ή έπιστροφής στό ειδυλλιακό παρελθόν πού παρουσιάζει, είναι τό πρώτο ριζοσπαστικό κίνημα χειραφέτησης, άφού άσχολεϊται μέ τή ρίζα κάθε είδους καταπίεσης. Άν και ή Οικολογία μπορεί νά λειτουργεί «καθοδηγητικά» γιά ένα κίνημα χειραφέτησης μόνον όταν τοποθετεί τόν έαυτό της στό πλευρό μιάς κριτικής Κοινωνικής Έπιστήμης τής χειραφέτησης (δηλαδή όταν έννοεί τό αντικείμενό της σέ άναφορά μέ τήν κοινωνική κίνηση, ως μιά άπό τίς στιγμές της), ώστόσο παρ' όλα αυτά, ή συζήτηση αυτής τής Κοινωνικής Έπιστήμης γιά τή χειραφέτηση τών ανθρώπων είναι σέ τελευταία άνάλυση μιά συζήτηση γιά τήν Οικολογία.

«Καί τελικά, μπορούμε μάλιστα νά πούμε: ή σχέση τού ανθρώπου πρós τή φύση άποκαλύπτει περισσότερο γιά τό (κοινωνικό και ιστορικό) πλαίσιο πού τόν έμπεριέχει, παρά ή σχέση ανθρώπου πρós άνθρωπο. Διότι ό "άνθρωπος" είναι ή σχετική, ενώ ή "φύση" είναι ή άπόλυτη πραγματικότητα, είναι τό πραγματικό πρόβλημα τού ιστορικού όρίζοντα».¹⁶

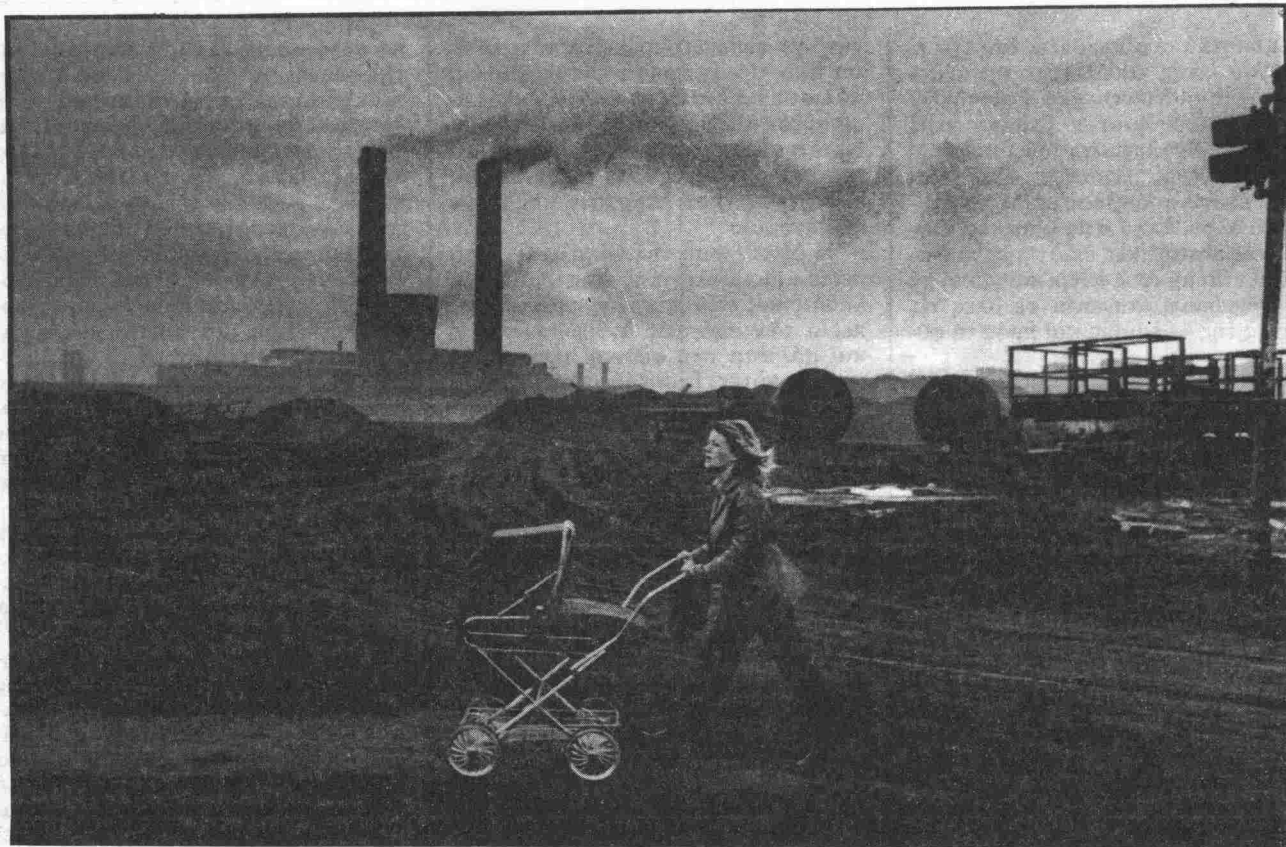
Δημοσιεύτηκε στό τεύχος 4/1985 τού περιοδικού «Komune», Άπρίλιος 1985, Φραγκφούρτη.

Μετάφραση άπό τήν γερμανικά: Γ. Ριτζούλης

14. Σύγκριση μέ: Gleich, A.v.: *Alternativen der Naturwissen-Schaft*, χειρόγραφο, 1984.

15. Σύγκριση μέ: Horkheimer, M./Adorno, T.: *Η Διαλεκτική τού Διαφωτισμού*, Άθήνα ('Υψίλον) 1987.

16. Bloch, E.: «Über Naturbilder seit Ausgang des 19. Jahrhunderts». Στόν τόμο: Bloch, E.: *Literarische Aufsätze*, Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1984, σελ. 451.

Οι «Πράσινοι» στή Δυτ. Γερμανία

του Werner Hülsberg

(...) Οι Πράσινοι είναι σήμερα διαιρεμένοι σε τέσσερα κύρια ρεύματα που διεκδικούν το μέλλον του κόμματος. Αδτά τά ρεύματα αντιπαράθθενται συχνά άναμεταξύ τους κι ύποστηρίζουν εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις πάνω σε ζητήματα στρατηγικής, ενώ μερικές φορές μόλις πού διαχωρίζονται πάνω σε ζητήματα τακτικής. Στά δεξιά του κόμματος βρίσκονται οι οικολευθεριακοί (*eco-libertarians*)¹, οι όποιοι ύποστηρίζουν μιά ριζοσπαστική πολιτική χωρίς ταξικές άναφορές και κηρύσσουν τόν πόλεμο στόν «δικτατορικό γιακωβινισμό τών σοσιαλιστών». Στ' άριστερά είναι οι *οικοσο-*

σιαλιστές (eco-sosialists), οι όποιοι έπιμένουν στή σχέση μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών θεμάτων καθώς και στήν άνάγκη άνατροπής του άστικού κράτους. Στο κέντρο τοποθετούνται, άφ' ενός οι *ρεαλιστές* οι όποιο έπιχειρηματολογούν ύπέρ του συμβιβασμού μέ τό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) και μιάς έφικτής «πολιτικής μεταρρύθμισης», και άφ' έτέρου οι *θεμελιακοί (fundamentalists)* με χαρακτηριστικά πλησιέστερα πρós τούς οικοσοσιαλιστές άπό τούς όποίους όμως διαχωρίζονται πάνω στό ζήτημα τών σχέσεων μέ τό εργατικό κίνημα. Ένώ τά βασικά σημεία άναφοράς τών

διαφόρων ομάδων ενισχύονται, αυτό τό ίδιο τό οικοσοσιαλιστικό ρεύμα βρίσκεται πιασμένο στή μέγγενη μιάς έσωτερικής διαμάχης. Έναν ιδιαίτερο ρόλο σ' αυτό τό κομματικό μείγμα παίζουν όρισμένα ίδρυτικά μέλη όπως ή Πέτρα Κέλυ ή ό Λούκας Μπέκμαν, πού δέν έχουν βάσεις στό κόμμα άλλα περιφέρουν τήν ύποστήριξή τους στίς διάφορες ομάδες κατά κάποιο βοναπαρτιστικό τρόπο. Σήμερα μπορεί νά είναι μέ τούς οικοσοσιαλιστές και τούς θεμελιακούς άπορρίπτοντας τήν ύποστήριξη ή τήν άνοχή μιάς σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης, άλλα μακροπρόθεσμα ύποστηρίζουν τήν

προοπτική των ρεαλιστών που επιζητούν να φτάσουν σε κάποιο είδος συμφωνίας με το SPD. Η συμπεριφορά αυτών των ιδρυτικών στελεχών καθρεφτίζει το δίλημμα του κόμματος: κανένα από τα ρεύματά του δεν προσφέρει μία συνεκτική απάντηση στην κρίση κατεύθυνσής του.

ΟΙ ΡΕΑΛΙΣΤΕΣ

Η κύρια βάση των ρεαλιστών βρίσκεται στο Έσσεν αλλά έχουν επίσης υποστηρικτές στη Βόρεια Ρηνανία, Βεστφαλία, Κάτω Σαξωνία και στην Κοινοβουλευτική ομάδα. Περισσότερο γνωστοί εκπρόσωποί τους είναι οι Ζόσκα Φίσερ, Όττο Σίλλυ και Βάλτραντ Σόπε.

Υποστηρίζονται από την παλαιά πλειοψηφία της έξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης (αύθρομητιστές). Ο Όττο Σίλλυ (που έφτασε στο σημείο να περιγράφει τους Πράσινους ως «τόν φυσικό νεαρό συνεταίρο του SPD») σημείωσε μία επιτυχία στη δεκαετία του '70 ως αντίπαλος του *Berufsverbot* κι ως υποστηρικτής των πολιτικών ελευθεριών.² Αυτή η πτέρυγα των Πρασίνων συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό πρώην μελών του SPD. Η δύναμή της βρίσκεται στην κατανόηση του γεγονότος ότι η έλευση της κυβέρνησης του Κόλ άλλαξε τις συνθήκες της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης στη Δυτική Γερμανία.

Όπως το θέτει ο Φίσερ: «Ός σήμερα η πρότασή μας άφορδουσε πάντοτε τις μοιραίες συνέπειες της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής για την ανάπτυξη και τους εξοπλισμούς, κάτι που οδήγησε από μόνο του τους ψηφοφόρους στην κατεύθυνσή μας. Άλλα σήμερα αλλάζει ο αγώνας για την ήγemonία του κινήματος μεταρρύθμισης της δεκαετίας του '80».³ Οι ρεαλιστές θεωρούν το SPD —σέ εθνικό επίπεδο— σύμμαχο κι ανταγωνιστή ταυτόχρονα, που τους υποχρεώνει να αναζητήσουν μία κάποια κοινή προσέγγιση ως προς τα κυβερνώντα αστικά κόμματα. Ο Σίλλυ γράφει: «Μερικά τμήματα των Πρασίνων υποτιμούν τους κινδύνους μιας μετατόπισης προς τα δεξιά, όπως είναι φανερό από τη διατύπωσή τους για το μικρότερο κακό, υποτιμούν τους κινδύνους μιας συντηρητικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής δημόσιας τάξης. Πρέπει να λάβουμε υπόψη τι αποτέλεσμα θα 'χει η απόρριψη από εμάς της προοπτικής ενός ρεαλιστικού άριστερου συνασπισμού αντίπαλου της δεξιάς και πώς αυτό θα απέτρεπε μία δεξιόστροφη πολιτική».

Φυσικά, η προοπτική ενός συνασπισμού αντιμετώπιζεται ταυτόχρονα κι ως μέρος μίας διαδικασίας συνεχιζόμενης αντιπαράθεσης και σύγκρουσης με το SPD. Ο Φίσερ γράφει: «Κι οι δύο ανταγωνιστές είναι υποχρεωμένοι σέ δριμύ ανταγωνισμό, γιατί ό ένας μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σέ βάρος του άλλου. Από την άλλη πλευρά είμαστε αναγκασμένοι να συνεργαζόμαστε άκρμα κι ως τό σημείο άνοχής μιάς κυβέρνησης του SPD, γιατί τά ενδιαφέροντα της πλειοψηφίας του έκλογικού σώματος τό απαιτούν». Μιά στάση δηλαδή σαν τίς Προτενσταντικές σέκτες που έπρεπε να συνασπίζονται μέ την «πόρνη Ρώμη» (τό SPD) έναντιον των άπίστων (ή δεξιά).

Ποιές είναι οι άδυναμίες των ρεαλιστών; Καταρχήν βάζουν στό ράφι κάθε ζήτημα βασικού μετασχηματισμού της κοινωνίας κι αυτοαναγορεύονται ως οι κατ' έξοχήν πραγματιστές. Για τόν Φίσερ ό βασικός κοινωνικός μετασχηματισμός είναι μία «όμιχλώδης ιδέα» επειδή «κανείς δέν μπορεί να πεί πώς μπορούμε να διευθύνουμε μία επανάσταση ή έστω έναν μετασχηματισμό μικρής κλίμακας». Προφανώς, οι ρεαλιστές δέν προτίθενται να σπάσουν τούς δεσμούς μέ τά μαζικά κινήματα, αλλά υποστηρίζουν ότι η βασική εξέλιξη της κατάστασης είναι προς την κοινοβουλευτοποίηση, τή συμμαχία και τό συμβιβασμό. Κάτω από τό λάβαρο του «ριζοσπαστικού πράσινου ρεφορμισμού» υποστηρίζουν ότι καθήκον τους είναι να μεσολαβήσουν «στό επίπεδο του κοινοβουλίου» για λογαριασμό των νέων κοινωνικών κινήματων της μειοψηφίας, να υπερασπισθούν τά συμφέροντά τους και να τά διασφαλίσουν θεσμικά μέσω του πολιτικού συμβιβασμού. Ένας τέτοιος ριζοσπαστικός ρεφορμισμός, όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τούς ρεαλιστές, δέν αποσκοπεί στην κοινωνική ολοκλήρωση. Είναι μάλλον ένας τρόπος περιχαράκωσης του «κοινωνικού δυισμού» κι εξασφάλισης των περιθωριακών ομάδων της κοινωνίας που αναπτύσσουν διαφορετικές άξιες τρόπον ζωής και σχέσεις παραγωγής. Η παλαιά αυτάπατη του άναρχισμού μέ ρεφορμιστική ένδυμασία: «Φιλελευθερισμός χωρίς τήν άστυνομία» (Τρότσκι).

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΑΚΟΙ

Οί θεμελιακοί συνιστούν τήν πιό αινιγματική πτέρυγα του κόμματος των Πρασίνων. Αυτό που τούς συνενώνει είναι η προσπάθειά τους να παρατήνουν τεχνητά τίς συνθήκες που άνέδειξαν τή ριζοσπαστικοποίηση της δεκαετίας του '70. Είναι ως έκ τούτου κάτι αντίστοιχο μέ ό,τι ό Λένιν άποκαλούσε «παιδικές ασθένειες».⁴ Η κύρια ύ-

ποστήριξη τους προέρχεται από τήν ομάδα της Φραγκφούρτης περί τούς Γιούτα Ντίτφουρθ, Μίλαν Χάρατσεκ και Μάνφρεντ Ζήραν, τούς άρχικούς ήγέτες της ομάδας Bus που αντιπαράχθηκε στή φράξια «Z», τόν Ρούντολφ Μπάρο μέλος τότε του προεδρείου μετριοπαθείς θεμελιακού της όμοσπονδιακής κοινοβουλευτικής ομάδας όπως οι Βίλυ Χόζ, Άτζη Βόλμερ και Πέτρα Κέλλυ, μειοψηφία σέ όλα τά επιμέρους κρατίδια.

Τό πολιτικό φάσμα του στρατοπέδου των θεμελιακών επεκτείνεται από τόν Ρούντολφ Μπάρο (του όποιου η πιό πρόσφατη θέση συνιστά ένα είδος θεμελιακής Θεολογίας, μία καθολική οικειοθελή έξοδο από τήν Κοινωνία), διαπερνά τήν ομάδα της Φραγκφούρτης που άντικατέστησε τά συνθήματα «μεταρρύθμιση ή επανάσταση» και «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» μέ τά συνθήματα «μεταρρύθμιση ή έξοδος»-«οικολογία ή άποκαλυψη» και φτάνει ως τούς πιό μετριοπαθείς θεμελιακούς όπως η Άντζη Βόλμερ.

Κατά κάποιο τρόπο η δύναμη των ρεαλιστών είναι η άδυναμία των θεμελιακών κι άντιστρόφως. Οί τελευταίοι άπορρίπτουν κάθε είδος τακτικού προσανατολισμού. Ο πιό διάσημος εκπρόσωπός τους Μπάρο δήλωσε: «Αν θέλουμε να δυναμώσουμε για να γίνουμε ό νεαρός συνεταίρος του SPD τότε μπορούμε έξίσου να παραδώσουμε τά όπλα μας από τώρα. Τότε πλέον δέν θα άντιπροσωπεύουμε τή ριζοσπαστική άνατροπή του βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος, καταστρεπτικού σέ παγκόσμια κλίμακα κι έξοντωτική στό έσωτερικό του, αλλά μάλλον κάποια οικογεφορμιστική επιδιόρθωση του γερμανικού μοντέλου. Ο βαθμός δεσμευσής μας στόν υλικό μετασχηματισμό δέν άλλαξε από τό 1967-68. Τό αν χάσουμε ή κερδίσουμε 2% του έκλογικού σώματος είναι άπλώς μία παρανοχηδα. Πρέπει να μάθουμε να μην έγκαταλείπουμε τίς θέσεις μας. Δέν πρέπει να υποβαθμίζουμε τήν παρέμβασή μας, να τήν έντείνουμε».

Οί θεμελιακοί θεωρούν τό Πράσινο κόμμα σαν ένα είδος σύγχρονης Όδύσειας: οι ριζοσπάστες άντιστέκονται στό δέλεαρ των σειρήνων, πλην όχι βιαίως, δηλαδή δέν είναι δεμένοι στό κατάρτι. Τό ζήτημα των συμμαχιών άπορρίπτεται μέ τά γνωστά επιχειρήματα της άκρας άριστερας από τό 1970. Ο Γιούτα Ντίτφουρθ εκπρόσωπος των θεμελιακών στην κοινοβουλευτική ομάδα αντιμετώπιζει τά δύο κύρια κομματικά μπλόκ, τό CDU/CSU και τό SPD, σαν ένα είδος σύγχρονης όλιγαρχίας και τό άριστο που μπορεί να προέλθει από τίς έκλογές είναι «ή άλλαγή από τή μία πτέρυγα του κυβερνώντος συνασπισμού στην άλλη». Η διαίρεση δεξιά-

ἀριστερά ανήκει στο παρελθόν. Ταυτόχρονα, όμως, οι θεμελιακοί θέτουν όντως το ζήτημα της έλλειψης αλήθειας σε πολλά από τα κηρύγματα των ρεαλιστών. Σύμφωνα με τα λόγια της Γιούτα Ντίτφορθ: «Η εποχή της επανάστασης πέρασε, έξω έξάγεται το παράλογο συμπέρασμα ότι ο ρεφορμισμός είναι η μοναδική επιλογή. Πρόκειται για ένα χαζοχαρούμενο πολιτικό σκεπτικό. Γιατί κάθε σοβαρή ανάλυση πρέπει να λάβει υπόψη της το γεγονός ότι κάθε παραλλαγή του ρεφορμισμού πτώχευσε ιστορικά».

Η κατηγορία τους εναντίον των ρεαλιστών συνίσταται στο ότι οι τελευταίοι δέχονται και τον τύπο και την ουσία του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος το πολύ να οδηγήσει σε μία κάπως καλύτερη παραλλαγή της σοσιαλδημοκρατίας. Κατά τα άλλα, οι θεμελιακοί υιοθετούν έναν κάπως αυστηρά ήθικό τόνο: «Το ζήτημα του νοήματος της ζωής τίθεται αυτό καθαυτό διαφορετικά για μένα και για τους Πράσινους απ' ό,τι για το SPD... Δεν μπορούμε να ζούμε με τον σημερινό τρόπο. Το SPD πρέπει να το καταλάβει αυτό, ότι άπαιτησή μας είναι: θέλουμε μία έντελως διαφορετική προσέγγιση της ζωής, θέλουμε να θέσουμε το ζήτημα του νοήματος της ζωής μ' έναν έντελως διαφορετικό και περισσότερο συνετό τρόπο. Αυτή είναι η τελευταία μας ευκαιρία για να αποφύγουμε την καταστροφή. Ακολουθώντας νέες πλειοψηφίες δεν πρόκειται να μās βοηθήσει».

Το δίλημμα των θεμελιακών είναι πώς όνειρεύονται την επανάσταση αλλά, ταυτόχρονα, είναι πρόθυμοι να συμβιβαστούν με την άναγκαία επαναστατική θεωρία και επαναστατική πρακτική. Αντίθετα στηρίζονται σε μία άψυχη κι άχρωμη ήθικολογία και μία κοινότυπη επίδειξη αρχών. Έμποδίζουν τον θρίαμβο των ρεαλιστών, αλλά είναι οι ίδιοι ένα εμπόδιο στον απαραίτητο αναπροσανατολισμό του Πράσινου Κόμματος.

ΟΙ ΟΙΚΟΕΛΕΥΘΕΡΙΑΚΟΙ

Οι ελευθεριακοί αποτελούν σήμερα την αριθμητικά άσημαντη δεξιά πτέρυγα του κόμματος, συσπειρώνοντας στο πρόγραμμά τους μερικά από τα αρχικά συντηρητικά στοιχεία που δεν εγκατέλειψαν το κόμμα μετά από την άριστερή στροφή του 1980. Σ' αυτά συμπεριλαμβάνεται ένας αριθμός διακεκριμένων προσωπικοτήτων, μεταξύ τους ο Τόμας Σμίντ, πρώην θεωρητικός των «αυθορμητιστών» της Φραγκφούρτης, ο Βόλφ Χαசενκλέβερ κι ο Βίλφριντ Κρέτσαν. Όλοι αυτοί δεν συνιστούν στην πραγματικότητα μία ανεξάρτητη δύναμη στις έσωκομματι-

κές μάχες παρά έναν κριό κρούσης με τη βοήθεια του οποίου οι ρεαλιστές αγωνίζονται σκληρά εναντίον των οίκοσοσιαλιστών. Θα πρέπει να ήχει γλυκά στ' αυτιά του Γ. Φίσερ όταν ο παλιός του σύντροφος στις οδομαχίες της Φραγκφούρτης καταγγέλλει το σοσιαλιστικό παράδειγμα ως τρομακτικό. Οι προσεγγίσεις των ρεαλιστών και των θεμελιακών είναι εξίσου ξένες σ' αυτούς. Στο *Μανιφέστο* τους διαβάζουμε: «Για τήν οικολογική πολιτική απαιτείται ήρεμία και ύπομονη. Δεν υπάρχει καθαρή εικόνα του είδους της κοινωνίας που αναζητούμε. Θέλουμε να δημιουργήσουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες θα 'ναι δυνατό να σκεφθούμε ρεαλιστικά για τη θεμελιώδη κοινωνική αλλαγή». Ο κοινοβουλευτικός δρόμος είναι αποδεκτός επειδή ή αλλαγή μπορεί να προέλθει μόνον από συμβιβασμό. Η απόφαση συμμετοχής στο κοινοβούλιο έχει νόημα και σ' αυτό το σημείο συμφωνούν με τους ρεαλιστές «μόνον αν αυτό που θέλουμε να πετύχουμε είναι μεταρρύθμιση των ύπαρχουσών συνθηκών». Ο Τόμας Σμίντ κι ο Έρνστ Χόπλιτσεν είναι περισσότερο σαφείς: «Οι Πράσινοι χρειάζονται δημοκρατική καρτερία. Μόνο με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του βλέποντας και κάνοντας μπορεί να προκύψει το περίγραμμα μιας άλλης κοινωνίας». Ώς εκ τούτου οι Πράσινοι δεν θα πρέπει να φοβούνται ούτε να διστάζουν να 'ρθουν σε διαπραγματεύσεις κι όχι μόνο με το SPD, γιατί «μία προνομιακή σύνδεση με τη σοσιαλδημοκρατία» πρέπει να απορριφθεί. Μία συμμαχία με το SPD θά ήταν, σύμφωνα με τον Τόμας Σμίντ, «μία αποδοχή του ότι οι Πράσινοι είναι μόνον τα άριστερά απορρίματα που διαχωρίστηκαν από τους Σοσιαλδημοκράτες. Πρέπει να αντιληφθούμε ότι ή Σοσιαλδημοκρατία και ειδικά τα συνδικάτα, είναι ένα από τα κύρια ύποστηρίγματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η σύνδεση μεταξύ Πράσινων και νέων κοινωνικών κινήματων θεωρείται αδιάφορη: «Μόνον οι ρεφορμιστές είναι σε θέση να πετύχουν οτιδήποτε για τους αναρχικούς».

ΟΙ ΟΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Οι οίκοσοσιαλιστές αποτελούν τήν, όντως, δυναμική πτέρυγα των Πράσινων. Είναι το κυρίαρχο ρεύμα στο Άμβουργο και στο Δυτικό Βερολίνο, έχει σημαντική ύποστήριξη στην Βόρεια Ρηνανία - Βεσφαλία κι είναι μειοψηφία σ' όλες τις άλλες οργανώσεις του κόμματος στά επί μέρους κρατίδια. Πρόκειται πράγματι για ένα ρεύμα κι όχι για μία φράζια. Αν και είναι συσπειρωμένη περί τα μεγάλα θέματα (σχέση οικολογίας και σοσια-

λισμού, απόρριψη της γραμμής της Ρεαλπολιτικής αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, μείωση του χρόνου εργασίας, κοινωνικοποίηση της παραγωγής κ.λπ.) είναι έντονοι διαιρεμένοι πάνω σε κάθε πλευρά της στρατηγικής και της τακτικής.

Ο σκληρός πυρήνας του ρεύματος οργανώθηκε το 1980-81 περί τήν έφημερίδα *Moderne Zeiten* (MZ) και τις ομάδες ύποστήριξης τις γνωστές ως Σοσιαλιστικές Πολιτικές Πρωτοβουλίες (ISPs). Η κύρια ώθηση αυτής της εξέλιξης προήλθε από τή φράζια «Z», που προέκυψε απ' τή διάσπαση της Κομμουνιστικής Αίγκας απ' όπου προέρχονται οι Ράινερ Τράμπερτ κι ο Τόμας Έμπερμαν. Το ξεκίνημα της ομάδας *Moderne Zeiten* είχε συλληφθεί ως τρόπος καλλιέργειας ενός νέου είδους σοσιαλιστικής πολιτικής που περιλαμβάνει μία στροφή προς τα μαζικά κινήματα. Οι ομάδες MZ/ISP θεώρησαν ότι το καθήκον τους μέσα στους Πράσινους ήταν «να κρατούν άνοικτη τή δυνατότητα δημιουργίας νέων συνδέσεων με τα λαϊκά κινήματα» και «να πολεμούν εναντίον κάθε τάσης προς γραφειοκρατικοποίηση ή απορρόφηση από τό άστικό κράτος». Γι' αυτό τό σκοπό οι σοσιαλιστές υπεραμύνθηκαν του δικαιώματός τους να οργανωθούν ανεξάρτητα στο έσωτερικό του Πράσινου Κόμματος. Ο ρόλος τους δεν υπήρξε κατά κανένα τρόπο σεκταριστικός. Αντιμετωπίζουν, με τό δίκιο τους ως επιτυχία τους — παραδείγματος χάριν — τό ότι στο Βερολίνο και στο Άμβουργο οι Πράσινοι κατάφεραν να πραγματοποιήσουν εύρύτερες έκλογικές συμμαχίες, ότι ή άριστερή στροφή του 1980 στέφθηκε μ' επιτυχία, κι ότι περαιτέρω προοδευτικές θέσεις παγιώθηκαν στά συνέδρια του 1983 και 1984. Ο κόσμος γύρω από τους Ράινερ Τράμπερτ και Τόμας Έμπερμαν συστηματοποίησε τις ιδέες του κατά τήν ύποστήριξη της έμπειρίας του Άμβούργου και σε αντιπαράθεση με τους ρεαλιστές στο Έσεν. Οι οίκοσοσιαλιστές αντιλαμβάνονται τήν πρόκληση και δεν έχουν έντελως άδικο όταν θεωρούν πώς ή ξαφνική αλλαγή προς τό καλύτερο του SPD, ή αποδοχή του Πράσινου λεξιλογίου απ' αυτό κι ή έπιμονή του για τήν πολιτική άνικανότητα των Πράσινων άποσκοπεί στο να «σμπιάσει ξανά τούς Πράσινους κάτω από τό όριο του 5%».

Υπάρχουν ξει κύρια στοιχεία στις απόψεις των οίκοσοσιαλιστών.

• Πρώτον, δεν άρνούνται ότι υπάρχει μία έντονη έπιθυμία μεταξύ των ύποστηρικτών των Πράσινων για έναν κοκκινοπράσινο συνασπισμό που θά μπορούσε να έπιφέρει μερικές πραγματικές βελτιώσεις. Ο Τόμας Έμπερμαν δεν έρμηνεύει αυτή τή «ψευδαίσθηση» ως πολιτική άπειρία των

ψηφοφόρων, αλλά την θεωρεί ως τό λογικό αποτέλεσμα ενός πολύ απόκρυφου επιπέδου πολιτικής αυτοσυνείδησης. Οι οικοσοσιαλιστές, λοιπόν, συνηγορούν υπέρ μιας πολιτικής συμμαχίας με τό SPD, αλλά εμφανίζουν αυτή την πολιτική κατά τέτοιο τρόπο ώστε «νά διαλυθούν οι αταπάτες που υπάρχουν ανάμεσα στους Πράσινους ψηφοφόρους». Ταυτόχρονα, όμως, πρέπει ν' αποφύγουν νά καταλήξουν σέ μιά παραλλαγή της Ρεαλπολιτικής που είτε υποστηρίζει είτε είναι υποταγμένη στίς υπάρχουσες συνθήκες. Αυτή ή πολιτική συμμαχίας, λοιπόν, είναι άπλως ένα μέσο πολιτικοποίησης της βάσης τους και των μελών του σοσιαλδημοκρατικού στρατεύου που μπορούν νά τοποθετηθούν κριτικά.

• Δεύτερον, οι εκλογές συνιστούν ένα δίλημμα γιά τους οικοσοσιαλιστές. Από τή μιά πλευρά, οι εκλογές είναι ό τρόπος με τό όποιο οικοδομείται ή αντιπολίτευση, από τήν άλλη ή εκλογική και κοινοβουλευτική δραστηριότητα ενισχύουν τίς κοινοβουλευτικές αταπάτες. Οι θεμελιακοί ξανάπεσαν στό ίδιο λάθος της δεκαετίας του '70 και προσανατόλισαν τό στόχαστρό τους πρός τήν «τελική μάχη» χωρίς νά εξετάσουν συγκεκριμένα μέ ποιόν τρόπο φτάνει κανείς τόσο μακριά κάτω από τίς παρούσες συνθήκες. Η γραμμή των ρεαλιστών, ωστόσο, είναι ένα «δημιούργημα παραίτησης κι άποτυχίας, μιά προσαρμογή στίς υπάρχουσες συνθήκες και στίς πιέσεις των κοινοβουλευτικών συναλλαγών». Ο κίνδυνος σ' αυτή τήν περίπτωση είναι ότι άν και παραμένει στήν αντιπολίτευση, «τό κόμμα εκφυλίζεται σ' ένα από τά στηρίγματα του συστήματος».

• Τρίτον, οι οικοσοσιαλιστές άπορρίπτουν όποιαδήποτε μορφή συνασπισμού μιά κι αυτό θά είχε ως συνέπεια τήν «ταύτιση με τό κράτος και με τό σύστημα». Η μόνη ρεαλιστική δυνατότητα είναι μιά προσφορά άνοχης σέ μιά κυβέρνηση του SPD, έφόσον μιά τέτοια άπλή συμφωνία θά βοηθούσε στή διάλυση κάθε αταπάτης μεταξύ των ψηφοφόρων των Πράσινων.

Τό SPD, υποστηρίζεται, θά ήταν ύποχρεωμένο ν' άπορρίψει άκόμα και τίς ελάχιστες άπαιτήσεις των Πράσινων, πράγμα που θά προκαλούσε τότε τά επιθυμητά αποτελέσματα μεταξύ των ψηφοφόρων. Οι Πράσινοι θά 'πρεπε νά παραμείνουν «αδιάλλακτοι». Αυτή ή γραμμή της άνοχης έχει τά προβλήματά της, από τή σκοπιά της διάλυσης των ψευδαισθήσεων μεταξύ των ψηφοφόρων. Οι Τράμπερτ και Έμπερμαν θά συμφωνούσαν σέ μιά σειρά μέτρων ως προϋπόθεση της άνοχης τους πρός μιά κυβέρνηση του SPD. Άλλ' αυτό φαίνεται ότι συνεπάγεται κάποια έμπιστοσύνη στή δυνα-

τότητα μεταρρύθμισης του άστικού κράτους. Η μοναδική διαφορά μεταξύ των οικοσοσιαλιστών και των ρεαλιστών είναι πώς οι πρώτοι προτίθενται νά διαλύσουν αυτές τίς προσδοκίες μεταρρύθμισης. Ο τρόπος με τον όποιο οι Τράμπερτ και Έμπερμαν προσεγγίζουν αυτό τό ζήτημα άποφεύγει τό κύριο έρώτημα που ενδιαφέρει τους ψηφοφόρους: τί σκοπεύετε νά πράξετε γι' αυτή τή δεξιά κυβέρνηση; Από τήν έμπειρία της GAL στό Άμβουργο τό 1982 γνωρίζουμε ότι ή πολιτική της άνοχης δέν έχει άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα. Τό κλειδί έπηρεασμού της εκλογικής βάσης είναι ή ανταπόκριση στήν επιθυμία της γιά ένότητα εναντίον της δεξιάς κυβέρνησης, ή έκπληρωση αυτής της επιθυμίας στό επίπεδο του κοινοβουλίου. Άλλά ή τακτική της άνοχης, από τήν ίδια της τή φύση, σχεδιάστηκε γιά νά ματαιώσει αυτή τήν επιθυμία.

• Τέταρτον, ή τακτική της άνοχης έχει νά κάνει σέ μεγάλο βαθμό μέ τήν εκτίμηση του χαρακτήρα του SPD. Από τή μιά πλευρά υπάρχει ή άποψη ότι «οί διαφορές μεταξύ CDU και SPD εξαφανίζονται, όπως είναι φανερό στήν πολιτική του Lothar Späth ενός μετριοπαθούς μέλους του CDU (...) Συνεπώς τό κύριο καθήκον είναι νά τονίζεται, ξανά και ξανά, τό «άσήμαντον της διαφορής» μεταξύ των δύο καθιερωμένων κομμάτων. Από τήν άλλη πλευρά, δίδεται μερικές φορές έμφαση στίς βαθιές διαφορές μεταξύ των άστικών κομμάτων και του κόμματος των «άστων εργατών».

Κανένας δέ διατηρεί τήν όποιαδήποτε αταπάτη περί του ότι τό CDU/CSU είναι ένα αντιαπελευθερωτικό κι αντισοσιαλιστικό κόμμα με στόχο τή δημιουργία ενός συντηρητικού αντιδραστικού μπλόκ μέσα στον πληθυσμό. «Η προπαγάνδα και παρουσίαση του SPD σ' αντίθεση με τά άστικά κόμματα, δίνει σέ κάποιον τήν έντύπωση μιάς γνήσιας κοινωνικής αντίθεσης και μιάς νύξης του τί θά μπορούσε αυτή νά 'ναι». Η Πράσινη προπαγάνδα γιά τίς «άσήμαντες διαφορές» πιέζει πολύ λίγο στήν πραγματικότητα τό SPD.

• Πέμπτον, οι οικοσοσιαλιστές δίνουν έμφαση στήν έξωκοινοβουλευτική δραστηριότητα όχι μόνο με τά νέα κοινωνικά κινήματα, αλλά και με τά συνδικάτα. «Οί Πράσινοι δέν πρέπει ν' απέχουν από τον άγώνα εναντίον της μαζικής άνεργίας και των περικοπών της κοινωνικής προνοίας γιά τους συνταξιούχους, τους νέους και τους άνέργους, αλλά, πρέπει ενεργά νά συνδεθούν και νά βοηθήσουν στήν επιτυχία έκβαση αυτού του άγώνα». Αυτό οδηγεί σέ άναμέτρηση με τό μηχανισμό των συνδικάτων, έτσι οι Πράσινοι πρέπει νά στηρίζονται σέ ομάδες στίς

κλαδικές ένώσεις και τά εργοστάσια που άντιμάχονται ήδη τήν κρίση κι ενδιαφέρονται γιά μιά έναλλακτική οικοσοσιαλιστική οικονομική στρατηγική.

• Έκτον, οι οικοσοσιαλιστές υποστηρίζουν μιά έννοια της σοσιαλιστικής κοινωνίας που πάει πέρα από τήν κατάργηση της άτομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Τό πώς όμως είναι δυνατό νά έπιτευχθεί αυτό παραμένει άδιευκρίνιστο.

«Η θεμελιώδης έναλλακτική πρόταση έχει ως εξής: είτε σκοπεύουμε ν' αναλάβουμε τήν κρατική έξουσία, όποτε πρέπει νά 'μαστε υπέρ της πολιτικής δύναμης «από τά πάνω», γεγονός που θά ήταν αντίθετο σέ ό,τι έχει έπιτευχθεί στό επίπεδο της κοινωνικής αυτοοργάνωσης; είτε άποβλέπουμε στήν υπέρβαση του κράτους, στό νά εξαλειψουμε προοδευτικά τήν πολιτική κυριαρχία μέσω της κρατικής δύναμης».

Μερικές ιδέες είναι δάνεια του έυρωκομμουνισμού: «Απελευθερωτικοί άγώνες... αναπτύσσονται επίσης μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Τό κοινοβούλιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό ως τό κεντρικό όργανο γιά τήν ανάπτυξη της ενημερωμένης πολιτικής γνώμης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών δυνάμεων. Δέν είναι άπλως και μόνον ένα βήμα».

Πίσω άπ' αυτή τήν αντίληψη μαζί με τό δάνειό της από τή «στρατηγική της φθορής», βρίσκειται ή συνειδητή επιθυμία άποφυγής αυτού που θεωρήθηκε ως τό κύριο λάθος του παρελθόντος: τό κόμμα κατακτά τήν κρατική έξουσία και προχωρά στό νά κάνει ό,τι είναι «άντικειμενικά» αναγκαίο, άκόμα κι άν αυτό πρέπει νά γίνει άταρχικά. Έντούτοις, κάθε στρατηγική γιά τήν υπέρβαση της άστικής κοινωνίας που άγνοεί τον κεντρικό ρόλο της κρατικής έξουσίας είναι καταδικασμένη νά είναι άπατηλή. Η ιδέα ότι ή κοινωνία, γιά μιά μακρά χρονική περίοδο, θά μπορούσε νά λειτουργεί σύμφωνα με δύο έντελώς διαφορετικές λογικές κι ότι ή κυρίαρχη τάξη θά επέτρεπε τήν ειρηνική ανάπτυξη της κοινωνικής αυτοοργάνωσης, έχει άπορριφθεί ιστορικά πολλές φορές. Άλλά παρά τίς αδυναμίες και τίς αντιφάσεις του οικοσοσιαλιστικού ρεύματος, αυτό παραμένει τό μόνο ρεύμα που 'ναι ικανό νά μετατρέψει τους Πράσινους σέ μιά ριζοσπαστική δύναμη στό μέλλον.

ΠΡΑΣΙΝΟΙ: ΕΝΑ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΡΟΤΥΠΟ;

Κατά τά τελευταία δέκα χρόνια ή έκόνια της Δυτικοευρωπαϊκής άριστε-

ρᾶς ἄλλαξε ριζικά. Κατά τό Γερμανικό Φθινόπωρο τοῦ 1977, ὅταν ὁ σοσιαλιστικοφιλελεύθερος συνασπισμός ὑπό τόν Χέλμουτ Σμίτ ἐσοφίξε τή μέγενη τῆς καταπίεσης πάνω στή Δυτικογερμανική ἀριστερά, ἂν καί αὐτή ποτέ δέν ἀνέπτυξε μιά δντως κοινωνική δυναμική μετά ἀπό τό 1968, ἀναπτύχθηκε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη ἕνα τεράστιο γόνιμο ἔδαφος συμπάθειας γιά τοῦς Δυτικογερμανοῦς συντρόφους. Δέκα χρόνια ἀργότερα ἡ σχέση ἀντιστράφηκε. Τώρα πλέον οἱ Πράσινοι θεωροῦνται τό πλέον πετυχημένο ριζοσπαστικό κίνημα πού ξεφύτρωσε μέσα ἀπό τό 1968. Δέν προκαλεῖ ἐκπληξη, λοιπόν, ὅτι παντοῦ ἐγιναν προσπάθειες μίμησης τοῦ Γερμανικοῦ παραδείγματος. Ἡ διεθνής προσοχή πού δόθηκε στοῦς Πράσινους τῆς Δυτικῆς Γερμανίας βρίσκεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τόν ἐπαρχιωτισμό τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν αὐτοῦ τοῦ κόμματος. Μόνον κάποιοι ἀκτιβιστές ἀφοσιώνονται σέ διεθνή ζητήματα καί, γενικά, ἡ εὐκαιρία συμβολῆς σέ μιά ἀνασύνταξη κι ἀναδιοργάνωση τῆς Δυτικοευρωπαϊκῆς ἀριστερᾶς χάθηκε.

Αὐτό γεννᾷ τό ἐρώτημα, σέ τί θά πρέπει ν' ἀποδώσουμε τήν ἐπιτυχία τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας; Ποιοί παράγοντες ἦταν εἰδικοί στή Δυτική Γερμανία καί ποιοί ἦταν γενικότεροι; Προκύπτουν λόγω αὐτοῦ κάποια εἰδικά καθήκοντα γιά τήν ἀριστερά;

• Πρῶτον, τό Πράσινο κόμμα, ὅπως ὑπάρχει σήμερα, δέν εἶναι ἕνα καθαῶς οἰκολογικό φαινόμενο, γεγονός πού ὀφείλεται στό ὅτι οἱ πραγματικοί ἰδρυτές τοῦ κόμματος, αὐτοί πού δέν προέρχονταν ἀπό τήν ἀριστερά, ἐγκατέλειψαν ὅλοι τους τό κόμμα. Τό Πράσινο κόμμα ὑπῆρξε πολύ περισσότερο κατά τό μᾶλλον ἢ ἦττον τό ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνικῆς κατάστασης τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας ἦταν: μαζικοί ἀγῶνες, κοινωνική διαμαρτυρία, ἡ ἀντίληψη ὅτι τά ἐπαναστατικά πρότυπα τῆς Κομμουνιστικῆς ἀπέτυχαν, νέα προβλήματα καί ἐρωτήματα προέκυψαν σέ μαζική κλίμακα, τό γεγονός ὅτι τό παραδοσιακό ἐργατικό κίνημα ἔμεινε ἀπό καύσιμα. Τό Πράσινο σχέδιο ἦταν ἕνα πραγματικό βῆμα πρὸς τήν ἀνασυγκρότηση ὄχι μόνον τῆς «παλαιᾶς» ἀριστερᾶς ἀλλά κυρίως γιά τά νέα στρώματα πού κινητοποιήθηκαν. Αὐτό πού ἦταν ἀποφασιστικό δέν ἦταν ὅτι ὁ φραγμός τοῦ 5% ὑποβόηθη σέ τήν ἐνότητα, ἀλλά ὅτι τό ἄλμα στό δγανωστο ἐγινε ἀκριβῶς τήν κατάλληλη στιγμή ὥστε ἡ ἀριστερά στήν περιφέρεια τοῦ παραδοσιακοῦ ἐργατικοῦ κινήματος πρόσφερε ἕνα νέο πόλο ἔλξης τήν ἐποχή πού πολλοί ὄλο καί πε-

ρισσότερο ἐνοιωθᾶν δυσανεστήμενοι ἀπό τήν πολιτική τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς κυβέρνησης. Ἡ ἀπόπειρα πέντε διαφορετικῶν ὁμάδων στίς πρόσφατες Ἰσπανικές ἐκλογές νά διεκδικήσουν γιά τόν ἑαυτό τῆς ἡ καθεμιά τόν τίτλο «Πράσινοι» δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγήσει σέ ἀποτυχία.

Στήν Ἰταλία, πάντως, οἱ Πράσινοι (2,5% στίς πρόσφατες ἐκλογές) προσπαθοῦν νά ἐνοποιήσουν μ' ἕναν αὐτοπό τρόπο ἕνα πλῆθος οἰκολόγων καί κοινοβουλευτικῶν (ἀπό τό DP, τό Ριζοσπαστικό, τό Σοσιαλιστικό καί τό Κομμουνιστικό Κόμμα) καί φαίνεται ὅτι αὐτή ἡ προσπάθεια ἐγκαινίασε μέ ἐπιτυχία μιά νέα ἀνασυγκρότηση τῆς ἀριστερᾶς.

Παρομοίως, ἡ ἀπόπειρα στή Γαλλία νά συσπειρώσουν ἐν ὄψει τῶν προεδρικών ἐκλογῶν τέτοιες ὁμάδες ὅπως τὸ Οὐράνιο τόξο (Arc-en-ciel, Ἄριστεροί Πράσινοι καί μί δογματικοί σοσιαλιστές) τήν κομμουνιστική ὁμάδα περὶ τόν Πιέρ Ζυκέν καί τμήματα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀριστερᾶς (τήν πλειοψηφία τῆς LCR) φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτό πού χρειάζεται σ' αὐτή τήν κοινωνική κατάσταση.

• Δεύτερον, ἡ ἐπιτυχία τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας βασίζεται στό γεγονός ὅτι ἡ διαχωριστική γραμμή σέ σχέση μέ τό παραδοσιακό ἐργατικό μήνυμα δέν χαράχθηκε μέ ἰδεολογικούς ὁρους (μεταρρύθμιση ἐναντίον ἐπανάστασης), ἀλλά μέ τοῦς ὁρους τῆς ἐπιθυμίας νά διαρρήξουν στήν πράξη τοῦς δεσμούς μέ τήν πολιτική καί τό πρόγραμμα τοῦ παραδοσιακοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τά ἀστικά κόμματα. Σέ μιά σχετικῶς σταθερή ἀστική κοινωνία, ὅπου —στό ἐπίπεδο τῶν μαζῶν— ἡ ἀνώτερη μορφή διαφανίας εἶναι ὁ ἀριστερός ρεφορμισμός, ἕνα σχέδιο «ἐπαναστατικῆς ἀνασυγκρότησης» θά 'ταν ἀστήρικτο. Ἄλλά γιά νά ἐπιτευχθεῖ τό ξέκομα μέ τήν παραδοσιακή πολιτική σ' ἐκεῖνο τό σημεῖο πού εἶναι κοινωνικά καί πρακτικά σχετικό, καθώς ἀντιτίθονταν μέ τό σημεῖο πού θά 'περε νά γίνει στή θεωρία, δίνει τή δυνατότητα στήν ἀριστερή πολιτική νά προβάλλει ἀπό τή σκιά, νά ἀντιπαρθεθεῖ δημόσια καί νά προκρίνει ζητήματα ὄχι σέ μικροῦς κύκλους, ἀλλά μᾶλλον στό μαζικό ἐπίπεδο καί μέ πολιτικά ἀποτελεσματικό τρόπο. Δέν προκαλεῖ ἐκπληξη τό ὅτι ἐκεῖνες οἱ ἐπαναστατικές ὁμάδες πού ἔφεραν ἐπὶ τάπητος τό οἰκολογικό ζήτημα (μποροῦμε ν' ἀγνοήσουμε ἐκεῖνες πού δέν τό 'φεραν) δέν δραπετεύσαν ἀκόμη ἀπὸ τή μοναξιά τους, ἀκριβῶς ὅπως καί ἐκεῖνα τά διάφορα Πράσινα κόμματα πού παραμένουν αὐστηρῶς οἰκολογικά ἀποτυγχάνουν ν' ἀναπτύξουν ὅποιαδήποτε κοινωνική δυναμική, παραδείγματος χάριν, οἱ Πράσινοι στή Γαλλία, ἕνα ἀπό τά πρῶτα Εὐρωπαϊκά Πράσινα κόμματα.

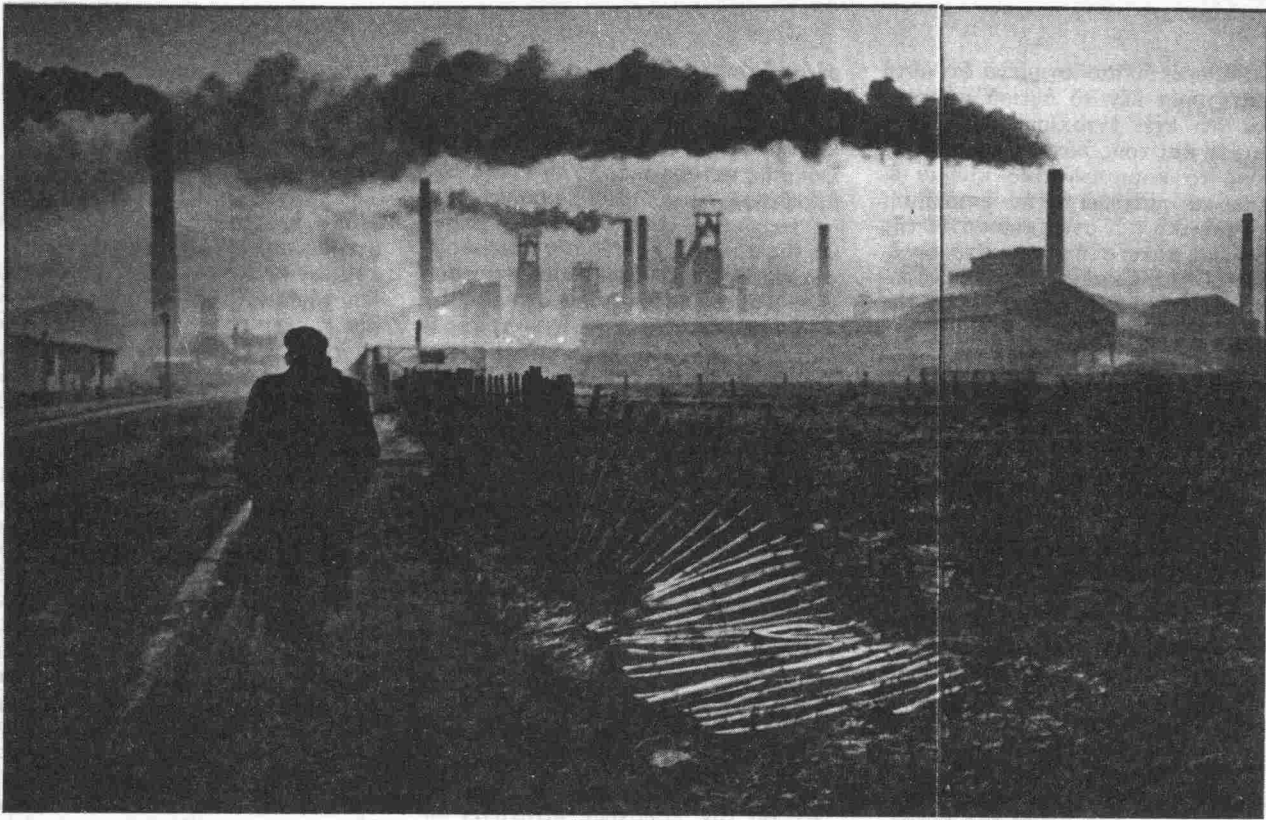
• Τρίτον, ἡ ἀνοδος τῶν Πρασίνων θά 'ταν ἀδιανόητη χωρὶς τήν ἐπικαιρότητα τοῦ οἰκολογικοῦ ζητήματος. Τό ὅτι τό θέμα τῆς ἐπιβίωσης, ἡ πυρηνική καθὼς καί ἡ οἰκολογική ἀπειλή, ἐπαιξαν ἕναν τέτοιο σπουδαῖο ρόλο στή Γερμανία ὀφείλεται στήν γαιοστρατηγική θέση τῆς Δυτικῆς Γερμανίας στό κέντρο ἀκριβῶς τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς Ἀνατολῆς-Δύσης. Σημαντικό ἐπίσης εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ Δυτική Γερμανία εἶναι πῶς βιομηχανοποιημένη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μέ τήν μέγιστη πληθυσμιακή πυκνότητα. Ἡ πραγματική συμβολή, πάντως, τῶν Πρασίνων τῆς Δυτικῆς Γερμανίας συνίσταται στό ὅτι αὐτοὶ κατενόησαν κι ἀνίχνευσαν τό οἰκολογικό ζήτημα ὄχι ἀπλῶς σάν ἕνα ἄλλο ζήτημα κι ὄχι σάν ἕνα πολιτικό οὐδέτερο καθήκον, ἀλλά μᾶλλον σάν τό ἀποφασιστικό ζήτημα, τή λυδία λίθο, τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Εἶναι γι' αὐτό τό λόγο πού οἱ Πράσινοι ἐπηρέασαν τά Πράσινα καί ἀριστερο-ἐναλλακτικά μηνύματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης: οἱ ἐπαναστατικῆς ἀριστερές ὁργανώσεις εἶναι σήμερα περισσότερο ἀνοικτές στό οἰκολογικό ζήτημα: μέσα στό ἀριστερό μεταρρυθμιστικό φάσμα τέτοια ζητήματα δέν παραλείπονται πλέον: οἱ Βέλγιοι Πράσινοι εἶναι διχασμένοι πάνω στό θέμα τοῦ «ἀριστεροῦ προφίλ», στήν Ἰταλία ὁ Τζιάνι Ματιόλι, ὁ νέος ἰσχυρὸς πράσινος, γράφηκε ὅτι δήλωσε: «Ἐχουμε ἕναν προφανῶς ἰσχυρὸ δεσμό μέ τήν ἀριστερά. Εἴμαστε τῆς ἀριστερᾶς!» (*Liberation*, 18 Ἰουνίου 1987).

Τό οἰκολογικό ζήτημα κατέστη σήμερα ἕνα σύμβολο τῆς γενικῆς δυσανεστκειας σ' ἕνα πρότυπο ἀνάπτυξης πού προφανῶς ὀδηγεῖ στήν καταστροφή, ἕνα πρότυπο στό ὁποῖο ἡ παραδοσιακή πολιτική τό μόνο πού μπορεῖ νά κάνει εἶναι νά ἀκολουθεῖ τίς ἐπιταγές τῶν οικονομικῶν συμφερόντων καί στό ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη κατέστη μιά πόρνη πρὸς διάθεση στόν πλειοδότη. Τό οἰκολογικό ζήτημα μᾶς φέρνει πρόσωπο μέ πρόσωπο μέ τήν ἀνάγκη ἑνὸς νέου ἀπελευθερωτικοῦ μοντέλου, τοῦ οἰκοσοσιαλισμοῦ. Ἀπαιτεῖ νέο τρόπο σκέψης ἐκ μέρους τῆς ἀριστερᾶς. Ἄλλά οἱ παραδοσιακές σχέσεις κυριαρχίας καί τό σχῆμα δεξιᾶ-ἀριστερᾶ στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀκόμη ἐν ἰσχύει. Μ' αὐτό τόν τρόπο οἱ Πράσινοι τοποθέτησαν τό ζήτημα καί εἶναι ὑπὲρ τους ὅτι ἐπραξαν ἀνάλογα.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τό Βιβλίο τοῦ Werner Hülsberg

Μετάφραση: Βασίλης Ζουναλῆς

'Αριστερά και Οικολογία Οι δυσκολίες μιᾶς συνάντησης

του Βασίλη Ζουναλή

Η «ΠΙΣΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΔΟ»

Οι οικολόγοι —τά διάφορα οικολογικά ρεύματα— κατηγορούν την 'Αριστερά, όλα σχεδόν τά ρεύματα και τις τάσεις της, γιά τήν «πίστη της στην πρόοδο». Μιά πίστη που έχει τις ρίζες της στό δέκατο ένατο αιώνα, μέσα στό ίδιο τό έργο του Μάρξ. 'Ισχυρίζονται δέ —πλήν εξαιρέσεων—, ότι ατή ή πίστη εγκαινίασε μιᾶ «ἀντίθεση μεταξύ ἀνθρώπου και φύσης» και στήριξε τόν ἀγώνα του ἀνθρώπου ἐναντίον τής φύσης, τήν πάλη του γιά τήν κυριαρχία πάνω στή φύση, μέ ἀποτέλεσμα τήν οικολογική κρίση τής εποχῆς μας.

Χονδρικά έχουν δίκιο. Όπως, ἄλλωστε, χονδρικά έχει δίκιο κι ή 'Αριστερά νά καμαρώνει γιά τήν πίστη της στην πρόοδο. Δικαιολογημένος ἐνθουσιασμός του Μάρξ και του 'Ενγκελς γιά τήν ἀτμομηχανή και του Λένιν γιά

τόν ἐξηλεκτρισμό. Δικαιολογημένη και ή δική μας ἀπόρριψη τής «ἐπιστημονικοτεχνικής ἐπανάστασης» και τής κυρίαρχης ιδεολογίας τών νέων τεχνολογιών ὕψλης παραγωγικότητας και τής νέας ὀργάνωσης ἐργασίας.

Πῶς είναι, ὁμως, δυνατό νά ἔχουμε ὅλοι δίκιο; Είναι δυνατό, γιάτῃ ἐδῶ τό δίκιο μοιράζεται ἀπλόχερα, στό τυφλά, ὅπως και ή δικαιοσύνη. Γιατί μοιράζεται χονδρικά και ὄχι σέ τελευταία ἀνάλυση.

Τό ἐγχείρημα ἀπαλλαγῆς τής 'Αριστερᾶς ἀπό τήν κατηγορία, ὅτι μέ τήν πίστη της στην πρόοδο συνέβαλε οὐσιαστικά στην οικολογική κρίση τής εποχῆς μας, είναι ἕνα ἐγχείρημα εὐκόλο και δύσκολο ταυτόχρονα.

Εὐκόλο, γιάτῃ κανείς δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ἐνοχος ἐπειδή πιστεύει στην πρόοδο ἐν γένει, ἐπειδή πιστεύει στό ὅτι μπορεί ν' ἀλλάξει ή καπιταλιστική ἀθλιότητα πρὸς τό καλύτερο. Εὐκόλο

και στην περίπτωση που ή κατηγορία ἐντοπίζεται ὄχι στην πίστη τής 'Αριστερᾶς γιά τις εὐεργετικές συνέπειες τής προόδου, ἀλλά στην «ἀναπτυξιακή ιδεολογία» της. Όπως έχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό πολλές πλευρές, ή ἀναπτυξιακή ιδεολογία τής 'Αριστερᾶς «διαμορφώνεται τόν καιρό τών σκληρῶν ἀναγκαιοτήτων μέσα στίς ὁποῖες βρέθηκε ή νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά τήν 'Οκτωβριανή 'Επανάσταση».¹ 'Η ἀναπτυξιακή ιδεολογία δέν ἀμφισβητήθηκε ἀπό τήν 'Αριστερά ὄυτε και μεταπολεμικά «γιάτῃ στίς τότε συνθήκες θά ἐρχόταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τούς κοινωνικούς προσδιορισμούς και τις ἀνάγκες τών μαζῶν».² 'Η εὐκολία κατάρριψης αὐτῆς τής κατηγορίας συνίσταται ἐδῶ στό ὅτι, ἕνα τμήμα τής 'Αριστερᾶς, ἔχοντας ἀπορρίψει σήμερα τήν ἀναπτυξιακή ιδεολογία τής Τρίτης Διεθνούς, τόν παραγωγισμό του σταλινισμού, τήν ποσοστική ἀνάπτυξη ὡς αὐταξία, ὄχι

μόνο θεωρεί δικαιολογημένα ότι αυτή ή κατηγορία δεν τό άφορά σήμερα, αλλά ότι έχει έντοπίσει σε γενικές γραμμές και τούς λόγους γιά τούς όποιους τό κομμουνιστικό κίνημα έπρεπε νά πιστεύει στην έπιστήμη, στην τεχνική και στην κυριαρχία της κοινωνίας πάνω στη φύση κατά την έποχή του Μάρξ και γι'αυτό έπρεπε νά πιστευτεί στην αυτόνομη ανάπτυξη της

σοβιετικής Βιομηχανίας «πάση θυσία» κατά την έποχή της 'Οκτωβριανής Έπανάστασης και κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Οί λόγοι πού ύποχρέωσαν αυτό τό τμήμα της 'Αριστεράς ή έξαθλίωση των συνθηκών ζωής και αναπαραγωγής του κοινωνικοφυσικού περιβάλλοντος στρίμωχαν κατά παράδοξο τρόπο την 'Αριστερά όλο και περισσότερο στό περιθώριο, ενώ ταυτόχρονα έπέτρεπαν την έπιτυχή έκβαση της άντεπίθεσης του καπιταλισμού γιά την αναδιάρθρωσή του. Γιά παρόμοιους λόγους γεννήθηκε και φούντωσε τό οικολογικό κίνημα στις άρχές της δεκαετίας του '70. Οί άφετηρίες τους ήταν διαφορετικές, τά ιδεολογικά, τά θεωρητικά και έπιστημονικά τους μέσα έν πολλοίς διαφορετικά, αντιφατικά, έως και έχθρικά άναμεταξύ τους. Οί άπαντήσεις τους στά νέα ζητήματα, αλλά και στά παλαιά, πού έμπαιναν όμως μέ διαφορετικό τρόπο από τή συγκυρία, ήταν στην άρχή ασύμβατες: οί οικολόγοι άρνούσαν τό αποτέλεσμα, την καπιταλιστική ανάπτυξη, τή βιομηχανική κοινωνία, ύπερασπίζοντας τή φύση αυτή καθ αυτή, παρακάμπτοντας σε μεγάλο βαθμό τούς όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας πού ένδιέφεραν πρωτίστως τούς άριστερούς. Οί οικολόγοι καλλιεργούσαν την ιδεολογία της έξόδου από τή βιομηχανική κοινωνία, ενώ οί άριστεροί —ένα τμήμα τους τουλάχιστον— προσπαθούν νά καταλάβουν γι'αυτό ή ένύπαρκτη στον καπιταλισμό κομμουνιστική τάση φάνταζε ένουχισημένη. 'Η κατάσταση είναι σήμερα διαφορετική. Τό οικολογικό κίνημα μπαίνοντας στην περίοδο τής ώριμανής του ύποχρεώθηκε ν' άσχοληθεί και μέ την κοινωνία. 'Αν οί Πράσινοι της Γερμανίας θεωρούνται και είναι τό πιό ώριμο οικολογικό κίνημα, άρκει νά προσέξει κανείς την προβληματική του οικοσσιαλιστικού ρεύματος (eco-socialists) μέσα στους Πράσινους γιά νά άντιληφθεί πόσο έχουν αλλάξει τά πράγματα. 'Αλλά και στην άντίπερα δχθη, στην 'Αριστερά, σ' ένα μικρό τμήμα της γιά την ώρα, ή προβληματική των φυσικών όριών ύπαρξης και αναπαραγωγής της κοινωνίας είναι στην ήμε-

ρήσια διάταξη. 'Ακριβώς, όμως, λόγω αυτής της παράλληλης έμβάθυνσης στα ζητήματα των σχέσεων κοινωνίας και φύσης και στα θέματα της σοσιαλιστικής μετάβασης, λόγω αυτής της άμοιβαίας προσπάθειας προσέγγισης άριστερών και οικολόγων, τό έγχείρημα της άπαλλαγής από την κατηγορία της «πίστης στην πρόοδο» ή στην «ανάπτυξη» καθίσταται κατά παράδοξο — όχι όμως και άνεξήγητο — τρόπο ίδαιτερα δύσκολο.

Στή συγκυρία της έπιχειρούμενης συνάντησης άριστερών και οικολόγων δεν ένδιαφέρει τόσο ή άπόρριψη μιάς κατηγορίας, ή όποία μέ τον ένα ή άλλο τρόπο πολύ λίγο άφορά και όσοούπω δεν θά άφορά καθόλου ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα της 'Αριστεράς, έμπορούμενο και από την ιδεολογία των «πεπερασμένων όριών έκμετάλλευσης της φύσης» όσο ένδιαφέρει ή όρθή κατάρριψή της.

ΠΕΡΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΦΑΣΕΩΝ

'Αν γιά την 'Αριστερά κινήτρια δύναμη της ιστορίας ήταν —και γιά την πλειοψηφία της ίσως συνεχίζει νά είναι— ή άντίθεση (άντίφαση) μεταξύ «παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής», ή όποία στη σταλινική έκδοχή της ταυτίσθηκε μέ τό ιδεολόγημα περί «προτεραιότητας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», μιά σύγχρονη άνανεωτική 'Αριστερά θά συνέχιζε νά παραμένει στό σκοτάδια άν ποντάρει σήμερα σε μιά σειρά άντιθέσεις —άντί μιάς και μοναδικής ως χθές κύριας άντίθεσης— όπως είναι παραδείγματος χάριν οί άντιθέσεις «άνθρώπου-φύσης», «άνδρα-γυναίκα», «Βορρά-Νότου», «κεφαλαίου-έργασίας». 'Οχι γι'αυτό οί «άντιθέσεις» καθώς και σειρά άλλων, είναι έν γένει άνυπόστατες ως άντιθέσεις, άντιφάσεις ή άντιπαλότητες. 'Αλλά γι'αυτό δεν είναι αυτές καθ'αυτές, μόνες τους ή καθ' όμάδας, ή κινήτρια δύναμη της ιστορίας, ό μοχλός άλλαγής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Κινήτρια δύναμη της ιστορίας είναι ή ταξική πάλη. Οί άντιφάσεις ενεργοποιούνται μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων, εκεί συναντούν τις ύλικές προϋποθέσεις της δραστηριότητάς τους, εκεί τις διαπερνούν, τις άνασυνθέτουν, τις προβάλλουν στις σημαίες τους ή τις καταχωνιάζουν και έτσι τις τοποθετούν στην έκάστοτε συγκυρία οί ταξικές άνταγωνιστικές σχέσεις. Τρόπος του λέγειν, ότι τοποθετούν τις άντιφάσεις στην πραγματικότητα είναι οί ιδεολογίες πού άπορρέουν άπ' αυτές και οί άντίστοιχες μορφές πρακτικής πού έμπλέκονται, σε τελευταία άνάλυση, στην πάλη των τάξεων. 'Αν ό Μάρξ

κληρονόμησε την πολυτιμη έννοια της άντίφασης από τον Χέγκελ, έμεις κληρονομήσαμε από τον Μάρξ τή μονάκριβη δυνατότητα της πάλης των τάξεων.

'Υπάρχει, λοιπόν, εδώ ένα ληξιπρόθεσμο χρέος της άνανεωτικής 'Αριστεράς. Αυτό τό χρέος την άφορά ως κομματικό όργανισμό. Γιατί τά άτομα πού την άποτελούν έχουν (όσα έχουν) και πρέπει νά έχουν τις άπόψεις τους γι' αυτά τά ζητήματα. Αυτό όμως δεν άρκει, είναι πρακτικά άνευ σημασίας, δεν πολιτικοποιεί μέ κανένα τρόπο την πολιτική της.

Οί παραπάνω ύπαινημοί γιά τις μορφές ενεργοποίησης των άντιφάσεων μέσα στην ταξική πάλη προφανώς δεν έξαντλούν τό θέμα. 'Απλώς θίγουν τή γενική πλευρά ενός ζητήματος πού στά επόμενα, όπως άναδεικνύεται διαμέσου της άναφοράς στην «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης, έχει και ιδιαίτερες πλευρές γιά την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Πώς είναι δυνατό νά έννοήσουμε την «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης; 'Αν ό άνθρωπος άποτελεί μέρος της φύσης και είναι πράγματι ένα φυσικό είδος όντας ταυτόχρονα έξω από την ύπόλοιπη φύση ως μέλος της κοινωνίας, πώς βρίσκεται σ' άντίθεση μέ τή φύση; Μπορεί νά ύπάρξει άντίθεση άνάμεσα στον άνθρωπο και στό «όργανικό του σώμα» πού είναι έν γένει ή φύση; Ποιά μπορεί νά είναι ή λύση αυτής της «άντιθέσης»; 'Ασφαλώς, δεν μπορεί νά είναι ή έξαφάνιση της φύσης ούτε ή έξαφάνιση του άνθρώπου. Αυτό θά ήταν τό τραγικό τέλος της ιστορίας. 'Αν ή λύση της άντιθέσης κεφαλαίου-έργασίας συνίσταται στην κατάργηση του κεφαλαίου, εδώ ή λύση ίσως νά συνίσταται στη «συμφιλίωση» άνθρώπου και φύσης. Οί οικολόγοι έχυσαν πάρα πολύ μελάνι καταγγέλοντας τις προσπάθειες του άνθρώπου νά κυριαρχήσει στη φύση, εγκαλώντας σε μιά «συμφιλίωση» του άνθρώπου μέ τή φύση, πριν είναι πολύ άργά. Πώς καθορίζεται όμως αυτή ή «συμφιλίωση»; Μέ ποιά κριτήρια; Πέρα από κάποιες γεορομαντικές και νατουραλιστικές φλυαρίες, ή μόνη άπάντηση σ' αυτά τά έρωτήματα είναι ή σιωπή.

'Ο άνθρωπος δεν άντιμετωπίζει τή φύση άτομικά, αλλά διαμέσου της κοινωνίας. 'Αν ύπάρχει μιά «άντίθεση» αυτή δεν είναι ή «άντίθεση» άνθρώπου-φύσης αλλά κοινωνίας-φύσης. 'Η καταστροφή των δασών του 'Αμαζονίου, τό Τσερνομπίλ, τό νέφος, τά βρώμικα ποτάμια, ή όξινη βροχή, αλλά και οί καλλιέργειες, τά βουστάσια, οί στάνες, τό δομημένο περιβάλλον δεν είναι παρά κοινωνικά άποτελέσματα. 'Αποτελέσματα περισσότερων του ενός κοινωνικών μετασχηματισμών. 'Αποτελέσματα της παγκόσμιας ιστορίας. 'Αποτελέσματα μιάς άντιπαλότητας

ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση κι όχι μιάς «αντίθεσης». Άν σήμερα ό ταξικός άγώνας τών κυριαρχών τάξεων έναντίον τών κυριαρχουμένων, χρησιμοποιεί τις τεχνολογικές δυνατότητες τής «φτηνής» εκμετάλλευσης τής φύσης, ως τό άκρότατο σημείο εκδήλωσης μιάς οικολογικής κρίσης, άν παίζει με τή φωτιά, αυτό συμβαίνει για νά άποφευχθεί ή εκρηξη τής καπιταλιστικής αντίφασης. Η αντιπαλότητα κοινωνίας-φύσης καθίσταται έτσι μιά μορφή τής καπιταλιστικής αντίφασης, τής καπιταλιστικής ανάπτυξης πού έξασφαλίζει προσωρινά έναν κοινωνικό συμβιβασμό. Τό μέλλον είναι άόρατο, ό άγώνας όμως τού ανθρώπου και τής κοινωνίας με τή φύση θά μπορούσε ν' άλλαξει άν άλλαζε ή κοινωνία, όπως άλλωστε ήταν διαφορετικός στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Έπειδή όμως πρόκειται για μιά αντιπαλότητα, δέν θά ήταν δυνατό νά καταργηθεί. Τό νά στοχάζεται ή Άριστερά τή σχέση ανθρώπου-φύσης διαμέσου τής κοινωνίας με όρους αντιπαλότητας κι όχι αντίθεσης δέν συνιστά σχολαστικότητα, είναι συστατική τής προϋπόθεσης.

Τίποτε δέν είναι πιό χρονοβόρο από τήν επίλυση άνυπαρκτών ή κακοδιατυπωμένων προβλημάτων, όπως έλεγε κι ό άλλος. Δυστυχώς για μās, οι παγίδες είναι πολλές, διάσπαρτες και καλοστημένες. Για νά τις άποφύγουμε δέν διαθέτουμε κάποιον τυφλοσύρτη, μιά συνταγή δοσμένη μιά για πάντα, εκτός από μιά γενική προειδοποίηση: «ή γνώση τού πραγματικού αντικειμένου περνά όχι από τήν άμεση έπαφή με τό «συγκεκριμένο», αλλά έξαρτάται από τήν παραγωγή τής έννοιας τού έν λόγω αντικειμένου (με τήν έννοια τού αντικειμένου γνώσης) ως άπόλυτη προϋπόθεση για τή θεωρητική του δυνατότητα». ³ Για νά φωτίσουμε λίγο περισσότερο τό μέγεθος τής διαφορετικότητας τών επιπτώσεων πάνω στην στρατηγική τής Άριστεράς, ανάλογα με τόν τρόπο πού αντιμετώπιζει τή σχέση ανθρώπου-φύσης, αξίζει νά θυμηθούμε ένα αντίστοιχο παράδειγμα, έχοντας κατά νου τήν προειδοποίηση πού μόλις αναφέραμε.

Στίς άρχές τής δεκαετίας τού '70 ήταν τής μόδας μιά άλλη «αντίθεση»: ανάμεσα στό «κέντρο» και στην «περιφέρεια». Σήμερα αναφέρεται και ως «αντίθεση» Βορρά - Νότου. Σύμφωνα με τούς Σεμίρ Άμίν, Άργύρη Έμμανουήλ και άλλους αυτή ή «αντίθεση» προκαλεί τό φαινόμενο τής «άνισης άνταλλαγής» και έτσι τό προλεταριάτο τών χωρών τού «κέντρου» συμμετέχει στην «εκμετάλλευση» τού τρίτου κόσμου. Συνεπώς μόνον οι λαϊκές μάζες τής «περιφέρειας» διαθέτουν ένα πραγματικό έπαναστατικό δυναμικό. ⁴ Όπως πολύ σωστά σημείωνε τότε ό Σάρλ Μπετελέμ στην αντιπαρά-

θεση του με τόν Άργύρη Έμμανουήλ «άν σκέφτεται, κανείς τις μεταξύ τών χωρών οικονομικές σχέσεις με όρους εκμετάλλευσης δημιουργεί-μιά σειρά συσκοτίσεις. Η έννοια τής εκμετάλλευσης μετατρέπεται σε όρο ιδεολογικό, πού αντί νά υποδηλώνει μιά ταξική σχέση, επικαλύπτει ένα σύνολο σχέσεων διαφορετικής φύσης πού δέν είναι δυνατό νά εκφραστούν με μιά και τήν αυτή έννοια. Συνεπώς... αναβιώνει τό ιδεολογικό ζεύγος πού ό ιστορικός ύλισμός έχει αποβάλλει από τό θεωρητικό του όπλοστάσιο... τό ιδεολογικό ζεύγος «πλούσιοι - φτωχοί» ⁵ (ύπογραμμίσεις δικές μου). Άλλο πράγμα είναι ή «αντίθεση» και ή «εκμετάλλευση» πού ύφίστανται οι ύποανάπτυκτες χώρες («περιφέρεια», Νότος) από τις άναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες («κέντρο», Βορρά) κι άλλο πράγμα είναι ή αντίθεση και ή εκμετάλλευση τής μισθωτής εργασίας από τό κεφάλαιο. Ίδου μιά άκόμη «λεπτομέρεια», πού έπειδή ακριβώς αντιμετώπιστηκε ως άκαδημαϊσμός, έφερε τόση σύγχυση και άποπροσανατολισμό (βλέπε Χαμείνι) στίς γραμμές τής Άριστεράς.

Κι άν άκόμη δέν έχουμε πεισθεί για τό άν ή σχέση ανθρώπου - φύσης συνιστά αντίθεση ή όχι, κι άν άκόμη μās φαίνεται άδιανόητο νά ξεκολλουμε από μιά όντολογία τών αντιθέσεων/αντιφάσεων [οι «κόκκινοι» προσκολλημένοι στην άναποδογυρισμένη Χεγκελιανή διαλεκτική τής αντίθεσης κεφαλαίου - εργασίας και οι «πρασινοκόκκινοι» σε μιά σειρά από «αντιθέσεις» οι όποιες δέν μπορούν νά άπομονωθούν μεταξύ τους ούτε νά άναχθούν ή μιά στην άλλη» ⁶] και νά στοχασθούμε τήν ταξική πάλη, άς στοχασθούμε τουλάχιστον πάνω στην προειδοποίηση πού προαναφέραμε. Μιά προειδοποίηση πού άπορρέει από μιά πραγματική άναγκαιότητα και συνοδεύεται από μιά έπισήμανση: ή χρήση τής έννοιας ενός αντικειμένου συνδέεται άποκλειστικά και μή - γραμμικά με τήν προβληματική περί αυτό τό αντικείμενο, τού άνήκει δηλαδή και δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί για τή γνώση ενός άλλου αντικειμένου (άκόμη και συναφούς) χωρίς νά έχει υποβληθεί σε μιά διαδικασία *άναπαραγωγής* τής. Η έν λόγω έννοια δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί για τήν *έπιστημονική* γνώση ενός άλλου αντικειμένου, για τήν αντικειμενική του γνώση, γιατί μιά έννοια ξεκομμένη από τό πεδίο παραγωγής κι άναφοράς τής μετατρέπεται κατά κανόνα σε *όρο ιδεολογικό*. Καθίσταται έτσι χρησιμοποιήσιμη για τούς αντικειμενικούς *στόχους τού κάθε ύποκειμένου πού τήν άσπάζεται*. Τό έν λόγω ύποκείμενο άγνοεί συνήθως αυτή τή μετάπλαση τών έννοιών και πιστεύει έντίμως ότι «άνακάλυψε» νέα έπιστημονικά όπλα για τόν άγώνα του, ό όποιος

έντούτοις έξακολουθεί νά διεξάγεται με ιδεολογικούς όρους).

Βαφτίζοντας, λοιπόν, τήν αντιπαλότητα μεταξύ κοινωνίας - φύσης «αντίθεση ανθρώπου - φύσης», όχι μόνο καλούμαστε νά αντιμετώπισουμε μιά άνύπαρκτη αντίθεση, αλλά και νά συσκοτίσουμε τήν ταξική πάλη πού διεξάγεται στην οικονομία, στην πολιτική και στη θεωρία με μιά ήθική μαρτυρία. Η άστική τάξη, ή όποία όχι μόνο πασχίζει νά διατηρήσει τήν κυριαρχία της στην κοινωνία, αλλά και κάποιες συνθήκες ζωής και άναπαραγωγής τού συνόλου τής κοινωνίας δέν θά παζαρεύει έτσι άμεσα τήν ταξική της ύπόσταση, αλλά τό κόστος τών άναγκαίων έπεμβάσεων (ή τών μή - έπεμβάσεων, τής διακοπής δραστηριοτήτων) για νά άποφευχθεί μιά περαιτέρω καταστροφή τής φύσης ως τό σημείο εκείνο πού θά καθιστούσε ίσως άδύνατη τήν άναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης. ⁷ Θα συνεισφέραμε έτσι στην διαίωνιση μιάς άθλιότητας: κοινωνικής και φυσικής. Μετά από ένάμισο αιώνα με μιά τόσο πλούσια ιστορική έμπειρία πίσω μας, όχι μόνο δέν είμαστε πιό σοφοί από τόν Μάρξ, όχι μόνο δέν μπορούμε άκόμη νά δούμε καθαρά τις μορφές ένεργοποίησης τών αντιφάσεων μέσα στην ταξική πάλη, αλλά κατάκοποι από τις περιπέτειες τής ταξικής πάλης κινδυνεύουμε πάλι νά συνδέσουμε άπλως με τό και, τήν Άριστερά και τήν Οικολογία, νά μή *συναντηθούμε* δηλαδή.

Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Μιλήσαμε παραπάνω για έπιστημονικές έννοιες και ιδεολογικούς όρους. Αυτό δέν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι ό μαρξισμός είναι με τήν έπιστήμη και έναντίον τής ιδεολογίας. Ό Άλτουσέρ παλαιότερα και ό Λαμπικά μετέπειτα έχουν γράψει τις πιό αξιόλογες σελίδες γι' αυτά τά ζητήματα. ⁸ Έμείς περιοριζόμαστε έδω νά ύπενθυμίσουμε τήν άνάγκη για τήν έπανεργοποίηση (και ότι αυτό συνεπάγεται) τής έπαναστατικής έπιστήμης τού ιστορικού ύλισμού και τής κομμουνιστικής ιδεολογίας. Ό μαρξισμός, λοιπόν, άναγνωρίζει τήν ύπαρξη ιδεολογιών και τις εκτιμά ανάλογα με τόν ρόλο πού διαδραματίζουν στην ταξική πάλη. Έξάλλου ό καθένας (άτομο, ομάδα, κόμμα) άσκει τήν πολιτική του με βάση τήν ιδεολογία του. Ποιές είναι άραγε οι ιδεολογίες πού άπορρέουν από τήν έννοια τής *οικολογικής κρίσης*; Δέν μπορεί νά είναι —κατά τό μάλλον ή ήττον— παρα ιδεολογίες *άντιδραστηκές*. Η άποδοχή τής «πραγματικότητας» τής οικολογικής κρίσης —όπως αυτή μάλιστα παρουσιάζεται από τά μέσα μαζικής ενημέρωσης πού άδρα-

ξαν αυτή τή χρυσή εὐκαιρία, χρυσή χωρίς εισαγωγικά ἔλεω τῆς ἀνταλλακτικῆς τῆς ἀξίας— παραπέμπει τουλάχιστον στήν ἀνάγκη διατήρησης τῆς φύσης στή σημερινή κατάσταση στή μὴ περαιτέρω οἰκολογική καταστροφή. Τό ζήτημα τῆς ὑπεράσπισης τῆς φύσης ἀποκτᾶ ἔτσι ἕνα χαρακτηριστὸ ἐπείγοντος, μπαίνει σέ προτεραιότητα. Μὲ τὴν ἐνυπαρκτὴ στὸν καπιταλισμὸ κομμουνιστικὴ τάση καθημαγμένη, ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ σκιαζέται ἀκόμη περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς διαταξικῆς ὑπεράσπισης τῆς φύσης. Ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία ἔλλειψι ἀντιπάλου—ὄχι μόνο λόγω τῆς κρίσης τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ ἀνεπαρκοῦς καὶ ἀντιφατικοῦ θεωρητικοῦ λόγου τῆς οἰκολογίας—ἔχει κατορθώσει ἤδη σήμερα, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀμηχανία τῆς πρώτης περιόδου, νὰ παρέμβει καὶ νὰ ἀξιοποιήσει—ὄχι χωρίς ἀντιστάσεις καὶ ὄχι πάντοτε μὲ ἐπιτυχία— ὑπὲρ τοῦ κοινωνικοῦ status quo τὴν ἴδια τὴν οἰκολογικὴ κρίση. Βέβαια τὰ πράγματα εἶναι πιὸ σύνθετα, οἱ ἐν λόγω ἰδεολογίες διαφέρουν μεταξύ τους καὶ εἶναι ἀντιδραστικὲς μόνο σέ τελευταία ἀνάλυση.

Ὅπως ἀναφέρεται καὶ ἄλλο «μετὰ τὴ θεαματικὴ “ἀνακάλυψη” τῆς ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα τῆς Ἐκθεσης τῆς Ρώμης, ἡ οἰκολογικὴ κρίση δημιουργήσε ἕναν στοιχεῶδη ἀμυντικὸ μηχανισμό πού ταιριάζει στὸν “παράδοξο χῶρο” τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας» καὶ πού εἶχε σὰ συνέπεια τὴν καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη—μέσα ἀπὸ τὴ σχετικὴ διαμάχη— δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων δοξασιῶν: ἀπὸ τὴ μιά πλευρὰ ἕνα εἶδος ἀνορθολογικῆς μοιρολατρίας ἀπέναντι στήν οἰκολογικὴ κρίση «ἀπὸ τὴν ὅποια μόνο ἕνα θαῦμα θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς σώσει, θαῦμα πού ἐνδεχομένως θὰ προέκυπτε ἀπὸ ἕνα εἶδος θαυματουργικῆς μετασώσεως τῆς ἀνθρωπότητας (αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ θέση τοῦ Μπάρο)» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ «μιά ἐξίσου ἀνορθολογικὴ αἰσιοδοξία, βασισμένη εἴτε στὴ μεταφυσικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιλύσει μέσω τῆς τεχνολογίας ὅλα τὰ προβλήματα πού αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ τεχνολογία γεννᾷ, εἴτε στὴ θρησκευτικὴ πίστη στὴν ἰκανότητα αὐτορρύθμισης κάποιου οἰκολογικοῦ ὑπερσυστήματος».⁹

Αὐτές οἱ πρῶτες δοξασιές—οἱ ὁποῖες εἶναι ἀκόμη ἐνεργὰ παρούσες στὴ σκέψη καὶ καθορίζουν τὴ στάση καὶ τὶς πρακτικὲς πολλῶν— πού ἐββλάν-κατὰ κάποιον τρόπο ἐντὸς παρενθέσεως τὸν συγκεκριμένο ὄλικό χαρακτηριστὴ τῆς οἰκολογικῆς κρίσης δὲν ἦταν καὶ οἱ μοναδικές πού ἀναπτύχθηκαν μέσα στὸ οἰκολογικὸ κίνημα. Σήμερα πλέον ὑπάρχουν καὶ ἀνάμεσα στοὺς πράσινους ἀξιόλογες ἀναλύσεις πού συνδέουν τὴν οἰκολογικὴ κρίση

μὲ τὸν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς, μὲ τὸν καπιταλισμὸ στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ φάση του. Ἡ ἐννοια ὁμως καὶ ἡ ὕλικότητα τῆς οἰκολογικῆς κρίσης παραμένουν θολές. Κι αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὴν οἰκολογικὴ κρίση δὲν εἶναι ἕνα οἰκολογικὸ φαινόμενο.

Σὲ κανένα ἐπίπεδο τῆς οἰκολογικῆς ἐπιστήμης (ἕνα ἀκόμη ἀνοιχτὸ ζήτημα: ὑφίσταται κάποια οἰκολογικὴ ἐπιστήμη καὶ πῶς; Ζήτημα πού ἐπίσης ἐπείγει νὰ συζητησοῦμε συστηματικὰ) δὲν εἶναι δυνατό νὰ καθοριστῆ ὁ κριτικὸς χαρακτήρας τῶν τόσο διαφορετικῶν φαινομένων—οἰκολογικῶν καταστροφῶν ἢ/καὶ ἀπειλῶν, ἐξάντληση ἀποθεμάτων καὶ λοιπὰ— πού συνιστοῦν τὴν ἐν λόγω κρίση. Οἱ θεωρούμενες (μὲ ποιά ἄραγε κριτήρια;) ἀναγκαῖες συνθήκες ἐπιβίωσης τῶν ἀνθρώπων πού εἶναι διαφορετικὲς γιὰ τοὺς λάπωνες, τοὺς Βεδουίνους καὶ τοὺς Λονδρέζους δὲν εἶναι μόνο βιολογικές, εἶναι καὶ κοινωνικές. Ἡ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιά σύνθετη ὄλικη ἱστορικὴ διαδικασία. Αὐτές οἱ διαφορετικὲς χωρικὰ καὶ χρονικὰ ἀναγκαῖες συνθήκες ἀναπαραγωγῆς, δὲν συνιστοῦν κατὰ κανένα τρόπο καὶ μέσω καμιάς ἐπιλεκτικῆς διαδικασίας καὶ τίς ἰκανές συνθήκες τῆς μελλοντικῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνικῶν τους σχηματισμῶν. Οἱ ἰκανές συνθήκες παραμένουν ἄγνωστες. Ἡ ἐννοια τῆς οἰκολογικῆς κρίσης παραπέμπει σήμερα σὲ μιά ἀπειλή. Αὐτὸ δὲν σημαίνει κατὰ κανένα τρόπο ὅτι ἡ μόλυνση τοῦ ἀέρα, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἐδάφους, ἡ ἐξαφάνιση πολλῶν δασῶν, ἡ ἐξαθλίωση τοῦ δομημένου χώρου πρέπει νὰ μᾶς ἀφήνουν ἀδιάφορους, ἐν ὄψει τῆς ἀπροσδιοριστίας τῆς οἰκολογικῆς κρίσης. Ἀντίθετα μᾶς ἐνδιαφέρουν καὶ μάλιστα ἐπείγοντως. Αὐτὸ ὁμως τὸ ἐπείγον, δὲν παραπέμπει στὴν «προτεραιότητα τῆς οἰκολογικῆς κρίσης» (ἐδῶ διαφωνῶ μὲ τὸν Βόλφ, βλέπε καὶ σχετικὴ παραπομπή), οὔτε στὴν προτεραιότητα ἀναζήτησης μιᾶς «θετικῆς λύσης πού θὰ ἐπιτρέψει νὰ περιοριστοῦν οἱ ζημιές καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ οἰκολογικὲς συνθήκες μιᾶς πλοῦσιας ἀνθρώπινης ζωῆς».¹⁰

Ἄν συμφωνοῦμε ὅτι ἡ εὐθὴνη γιὰ τὸ μέγεθος τῶν οἰκολογικῶν καταστροφῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐξαθλίωσης γενικότερα, βαρύνει τὸν καπιταλισμὸ, καὶ τὸν ὑπαρκτό, σοσιαλισμὸ τότε ὁποιαδήποτε προσωρινὴ ἀπάλυνση τῆς φυσικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξαθλίωσης—ἡ ὅποια ἀπάλυνση πρέπει ἐντούτοις μόνιμα νὰ ἐπιδιώκεται κι αὐτὸ εἶναι τὸ τεράστιο πρακτικὸ πρόβλημα πού πρέπει νὰ ἀντιμεταπίσουμε χωρὶς νὰ ἐνισχύουμε ἀπλῶς κάθε φορά τὸν ἀριστοκρατικὸ διαμέσου τοῦ ρεφορμισμού καὶ ἀντιστρόφως—ἂν δὲν συμβαδίζει μὲ μιά περαιτέρω ἐνίσχυση τῆς ἐνυπαρκτῆς στὸν καπιταλισμὸ κομμουνιστικῆς τάσης, εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἕνα

ἀκόμη δῶρο στὸ κεφάλαιο. Φτάνουμε ἔτσι σ' ἕνα σημεῖο ἀκινητοποιήσεως: ἡ οἰκολογία ζητᾷ ἐγγυήσεις γιὰ τὸ πόσο οἰκολογικὴ θὰ εἶναι ἡ σοσιαλιστικὴ κοινωνία (καλοπροαίρετα ὁ οἰκοσοσιαλισμός, ἐξθρῆκὰ τὰ λοιπὰ οἰκολογικὰ ρεύματα) καὶ ἡ Ἄριστερά πού θὰ μποροῦσε νὰ ἐπανενεργοποιήσει—ὄχι νὰ ἐγγυηθεῖ, γιὰτί κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἐκβαση τῆς ταξικῆς πάλης— τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὸ δράμα τῆς ἀταξικῆς κοινωνίας— γιὰ νὰ ἐξηγοῦμαστε ἡ κομμουνιστικὴ κοινωνία δὲν θὰ εἶναι μιά κοινωνία χωρὶς προβλήματα, μιά κοινωνία «ἀγγέλων», αὐτὰ ἀφοροῦν τὸν ἐπουράνιο παράδεισο— περὶ ἄλλο τυρβάζει. Κοντολογίς, δὲν ὑπάρχει ὡς τέτοια σήμερα. Ἐπειδὴ ὁμως τὰ προβλήματα ὑπάρχουν καὶ ἡ ταξικὴ πάλη διεξάγεται χωρὶς ἀνάπαυλα—ἀκόμη κι ἂν διεξάγεται στὰ τυφλά— συμβαίνει τὸ ἐξῆς παράδοξο: ἕνα σημαντικό τμῆμα τῶν οἰκολόγων νὰ προσπαθεῖ νὰ ξανακαλύψει τὸν μαρξισμό καὶ τὸν κομμουνισμό καὶ ἕνα τμῆμα τῆς Ἄριστερᾶς νὰ προσπαθεῖ νὰ ξανακαλύψει τὴν οἰκολογία. Ποῖον μαρξισμό ὁμως, ποῖον κομμουνισμὸ καὶ ποιά οἰκολογία; Ἄν πρόκειται γιὰ τὸν γκριζοκόκκινο μαρξισμό καὶ τὴν γκριζοπράσινη οἰκολογία, γιὰ τὴ σοσιαλδημοκρατία ἢ καὶ τὸν ἀριστοκρατικὸ καὶ τὸν οἰκολογικὸ νατουραλισμὸ, ἢ καὶ τεχνοκρατισμὸ, θὰ ἔχει δοθεῖ μιά ἀκόμα εὐκαιρία στὸν καπιταλισμὸ νὰ διαχειριστῆ αὐτὸς, γιὰ λογαριασμὸ ὄλων, τὴ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀθλιότητα.

1. Βλέπε «Οἰκολογία καὶ Ἄριστερά», τοῦ Ἄγγελου... Ἐλεφάντη, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεῦχος 15, 1984.

2. Στὸ ἴδιο.

3. Βλέπε Λουὶ Ἄλτουσέρ, «Ἡ θεωρητικὴ ἐπανάσταση τοῦ Μάρξ», *Πολίτης*, τεῦχος 35, Ἰούνιος 1980, σελ. 41.

4. Βλέπε Σάρλ Μπετελέμ, «Διεθνείς σχέσεις καὶ ταξικὲς σχέσεις», *Πολίτης*, τεῦχος 9, Φεβρουάριος 1977, σελ. 66.

5. Στὸ ἴδιο.

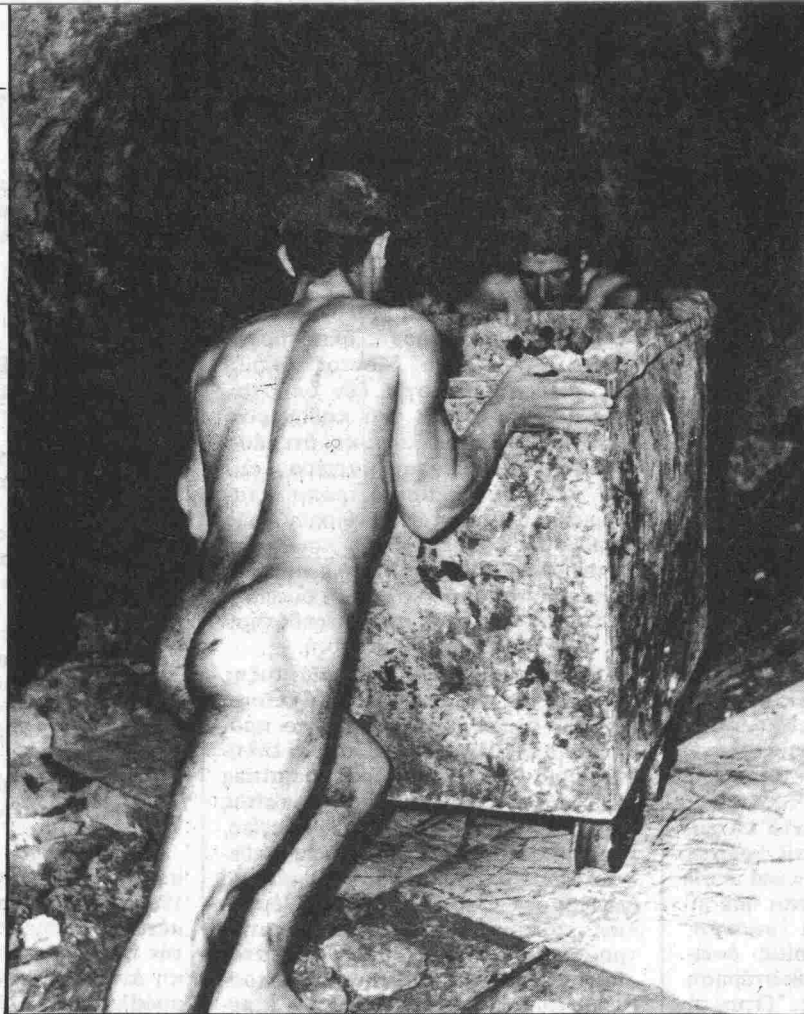
6. Γράφοντας αὐτές τίς γραμμὲς εἶχα τὸ μυαλό μου στὴν οἰκολογικὴ προβληματικὴ τῆς «Προλεταριακῆς Δημοκρατίας» (Ἰταλία), ὅπως παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν Γ. Ριτζούλη στο «Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κυριαρχία ἐπὶ τῆς Φύσης», ἐφημερίδα *Ἐποχή*, Κυριακὴ 22 Ἰανουαρίου 1989.

7. Βλέπε Φ.Ο. Βόλφ, «Σοσιαλιστικὴ μετάβαση καὶ οἰκολογικὴ κρίση», *Πολίτης*, τεῦχος 96, σελ. 32.

8. Βλέπε Λουὶ Ἄλτουσέρ, «Ἰδεολογία καὶ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ Κράτους», *Θέσεις*, ἐκδόσεις *Θεμέλιο*, 1977 καὶ Ζώρζ Λαμπικά «Le paradigme du Grand-Hornu», ἐκδόσεις *La Brèche*, Παρίσι 1987. Ἀπόσπασμα ἀπὸ αὐτὸ τὸ βιβλίον δημοσιεύθηκε στὸν *Πολίτη*, τεῦχος 86, Δεκέμβριος 1987.

9. Βλέπε παρ. 7.

10. Στὸ ἴδιο.

Οικολογία και 'Αριστερά

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Ηταν Μάρτης του 1984 όταν στον Δεκαπενθέμερο Πολίτη (τεύχ. 15) διατύπωνα την άποψη ότι οι «άριστεροι είναι καταδικασμένοι να γίνουν και οικολόγοι, οι οικολόγοι είναι καταδικασμένοι να γίνουν και άριστεροι». 'Η πρόταση αυτή, μέσα στην άβεβαιότητά της, θά μπορούσε να εκληφθεί ως προσπάθεια συγκερασμού και αρμονικής συμβίωσης αντιλήψεων που εμφανίζονται, και ένδεχομένως είναι, αντιθετικές: θά μπορούσε ακόμη να εκληφθεί ως προσπάθεια οικειοποίησης της οικολογικής προβληματικής για να διασωθεί μία άριστερά που παραδέρνει μέσα στις αντιφάσεις της, να εκσυγχρονισθεί με δλίγη οικολογική γαρνιτούρα. Θά μπορούσε επίσης να διαβαστεί και άλλως: τόσο οι άριστεροι όσο και οι οικολόγοι σπάνε τα μούτρα τους μπροστά στο ίδιο πρόβλημα, και οι δύο δοκιμάζονται μπροστά στην ίδια πραγματικότητα: την οικολογική κρίση. Κι ακόμη, μήπως είναι πλέον αδιανόητο να είναι κανείς ά-

ριστερός χωρίς να έχει ενσωματώσει στη σκέψη και την πρακτική του την οικολογική προβληματική, μήπως είναι αδύνατο πλέον να είναι κανείς οικολόγος χωρίς να έχει ενστερνισθεί την άριστερή (και ποιάν απ' όλες;) προβληματική; Φαίνεται δηλαδή ότι τά δύο ρεύματα, τό ένα μέ μίαν ιστορία δύο αιώνων ήδη, τό άλλο μέ μιά ζωή δύο μόλις δεκαετιών, έχουν ένα επίκαιρο σημείο: τά αποτελέσματα που δημιουργεί ή διαχείριση της φύσης από τόν άνθρωπο αποτελέσματα που έχουν φθάσει σέ ένα κρίσιμο σημείο και που θέτουν προβλήματα για τό ίδιο τό μέλλον του ανθρώπου ως φυσικής οντότητας και ως κοινωνίας ανθρώπων. Χρειάζεται, λοιπόν, κατ' αρχήν να άνιχνευθούν οι τρόποι μέ τούς οποίους οι άριστεροι, και στην προκειμένη περίπτωση έννοω την κομμουνιστική άριστερά, προσέγγιζαν τό πρόβλημα φύσης, να άνιχνευθεί δηλαδή ό τρόπος μέ τόν όποιο τό πρόβλημα αυτό επηρέαζε, άν επηρέαζε, τίς άπόψεις τους και τή στρατηγική τους.

Πρίν μιά δεκαετία περίπου και στόν τόπο μας είχε άρχισι να τίθεται μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο τό οικολογικό πρόβλημα είτε στη γενικότητά του είτε μέ άφορμή συγκεκριμένες καταστάσεις που δημιουργεί ή ρύπανση, ή περιβαλλοντική καταστροφή, τό άξενο τών πόλεων, ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος, οι κίνδυνοι για την ύγεια τών ανθρώπων, ή εξαφάνιση τών ειδών κ.λπ. 'Εξ αντικειμένου λοιπόν είχε τεθεί τό πρόβλημα σχέσεων οικολογίας και άριστεράς. 'Εχω ώστόσο την έντύπωση ότι τά πράγματα εξακολουθούν να είναι τό ίδιο συγκεκριμένα όσο και πρίν δέκα χρόνια. Θά μπορούσα μάλιστα να προσθέσω ότι ή σχέση τών δρων «οικολογία» και «άριστερά» δέν είναι πιά μιά σχέση ούδέτερη ή αδιάφορη και μάλλον ή προσέγγιση τών δύο δρων υποδηλώνει αντιπαλότητα.

Βιάζομαι εύθως έξ άρχής να τονίσω ότι άν ή οικολογική προβληματική δέν έχει διαπεράσει τίς πολιτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές τών κομμά-

των της άριστερας και άν, από την άλλη μεριά, δέν έχει αναπτυχθεί αξιόλογο οικολογικό κίνημα στον τόπο μας, οι αίτιες είναι, βασικά, τριών κατηγοριών, και καλό θά ήταν νά υπάρξει έδώ μιά επισκόπηση.

A. ΕΝΑΣ «ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΜΕΝΟΣ» ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ: ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ

Οι αίτιες πού δημιουργούν την οικολογική κρίση πρέπει νά ανιχνευθούν στους ιστορικούς δρους διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, μολονότι τά άνησυχητικά συμπτώματα αυτής της κρίσης είναι σχετικά νέο φαινόμενο. Μόλυνση, ρύπανση, έρημοποίηση, κλιματολογικές αλλαγές, καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, νέφος κ.λπ. είναι φαινόμενα πού δέν τά συναντά κανείς π.χ. στον Μεσοπόλεμο ή στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες άν και οι αίτιες πού τά προκάλεσαν είναι ήδη έν δράσει. Η καθυστερημένη εμφάνιση της οικολογικής ευαισθησίας αντιστοιχεί σέ μιά σχετική καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης. Όταν τή δεκαετία του '70, και πολύ περισσότερο στη δεκαετία του '80, μέ τή συσσώρευση χρήσεων, την πύκνωση δραστηριοτήτων, τή ληστρική άπομύζηση της φύσης εμφανίζονται τά φαινόμενα της οικολογικής κρίσης πού πλήττουν όχι άπλώς κάποιες περιοχές ή κοινωνικές ομάδες, αλλά, όλόκληρες περιφέρειες και μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τότε, αρχίζουν οι πρώτες φωνές, οι πρώτοι προβληματισμοί πού εστιάζουν την προσοχή τους στο οικολογικό πρόβλημα. Όσο ακόμη οι Νεοέλληνες ζούσαμε κάτω από τό φάσμα της άνέχειας ή προστασία της φύσης δέν έμπαινε μέσα στις προτεραιότητες: προείχε ή επιβίωση των ανθρώπων. Έκείνη ή τόσο γνωστή και διαδεδομένη «άντιπαροχή» του πατρώου άκινήτου χρησίμευε για νά διώξει τους γιούς και τις κόρες από τή μιζέρια του λασπωμένου δρόμου, αλλά συνάμα όταν τό σοκάκι των παιδικών μας χρόνων, ή λάμπα του πετρελαίου, ή ξυπολυσιά, οι μουλαρομεταφορές έγιναν άνάμνηση θολή, όταν ξεπεράστηκε ή λαχτάρα για τήν άπόκτηση του πρώτου τροχοφόρου, των adidas, του διαμερίσματος, του ηλεκτρικού σπιτιού και του «σύνθετου», όταν ο ελληνικός λαός έφτασε στο σημείο νά τρώει κάθε μέρα κρέας και νά γνιιάζεται περισσότερο για τά κιλά πού πρέπει νά χάσει παρά μέ τί θά στρώσει τό τραπέζι του, τότε, πλήθυναν οι έμπειρίες πού μάς έδειχναν ότι μαζί μέ τό βρώμικο νερό πετάχθηκε και τό παιδί,

ότι τούτη η απαστράπτουσα επιφάνεια της ευμάρειας κάλυπτε κάποιες βαθύτερες άποστερήσεις, κάποια βαθύτερα αίτήματα ευζωίας. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι λέξεις όπως νέφος, ρύπανση, οικοσύστημα, βιολογικός καθαρισμός, δξυνη βροχή, άναστροφή, περιβάλλον, τρύπα όζοντος ακόμη και ή λέξη οικολογία δέν ύπήρχαν πριν μερικά χρόνια στο καθημερινό λεξιλόγιο του Νεοέλληνα και ότι μέσα σέ λίγο καιρό έκαναν καριέρα λαμπρή. Κατά ένα κλασικό τρόπο ή ταχύρρυθμη αλλαγή των συνθηκών ζωής έφερε στον κόσμο μιά νέα κοινωνική ευαισθησία. Ένα εφιαλτικό είναι άφύπνισε μιά κάποια οικολογική συνείδηση πού μέ τή σειρά της τροφοδότησε την οικολογική προβληματική.

Οι ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης της ελληνικής άριστερας ήταν τέτοιες πού δέν έφεραν στο προσκήνιο προβλήματα οικολογικής φύσης. Η ελληνική άριστερά παραγνώριζε τις αίτιες του οικολογικού προβλήματος καθώς στόχο είχε, και για πολλές δεκαετίες, την αντιμετώπιση άφενός των καθεστώτων της πολιτικής άνωμαλίας (φασισμός, Πόλεμος, κατοχή, έμφύλιος πόλεμος, μετεμφυλιοπολεμική τρομοκρατία, στρατιωτική δικτατορία) και άφετέρου τά κοινωνικά προβλήματα πού δημιουργούσαν ή ιμπεριαλιστική εξάρτηση, ή οικονομική καθυστέρηση και οι καταπιεστικές σχέσεις. Ήταν βέβαια μιά παραγνώριση κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένη γιατί ή κοινωνική και ή πολιτική συγκυρία άλλες προτεραιότητες άναδείκνυαν. Όστόσο τά ιδεολογικά και τά θεωρητικά έφόδια της άριστερας ήταν τέτοια πού της στέρησαν την άναγκαία ευαισθησία και έγρήγορση νά αντιληφθεί ότι ή πάλη εναντίον της οικονομίας του κέρδους, δέν μπορεί νά περιορισθεί άτιμωρητί στην πάλη μόνον εναντίον του κέρδους, νά διαγνώσει δηλαδή ότι πρόοδος, τεχνολογία, ύλική ευημερία, ανάπτυξη, μορφές κατανάλωσης, άρα τρόπος ζωής, άνάγκες, κοινωνικές προσδοκίες, άτομικές και οικογενειακές στρατηγικές και λαϊκές ιδεολογίες κατασκευάζονται στη μήτρα των καταπιεστικών σχέσεων και δυνάμεων παραγωγής πού οδηγούν στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Βρεθήκαμε μπροστά στις συνέπειες χωρίς νά έχουμε διαγνώσει έγκαιρα τις αίτιες. Ήδη από τή δεκαετία του '60 αίτιες και συνέπειες ήταν έν δράσει αλλά ή άριστερά άδρανής. Ίσως στο σημείο αυτό συναντούμε μιάν από τις πιο μακρόβιες και τις πιο άποπροσανατολιστικές συνέπειες της ιδεολογίας του αντιφασισμού και του λαϊκομετωπισμού πού άποτελούσαν, και άποτελούν ακόμη για τό μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεων της άριστερας, τό βασικό πολιτικό της έργαλειο, ένα έργαλειο όμως έντε-

λώς ακατάλληλο για νά αντιμετώπισει τά προβλήματα πού δημιουργεί ο βιομηχανικός παραγωγικός πολιτισμός.

B. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Έκτός όμως από τά προηγούμενα, πού θά μπορούσαν νά αποδοθούν στις ιδιομορφίες της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού άριστερου κινήματος υπάρχουν και κάποιοι γενικότεροι λόγοι, ιδιαίτερα δραστικοί, πού θά καθηλώσουν σέ άδράνεια την ελληνική άριστερά άπέναντι στο οικολογικό πρόβλημα. Η παραγνώριση για τήν όποια μιλούσα πιο πάνω δέν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα πού προσιδιάζει ειδικά και μόνο στην ελληνική άριστερά. Μέσα στο ίδιο κλίμα κινείται ή διεθνής κομμουνιστική άριστερά σέ όλόκληρο τον είκοστό αιώνα.

Τά κυρίαρχα ρεύματα του εργατικού κινήματος, ήδη από τά τέλη του 19ου αιώνα, είχαν πριμοδοτήσει τρία μέτωπα άγώνων: τήν έκμετάλλευση, τήν πολιτική καταπίεση και τήν εθνική άνεξαρτησία (όπου έτίθετο τέτοιο πρόβλημα). Αλλά πρέπει νά επιμείνουμε στο γεγονός ότι αυτές οι τρεις προτεραιότητες πού υπαγόρευαν τή στρατηγική των άριστερων κινήματων όχι μόνο δέν ταιριάζουν μέ την οικολογική προβληματική αλλά είναι πολύ περιοριστικές και ως προς τήν μαρξιστική προοπτική. Τόσο μάλιστα περιοριστικές πού μπορεί νά έγκλωβίσουν και τον ίδιο τον μαρξισμό σέ μιά προοπτική ρεφορμιστική. Γιατί άν κατά τον Μάρξ στη βάση του καταπιεστικού συστήματος ένυπάρχει ή άναγωγή των ατόμων και των ομάδων σέ άγοραστές και πωλητές έμπορευμάτων και έφόσον ο διαχωρισμός των παραγωγών από τά μέσα παραγωγής είναι αυτός πού άρθρώνει τό σύνολο των καταπιεστικών κοινωνικών σχέσεων, ή διαφορετικά έφόσον ο καταπιεστικός κατά τον Μάρξ δέν είναι μόνο ένα σύστημα εκμετάλλευσης αλλά μιά συνολική άρθρωση κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, τότε, είναι άδύνατο νά τοποθετούμαστε έντός μαρξιστικής προβληματικής στο βαθμό πού τό εργατικό κίνημα δέν θέτει στο έπίκεντρο των άγώνων του τό ζήτημα πώς παράγουμε, τί παράγουμε και για ποιόν παράγουμε. Έφόσον ο καταπιεστικός περιορίζει τά άτομα σέ άγοραστές και πωλητές χωρίς έξουσία έλέγχου πάνω στην όργάνωση και τις σκοπιμότητες της παραγωγής, έφόσον τό ζητήματα αυτά επαφινεται στην άρμοδιότητα της καταπιεστικής επιχείρησης ή όποια για τήν αντιμετώπισή τους γνωρίζει μόνο τό κρι-

τήριο της κερδοφορίας και της οικειοποίησης του κέρδους, τότε και ο αντι-καπιταλιστικός αγώνας παραμένει άναπτος και στην καλύτερη περίπτωση ανακυκλώνεται στα όρια ενός ριζοσπαστικού ρεφορμισμού της φορντιστικής εποχής. Και πράγματι η κομμουνιστική άριστερά, για πολλές δεκαετίες, πάλευε για την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και την πλήρη απασχόληση. Η στάση της ήταν άμυντική. Σέ γενικές γραμμές δεν έθεσε προβλήματα ως προς τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και πολύ περισσότερο δεν έθεσε το πρόβλημα των σκοπών της παραγωγής, παραγνωρίζοντας έτσι τον κεντρικό άξονα της μαρξιστικής προβληματικής.

Δύο ήταν οι λόγοι αυτής της ύστερης, που γίνεται όλοένα και πιο φανερή στις μεταπολεμικές δεκαετίες.

α) Η σαγήνη του αμερικανισμού

Η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται τα χρόνια αυτά ενώ εδραιώνει το καθεστώς της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ταυτόχρονα δίνει απάντηση στα σκληρά προβλήματα διατροφής, ένδυσης, εκπαίδευσης, υγείας, στέγης κ.λπ. των μεγάλων λαϊκών μαζών. Μετά από είκοσι χρόνια κρίσης, πολέμου και καταστροφών ή ανθηρή και δυναμική αμερικανική οικονομία — που όχι μόνο δεν γνώρισε τις καταστροφές του Β' παγκοσμίου πολέμου στο έδαφός της, αλλά, ακριβώς, χάρη στον πόλεμο, γνώρισε μία χωρίς προηγούμενο ακμή και άπλωσε παντού στον κόσμο την ήγemonία της— με τα άμύθητα πλούτη της, το υψηλό βιοτικό της επίπεδο, την «αποτελεσματικότητά» της θά αποβεί το σαγηνευτικό μοντέλο για τις άλλες καπιταλιστικές χώρες των οποίων οι πληθυσμοί μαστίζονταν από την ανέχεια και τη φτώχεια. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ανάπτυξη γίνεται ο στόχος που κανείς δεν θά άμφισβητήσει ούτε η κομμουνιστική άριστερά. Μέ αυτό τον τρόπο όμως φτιάχτηκε και η ιδεολογική προϋπόθεση ώστε ο στόχος του καπιταλισμού, που ήταν ακριβώς η αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής, να εξυπηρετείται άδιαμαρτύρητα. Έτσι ο καπιταλισμός όχι μόνο ξεπερνούσε την κρίση του αλλά συνάμα ανέπτυσε μία τέτοια δυναμική που σχεδόν άπρόσκοπτα διευρυνε το πεδίο εφαρμογής του και επέδωσε σε όλο και περισσότερους τομείς, όλο και περισσότερους κλάδους δραστηριότητας, όλο και περισσότερες χώρες. Τό κράτος εθιμικής και πρόνοιας προσφέροντας μίαν ύψηλή κατανάλωση στις μάζες χάρη στην πλήρη απασχόληση και τις κοινωνικές παροχές έγινε το κυρίαρχο έπιχείρημα για κάθε ιδεο-

λογία που θά έπιχειρούσε τη δικαίωση του συστήματος. Συνδικάτα και εργατικά κόμματα, βεβαίως, συνεχίζουν να καταγγέλλουν τον ταξικό χαρακτήρα της ανάπτυξης, την άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου, τις σκληρές συνθήκες εργασίας των μισθωτών. Ωστόσο η κεντρική κατεύθυνση της ανάπτυξης δεν τίθεται σε άμφισβήτηση γιατί στίς τότε συνθήκες θά έρχόταν σε πλήρη αντίθεση με τους κοινωνικούς προσδιορισμούς και τις άμεσες ανάγκες των μαζών. Οι κομμουνιστές έπιδόθηκαν, λοιπόν, σε μία πολιτική που όρθως όνομάστηκε άριστερός κενσιναισμός. Υπόβαθρό της είχε την ανάπτυξη αλλά με τίμημα πολύ άκριβό: την έμπέδωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και των άστικών κοινωνικών σχέσεων. Τό πώς, ποιός και γιατί της ανάπτυξης θά μείνουν στο σκοτάδι.

β) Η «σοσιαλιστική» συσσώρευση

Άπό την άλλη μεριά, και όχι μόνο για τό ζήτημα τούτο, η ιδεολογία της κομμουνιστικής άριστεράς επηρεάζεται, άν δεν ύπαγορεύεται εύθύγραμμα, από την κατάσταση που έπικρατεί στη Σοβιετική Ένωση.

Η άναπτυξιακή ιδεολογία της άριστεράς, η παραγωγιστική, όπως εκ των ύστερων την είπαν όταν τά τελευταία χρόνια άρχισαν οι έναντίον της κριτικές, διαμορφώνεται τον καιρό των σκληρών άναγκαιοτήτων μέσα στίς όποιες βρέθηκε η νεαρή Σοβιετική Δημοκρατία μετά την Όκτωβριανή Έπανάσταση: την καπιταλιστική περικύκλωση, τον εμφύλιο πόλεμο, την πείνα, την άσιατικού τύπου συνολική καθυστέρηση της ρωσικής κοινωνίας. Σ' αυτές τις συνθήκες θά έπρεπε και να διασωθεί τό νέο πολιτικό καθεστώς και παράλληλα να κάνει, μόνο του, τά πρώτα βήματα προς τό σοσιαλισμό. Μέσα στο κλίμα σκληρών πολιτικών και κοινωνικών άναγκαιοτήτων μπόρεσαν όχι μόνο πολλά διφορούμενα της δευτεροδιεθνικής σοσιαλιστικής παράδοσης να έπιβίωσουν, αλλά, να επικρατήσουν άπόλυτα, να μετατραπεί έντέλει η σοσιαλιστική οικοδόμηση σε πρόβλημα όχι άνατροπής των κοινωνικών και πολιτικών άστικών σχέσεων, αλλά, σε πρόβλημα οικονομικής ανάπτυξης, σε πρόβλημα έκβιομηχανίσης. Άν η πάση θυσία αυτόνομη ανάπτυξη της σοβιετικής βιομηχανίας, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, θεωρήθηκε ως κύριο μέσο για τη διάσωση της επανάστασης, η ποσοτική ανάπτυξη άπολυτοποιήθηκε ως άξία, η διαφορά σοσιαλισμού και καπιταλισμού έγινε διαφορά ρυθμών ανάπτυξης και συναγωνισμού στατιστικών, φτάνοντας ως εκείνο τό άπόλυτο σημείο του σταλινισμού περί

«προτεραιότητας των παραγωγικών δυνάμεων». Η «ανάπτυξη» έγινε στοιχείο της άριστεράς, της σοσιαλιστικής ιδεολογίας έτσι που να θεωρείται ότι η ύλική ευθιμρία (που θά έρχόταν χάρη στην αύξηση όλων των μεγεθών της οικονομικής ζωής, μία και είκαζόταν ότι μέσα στο σοσιαλιστικό καθεστώς θά ήταν «νομοτελειακά» ύπέρτερη από εκείνη του σήποντος καπιταλισμού) θά έδινε τη νίκη στίς δυνάμεις του σοσιαλισμού, στην ΕΣΣΔ καταρχήν και σε παγκόσμιο επίπεδο στη συνέχεια.

Τό σοβιετικό παραγωγικό σύστημα στηρίχθηκε στην άρχη του άνταγωνισμού έναντί του καπιταλιστικού συστήματος πιστεύοντας ότι, χάρη στα συγκριτικά του πλεονεκτήματα, κυρίως τον προγραμματισμό και τον περιορισμό της κοινωνικής σπατάλης, θά ξεπερνούσε ποσοτικά τον καπιταλισμό (τό περιβόητο σύνθημα να φτάσουμε και να ξεπεράσουμε την Άμερική), πράγμα που θά οδηγούσε στην άταξική κοινωνία και τον κομμουνισμό. Πριμοδοτήθηκαν έτσι οι μηχανισμοί της «σοσιαλιστικής συσσώρευσης», που είχε θεωρητικοποιήσει ο Πρεομπάρζενσκυ στο Μεσοπόλεμο και, μετά την έξόντωση των αντιπολιτεύσεων, έφήρμωσε μέ τη μέγιστη δυνατή έπιμέλεια ο σταλινισμός και τά μετασταλινικά καθεστάτα, σε σημείο που ο χαρακτήρας του βιομηχανικού πολιτισμού σε καπιταλιστική Δύση και σοσιαλιστική Άνατολή να μην διαφέρουν ουσιαστικά. Τό γεγονός ότι η πολιτική έξουσία άνηκε στο κόμμα που, ύποτίθεται, εκπροσωπούσε τό προλεταριάτο άποτελέσει άκριβώς τό μέσον μιάς τεράστιας ιδεολογικής και πολιτικής άπόκρυψης του ταξικού χαρακτήρα των κοινωνιών σοβιετικού τύπου.

Αυτή όμως η οργάνωση του βιομηχανικού πολιτισμού στην Άνατολή δεν άπέτρεψε την οικολογική κρίση. Άντίθετα μάλιστα έμφανίστηκε και εκεί έξίσου έντονη άν όχι περισσότερο έντονη από όσο στη Δύση. Γιατί η πάλη για την κατάκτηση της οικονομικής ισχύος μεταξύ των διαφόρων τομέων της διαχειριστικής γραφειοκρατίας και ο διεθνής άνταγωνισμός έξωθούσαν σε μία χωρίς προηγούμενο καταλήστευση των φυσικών πόρων αλλά και στην εκμετάλλευση του ανθρώπινου παράγοντα. Κάποιος έπρεπε να πληρώσει για τη «σοσιαλιστική συσσώρευση». Και αυτός ο κάποιος ήταν από τη μία μεριά η φύση που παρείχε πρώτες ύλες, ένέργεια και τό χώρο για τη χωροθέτηση των πολεοδομικών και των βιομηχανικών συγκεντρώσεων και από την άλλη μεριά ήταν ο σοβιετικός εργαζόμενος που πλήρωνε τη λέζα μέσα σε ένα καθεστώς κοινωνικής άσφυξίας και υπερεκμετάλλευσης που μόνο με τις άπαρχές της ιστορίας

του καπιταλισμού μπορεί να συγκριθεί.

Εξάλλου η πολιτική αδιαφάνεια και η τρομοκρατία θα καταρτίσει πρακτικά κάθε δυνατότητα κοινωνικού, εργατικού και ενγένει πολιτικού έλεγχου πολύ πιο απόλυτα και περιοριστικά απ' ό,τι στην καπιταλιστική Δύση. Έτσι τα ερωτήματα τα σχετικά με το πώς, τί και ποιός της παραγωγής θα παραμείνουν στο σκοτάδι της αθαιρεσίας, του κομματικού και κρατικοστρατιωτικού μυστικού. Εκείνες οι εκκατόμβες της σταλινικής τρομοκρατίας του τόπου σκοπό είχαν: στο όνομα της πάταξης των αντισοσιαλιστικών στοιχείων και των πρακτόρων του ιμπεριαλισμού να επιβάλει σιωπή σε τεράστια στρώματα αγροτών και εργατών, μια σιωπή που θα κρατήσει στο άπυρόβλητο την εξουσία και τις αποφάσεις της.

Ας κρατήσουμε ωστόσο, για το θέμα που συζητάμε, το γεγονός ότι το σοβιετικό μοντέλο, ιδεολογικοποιημένο και εξωραϊσμένο ως «οικοδόμηση του σοσιαλισμού», αποτέλεσε ιδεολογικό πρότυπο και προσδοκία για τις μάζες της Δυτικής Ευρώπης και ιδίως εκείνες που επηρεάζονταν από τα αντίστοιχα κομμουνιστικά κόμματα. Όταν στη Δύση μεγάλωνε το τέρας της ανάπτυξης που προοιωνιζόταν την οικολογική κρίση αλλά και ταυτόχρονα την απέκρυπτε μέσα στη μαλθακή νάρκη του καταναλωτισμού χάρη στον οποίο γιγαντώνονταν περισσότερο, από την Ανατολή έρχόταν η είδηση ότι όπου να 'ναι η οικολογική ισχύς του σοσιαλισμού, ή «σοσιαλιστική» ανάπτυξη, θα είναι πιο μεγάλη. Από τούτη την τερατομαχία προέκυψε μια τερατογονία: η οικολογική κρίση σε Ανατολή και Δύση.

γ) Η κριτική του «σοσιαλιστικού» μοντέλου

Δέν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι η κριτική στον σταλινισμό και στα καθιερωτά σοβιετικού τύπου στάθηκε αποκλειστικά σε ζητήματα που είχαν σχέση με τη «σοσιαλιστική νομιμότητα» και την πολιτική δομή των κοινωνιών αυτών (άνελευθερία, καταπίεση, μονοκομματισμός, διώξεις, τρομοκρατία κ.λπ.). Ωστόσο, στόχος της κριτικής αυτής ήταν η προσπάθεια αποστασιοποίησης των κομμουνιστών της Δύσης ως προς το σοβιετικό πολιτικό καθεστώς, ή προσπάθεια θεμελίωσης της γραμμής ότι ο δυτικός σοσιαλισμός είναι συνφασσμένος με τον σεβασμό της δημοκρατικής ομαλότητας, με το σεβασμό, σε τελευταία ανάλυση, του κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Στην κυρίαρχη ευρωκομμουνιστική της έκδοχή απέναντι στον υπαρκτό σοσιαλισμό δέν έθεσε το ζήτημα της υπαρκτής εκμετάλλευσης, των υ-

παρκτών μηχανισμών της συσσώρευσης, της υπαρκτής μισθωτής εργασίας, της νέας υπαρκτής ταξικής κοινωνίας και κατά συνέπεια δέν αντιμετώπιζε καν τα ζητήματα της υπαρκτότατης οικολογικής κρίσης, δηλαδή του τύπου σχέσεων κοινωνικού συστήματος και φύσης. Η αποσιώπηση της ταξικής εκμετάλλευσης συνεπαγόταν την αποσιώπηση της ληστρικής εκμετάλλευσης της φύσης που στήριζε την «σοσιαλιστική» ανάπτυξη. Υπάρχει δηλαδή μια συμμετρία στη στάση των κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στην σοβιετική κοινωνία: παραγνωρίζοντας το καθεστώς της εκμετάλλευσης και της οικολογικής κρίσης στην ΕΣΣΔ στο βαθμό που το παραγνωρίζουν και στο δικό τους πεδίο ευθύνης. Τίποτε δέν είναι πιο εύλωτο από τη στάση του ΚΚΕ απέναντι στο Τσερνομπίλ που το χαρακτήρισε «ατύχημα», κι αυτό μόνο όταν οι ίδιοι οι Σοβιετικοί άρχισαν να μιλούν για ατύχημα.

Γ. ΤΑ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΛΟΓΩΝ

Γ. Ο τρίτος λόγος εξαιτίας του οποίου η οικολογική προβληματική δέν διαπότισε την πολιτική των αριστερών κομμάτων είναι το γεγονός ότι τα οικολογικά κινήματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα ανάλογα με τη χώρα, δέν έχουν μιά οργανική σύνδεση με την «παραδοσιακή» αριστερά, τόσο την κομμουνιστική όσο και τη σοσιαλιστική. Τα οικολογικά κινήματα, ως προς τις ιδεολογικές τους καταβολές, αποτελούν μιά ιδιότυπη συγγώνευση ομάδων και κινήσεων της εποχής της αμφισβήτησης και νέων ευαισθησιών που αναδεικνύονται όταν πολλαπλασιάζονται τα φαινόμενα της οικολογικής κρίσης. Συχνά οι τελευταίες συνιστώσες εμφανίζονται ως «άπολιτικές» και έν πάση περιπτώσει δέν προκύπτουν από την ανάπτυξη ή την επέκταση του παλιότερου σοσιαλιστικού-εργατικού κινήματος. Ο γιγαντισμός των πόλεων, οι απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις, η μαζοποίηση των ανθρώπων, η ρύπανση, οι ορατές πλέον καταστροφές του φυσικού περιβάλλοντος προξένησαν ένα είδος φθοράς στο όλο σύστημα: δυσπροσάρμοστο των μαζών, άρνηση ύποταγής, απειθαρχία στην εργασία, αμφισβήτηση των σκοπιμοτήτων του καπιταλισμού οι οποίες ως τότε περνούσαν ως απαραβίαστες. Μέσα σε λίγα χρόνια η κριτική της κοινωνίας της κατανώλωσης γενικεύτηκε, ξεπέρασε το θεωρητικό έπιδεδο και άρχισε να βρίσκει μορφές πρακτικές.

Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι την επιφάνεια αυτών των αμφισβήτησεων κατεΐχαν πολιτικού τύπου κινήσεις, αυτές που ονομάστηκαν Νέα Αριστερά ή «κίνημα της αμφισβήτησης»: μαοϊκές, τροτσκιστικές, νεοαναρχικές, γκεβαρικές κινήσεις που προσπάθησαν να αρθρώσουν ένα ρηξικέλευθο και ριζοσπαστικό πολιτικό λόγο σε αντίθεση τόσο με το «Σύστημα» όσο και με την «παραδοσιακή» Αριστερά. Γιατί και πώς όλα αυτά τα κινήματα —νεολαίας επί το πλείστον— μέσα σε μιά δεκαετία σχεδόν εκφυλίστηκαν είναι μιά άλλη ιστορία. Εκείνο που μάς ενδιαφέρει εδώ είναι ότι κάτω από μιά υπερπολιτικοποιημένη επιφάνεια λόγου και πράξης υπέβροσκε ο ουτοπικός εξισωτισμός, ή άρνηση του καταναλωτισμού, ή αντιπαραγωγισμός, ή αντιαναπτυξιακός μύθος, μιά και ή «ανάπτυξη» ήταν κεντρικό ιδεολόγημα του γερασμένου κόσμου, αριστερού και δεξιού. Βέβαια οι ιδεολογίες που προφήτευαν ότι με την επιστήμη, την τεχνολογία και τη βιομηχανία ο άνθρωπος δέν θα παρήγαγε, τελικά, παρά μόνο τη δυστυχία του δέν γεννήθηκαν εκείνη την εποχή. Το άγχος απέναντι στην άνοδο της βιομηχανικής κοινωνίας και ή ιδέα ότι ή επικράτηση των μηχανών θα φέρει την πλήρη αποκλήρωση των ανθρώπων είναι τόσο παλιές όσο και ή εκμηχάνιση της παραγωγής. Ωστόσο, και ιδίως μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο, τα ουτοπικά σχέδια επιστροφής στην αγροτική ζωή και ή νοσταλγία της φύσης είχαν περιέλθει σε άνοση κατάσταση. Οι νέες συνθήκες όμως που δημιούργησε ή ξέφρενη ανάπτυξη στάθηκαν τό πρόσφορο έδαφος για την άνθηση των αντιβιομηχανικών και αντιαναπτυξιακών ιδεολογιών. Συνέπιπτε, άλλωστε, αυτή ή άνθηση με μιά σημαντική προαγωγή των μεσοστρωμάτων, την επέκταση της πανεπιστημιακής μόρφωσης, τη γένικευση της μισθωτής εργασίας, την υπερανάπτυξη του τριτογενούς τομέα. Έκατομμύρια άνθρωποι προερχόμενοι, κυρίως από τις παλαιές μικροαστικές τάξεις, μετατρέπονται σε υπαλλήλους, επιστήμονες, ερευνητές, τεχνικούς, στελέχη των επιχειρήσεων και του δημοσίου και επανδρώνουν τις νέες κρατικές και καπιταλιστικές γραφειοκρατίες.

Η κοινωνική προέλευση της νέας κριτικής και της «Μεγάλης άρνησης» —που έν πολλοίς έθρεψε τις περισσότερες οργανώσεις της Νέας Αριστεράς— προσδιορίσε, τελικά, τόν πολιτικό προσανατολισμό των νέων κοινωνικών κινήματων. Άρκεσε μόνο, στίς αρχές της δεκαετίας του '70, ή έκπτωση των πολιτικών κινήματων —έκπτωση του μαοϊσμού, τροτσκισμού, νεοαναρχισμού, γκεβαρισμού κ.λπ.— για να πάρει διαστάσεις μιά γενικότερη στροφή προς το ιδιωτικό, τό προσωπι-

κό, την ιδιαιτερότητα, τη φύση, να ξεφλουδιστεί ή «υπερπολιτικοποιημένη» επιφάνει και να αποκαλυφθεί ο «απολιτικός» πυρήνας.

Σ' αυτή τη βάση τα οικολογικά κινήματα γνωρίζουν μεγάλη άνθηση, ο οικολογικός λόγος γενικεύεται και μάλιστα υπερκαλύπτει ή αντικαθιστά τον νεοαριστερό. Ή οικολογική στροφή εμφανίζεται σαν η ένοχη συνείδηση και αυτοκριτική για τους παλιότερους επαναστατικούς αυτοσχεδιασμούς: οι πράσινοι έναντι του Ντούτσκε. Τα οικολογικά κινήματα λοιπόν στον προηγμένο καπιταλισμό γεννιούνται και αυτοκινούνται από τον ίδιο πυρήνα που έρεπει η Νέα Αριστερά και έχουν την ίδια κοινωνική βάση εκείνη. Αλλά τόσο τα ρεύματα της Νέας Αριστεράς όσο και τα οικολογικά κινήματα αποτελούν μια σημαντική διάσπαση στο στρατόπεδο του αστικού κόσμου που έμοιαζε άρραγής και απρόσβλητος στην πρώτη μεταπολεμική φάση. Δέν ήταν μια οργανική ανάπτυξη και προέκταση του εργατικού - σοσιαλιστικού κινήματος, που κατακτούσε νέες κατηγορίες μισθωτών αλλά αντίδραση των νέων αυτών κατηγοριών του αναπτυγμένου καπιταλισμού στις συνθήκες ύπαρξής τους. Έτσι, μέσα από εκκεντρικότητες, μόδες, βιαιότητες, προκλήσεις αλλά και πολύ συγκεκριμένους αγώνες, παραβιάζοντας την παραδοσιακή ήθική της κοινωνικής της προέλευσης, ή νέα γενιά ουσιαστικά έβαλε έναντι της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων αντιδρώντας στα γραφειοκρατικά σχήματα που την καταδίκασαν σε έκτελεση άσκοπων, πληκτικών και μονότονων έργων. Σύστοιχη ήταν και ή απόρριψη των ιδεολογιών και μορφών οργάνωσης του παραδοσιακού εργατικού κινήματος και των κομμάτων του: εδώ ή κύρια κατηγορία ήταν ή γραφειοκρατικοποίησή τους, ο σταλινισμός τους, ο ρεφορμισμός τους που τελικά θά αποδοθεί στον ίδιο τό χαρακτήρα τους και στις παραδοσιακές θεωρητικές θεμελιώσεις. Έτσι βρέθηκε και ο ίδιος ο μαρξισμός υπόλογος.

Αποφασιστικός παράγοντας στην ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος ήταν τό κίνημα έναντι της πυρηνικής ενέργειας και των πυραύλων, ιδιαίτερα μετά την απόφαση του Χέλμουτ Σμίθ, τό 1980, να επιτρέψει την εγκατάσταση αμερικανικών πυραύλων μέσου βελιγκεούς στό έδαφος της Δυτικής Γερμανίας. Αντίθετα στη Γαλλία τό μέν ενγένει ειρηνιστικό κίνημα παρέμενε στη δικαιοδοσία του ΓΚΚ, οι δέ κινητοποιήσεις αίχμη έναντι του γιγαντιαίου πυρηνικού εργοστασίου Πλογκόφ και του στρατιωτικού στρατοπέδου του Λαζάρκ σταμάτησαν ύστερα από την απόφαση των σοσιαλιστών να άνασταλούν τά

έργα αυτά, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα μία προσωρινή άνάσχεση του οικολογικού κινήματος. Χρειάστηκε ή σχετική άπομυθοποίηση της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης στη Γαλλία και ή συντηρητική της στροφή για να υπάρξει μία νέα άφύπνιση του οικολογικού κινήματος, πράγμα που πιστοποιήθηκε και στις τελευταίες προεδρικές εκλογές και στις τελευταίες δημοτικές εκλογές.

Σέ όλη όμως τή Δυτική Εύρώπη υπάρχει μία πρόσμειξη οικολογικού κινήματος και φεμινισμού —στη Γερμανία μάλιστα υπάρχει συγχώνευση των δύο κινήματων στην οργάνωση των «Πράσινων»— πράγμα που τού έδωσε ιδιαίτερη δυναμική και πολλαπλασίασε την κοινωνική άκρόαση. Οι σύντομες αυτές παρατηρήσεις δέν μπορούν βέβαια να πάρουν τή θέση της συγκεκριμένης ιστορίας του οικολογικού κινήματος, ιδιαίτερα σύνθετης και ιδιαίτερα διδακτικής άλλωστε. Τίποτε όμως δέν θά ήταν πιό άπατηλό από την εικόνα ενός άμοιογεούς «πράσινου» κόμματος γιατί έτσι θά παραβλέπονταν οι διαιρέσεις, οι διάφορες τάσεις, οι διαφορετικές θεωρητικές θεμελιώσεις, οι διαφορετικές καταβολές από περίπτωση σε περίπτωση και οι πάρα πολύ συγκεκριμένες συγκρούσεις. Ένα πράγμα ωστόσο θέλουμε να τονίσουμε εδώ, που διαπερνά όλη την ιστορία του οικολογικού κινήματος. Τα οικολογικά κινήματα, και ιδιαίτερα ή πιό μαζική περίπτωση των «Πράσινων» στη Δ. Γερμανία, οίκοδομούνται στη βάση μιας γραμμής ιδεολογικής, οργανωτικής και πολιτικής αυτονομίας. Αυτόνομη όμως σήμεινε αντιπαλότητα προς τίς άλλες δυνάμεις της ευρωπαϊκής άριστεράς, είτε μαρξιστικής είτε ρεφορμιστικής προοπτικής. Αν στη Γερμανία, έντελώς πρόσφατα, επικρατεί όχι χωρίς δυσκολία, ή τάση συνεργασίας με τούς σοσιαλδημοκράτες τούτο δέν είναι άσχετο με τή συνειδητοποίηση κάποιων όριών στα όποια έγγίζει ή «άκραινής» οικολογική προοπτική. Η επικράτηση των «ρεαλιστών» δέν αποτελεί μόνο μία συγκυριακή σύμπτωση εκλογικού χαρακτήρα αλλά ή μία γενικότερη επιστροφή σε θέσεις και θεωρήσεις που σχετίζονται με την πραγματικότητα του κόσμου της εργασίας, μία συνειδητοποίηση ότι οικολογική ίσορροπία και κάτάρηση της εκμετάλλευσης αποτελούν όχι μόνο συνθήματα συμβατά αλλά άναγκαία για τό συνολικό κοινωνικό μετασχηματισμό, για ξεπέρασμα της «κρίσης του πολιτισμού». Έτσι τόν τελευταίο καιρό όλο και περισσότερο γίνεται λόγος στις γραμμές των οικολόγων για τήν μαρξιστική προοπτική, όλο και περισσότερο οι οικολόγοι υιοθετούν τή μαρξιστική προβληματική.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε ένα μεταίχιμο: Από τή μία μεριά εξακολουθούν να είναι έν δράσει ιδεολογίες και πρακτικές που άπομακρύνουν τούς οικολογους από την άριστερά, εκείνες δηλαδή οι ιδεολογίες που θεωρούν άσύμβατο τό μαρξισμό και τά μαρξιστικά κόμματα προς τό οικολογικό κίνημα. Και αντίστροφα, μία νέα τάση γεννιέται στις γραμμές του οικολογικού κινήματος που χωρίς να έγκαταλείπει τή γραμμή της αυτονομίας, άντιλαμβάνεται ότι ή σύγκλιση μαρξισμού και οικολογίας είναι άναγκαία, ότι άριστερό και οικολογικό κίνημα μόνο με τή συνάντησή τους και τούς ώριμους πλέον άναπροσανατολισμούς τους μπορεί να διαμορφώσουν μία νέα άπελευθερωτική δυναμική. Η γενίκευση της οικολογικής ευαισθησίας και ή διάδοσή της σε όλοένα και εύρύτερα στρώματα του πληθυσμού άποτελεί ένα κατ' άρχην θετικό παράγοντα και συνάμα τούτος ο παράγοντας κινδυνεύει να άκυρωθεί, γιατί, ή ίδια ευαισθησία άπέναντι στην καταστροφή του περιβάλλοντος και τήν οικολογική επίδεινωση δέν είναι άφ' έαυτής συνώνυμη με τή συνειδητοποίηση της ανάγκης για τήν άνατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι νέες δυνάμεις που έπιστρατεύει ή οικολογική ευαισθησία, άκριβώς έξ αίτίας του διαταξικού τους χαρακτήρα, δέν έχουν τούς ίδιους λόγους να είναι έξίσου κριτικές και άπορριπτικές άπέναντι στην καπιταλιστική κοινωνία. Πάνω άκριβώς σ' αυτό τό διαφορούμενο ή καπιταλιστική κοινωνία καταφέρει να βρίσκει τούς μηχανισμούς άμυνας και ένσωμάτωσης της οικολογικής προβληματικής (δπως και της σοσιαλιστικής).

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Όσα προηγήθηκαν, παρά τή σχηματικότητα τους, πιστεύουμε δίνουν τό γενικό ιστορικό περίγραμμα των σχέσεων οικολογίας και άριστεράς, δείχνουν για ποιους συγκεκριμένους λόγους ή άριστερά βρισκόταν μακριά από τήν οικολογική προβληματική και για ποιους λόγους τό οικολογικό κίνημα διαμορφώνεται μακριά, άκόμη και σε αντιπαλότητα, προς τήν προοπτική της άριστεράς.

Οι λόγοι αυτοί, γενικοί και ειδικοί, συναντώνται και στην ελληνική περίπτωση. Και στην ελληνική περίπτωση οι βασικές δυνάμεις της άριστεράς στάθηκαν ξένες προς τήν οικολογική προβληματική. Τό μέν ΚΚΕ μέχρι πρόσφατα τήν άγνοούσε επίδεικτικά δίνοντας έτσι μιάν άκόμη άπόδειξη του άναχρονισμού του. Τό δέ (ένιαίο) ΚΚΕ Εσωτερικού ένδω πράγματι μιλούσε για οικολογικά προβλήματα, ώστόσο είχε

μιά στάση διφορούμενη. Μιλούσε για οικολογική καταστροφή αλλά δεν έθετε στο επίκεντρο της πολιτικής του τό πρόβλημα του καπιταλισμού και του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. 'Απλώς περιέγραφε δυσάρεστες ως έπί τό πλείστον καταστάσεις και πρότεινε λύσεις, πού δεν ξέφευγαν από ένα καθιερωμένο εύχολόγιο. Κατά τόν ίδιο διφορούμενο τρόπο έλυσε και τό ζήτημα των σχέσεων του μέ τό άρχόμενο οικολογικό κίνημα έστω κι άν αυτό δεν άριθμούσε παρά μικροσκοπικές ομάδες καλών θελήσεων. 'Οχυρωμένο πίσω από τήν άπολιτική αντίληψη της «αυτονομίας των νέων κοινωνικών κινήματων» διέγραφε διαμιάς και τήν ανάγκη μιάς πολιτικής σχέσης μαζί τους πού ένδεχομένως θά ήταν και μιά σχέση αντιπαλότητας ή μιά σχέση πού θά έγκαλούσε για τό δικό του μετασχηματισμό.

'Ανεξάρτητα από τήν έπίσημη θέση του στο χώρο του έναίσιου ΚΚΕ έσωτ., ίσως περισσότερο από κάθε άλλο χώρο, αναπτύχθηκε μιά έντονη οικολογική προβληματική — ίσως ή σοβαρότερη πού υπήρξε στην 'Ελλάδα. 'Από άριστερους της άνανεωτικής άριστερας προέκυψε και ή σπουδαιότερη, άν και πάντα λίγη, οικολογική αντίδραση στην οικολογική καταστροφή. Συνέπεια αυτής της εδαισθησίας πού διαπερνούσε τόν κόσμο τού ΚΚΕ έσωτ. είναι δύο άξιοσημείωτες σήμερα καταστάσεις. 'Η πρώτη έχει να κάνει μέ τό οικολογικό τμήμα της ΕΑΡ πού πραγματικά άποτελεί μιά από τίς πιο σημαντικές έστιές οικολογικής παρουσίας στην 'Ελλάδα. Γι' αυτό άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι τό οικολογικό τμήμα της ΕΑΡ είναι εκείνο πού άντέδρασε στην προοπτική του Συνασπισμού μέ τό ΚΚΕ, προοπτική πού έξ όρισμού άποτελεί άκρόωση της όποιασδήποτε οικολογικής προοπτικής. 'Η δεύτερη έπίσης αξιοσημείωτη κατάσταση σχετίζεται μέ τό άλλο σκέλος πού προέκυψε από τό έναίο ΚΚΕ έσωτερικού. Πρόκειται δηλαδή για τό ΚΚΕ έσωτερικού - 'Ανανεωτική 'Αριστερά πού συγκεντρώνει έπίσης μιά σαφέστατη οικολογική εδαισθησία, ή όποια, στο βαθμό πού δεν άποσυνδέει τήν οικολογική προβληματική από τήν έπικαιρότητα του σοσιαλισμού, πατάει στεριότερα στα πόδια της επιδιώκοντας συνεργασίες μέ οικολογικές κινήσεις τόσο στην 'Ελλάδα όσο και στον ευρωπαϊκό χώρο.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

"Όλη τήν προηγούμενη ανάπτυξη τήν διαπερνά ή πεποίθηση ότι μαρξισμός και οικολογία είναι δύο διακριτά μέν ώστόσο συμβατά ρεύματα. Κάτι παραπάνω: ύποχρεωμένα στις πολιτικές τους εκφάνσεις να συγκλίνουν και να

άλληλοτροφοδοτηθούν. Τό σημείο αυτό πρέπει να άποτελέσει άντικείμενο αναλύσεων και πρακτικών προσπαθειών. 'Αλλά θά ξεκινήσω άνάποδα. Θεωρώ δηλαδή ότι ο καπιταλισμός είναι «άναθεωρήσιμος» οικολογικά. Και ως οικολογίζων καπιταλισμός μπορεί να ξεπερνά άντιφάσεις πού του δημιουργεί ή πραγματικότητα πού ό ίδιος δημιουργεί. Θα παραθέσω όλόκληρο ένα άπόσπασμα από τό έργο του Μάρξ πού συνήθως προβάλλεται για να φανεί ή οικολογική διάσταση της προβληματικής του Μάρξ.

«'Η καπιταλιστική παραγωγή διαταράσσει τή ροή της κυκλοφορίας της ύλης άνάμεσα στον άνθρωπο και τό έδαφος. 'Εμποδίζει δηλαδή τήν επιστροφή στο έδαφος των στοιχείων εκείνων πού ό άνθρωπος καταναλώνει προκειμένου να διατραφεί και να ντυθεί. Κατά συνέπεια παραβιάζει τίς συνθήκες πού είναι αναγκαίες για μιά διαρκή γονιμότητα του εδάφους. 'Εξάλλου κάθε πρόδος της καπιταλιστικής γεωργίας άντιπροσωπεύει μιά πρόοδο όχι μόνο στην τέχνη της καταλήστευσης του εργαζόμενου αλλά και μιά πρόοδο στον τομέα της πτώχευσης της γής. Κάθε προσωρινή βελτίωση της γονιμότητας των εδαφών καλλιεργεί τίς συνθήκες μιάς όριστικής καταστροφής της γονιμότητας αυτής. "Όσο μιά χώρα θεμελιώνει τή βάση της ανάπτυξης της στην δημιουργία βιομηχανίας, όπως π.χ. οι ΗΠΑ, τόσο ή διαδικασία της καταστροφής επιταχύνεται. "Ετσι ή καπιταλιστική παραγωγή άναπτύσσοντας τήν τεχνολογία και ένώνοντας σε ένα κοινωνικό σύνολο τή δράση διαφορετικών διαδικασιών δεν κάνει άλλο από τό να εξασθενεί τίς πρωτογενείς πηγές κάθε πλούτου: τή γη και τούς εργαζόμενους».

Κεφάλαιο, Βιβλ. I κεφ. XV, 10, «'Η Μεγάλη βιομηχανία και ή γεωργία». Editions Sociales).

Αυτά ό Μάρξ, μέ τρόπο ρητό και κατηγορηματικό. 'Η ίδια προβληματική εξάγεται από τό σύνολο του έργου του. Τό ίδιο ύποστηρίζει, μέ «φιλοσοφική γλώσσα», στα *Παρισινά Χειρόγραφα* σε έπιστολές του και σε πολιτικά του κείμενα. Δεν μπορούμε όμως να έχουμε τήν ίδια κατηγορηματικότητα και για τόν μαρξισμό πού πέρασε στο εργατικό κίνημα και τά κόμματα του.

Οί προηγούμενες όμως έπισημάνσεις του Μάρξ δεν μπορεί να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλισμός παραδίδεται στην άντίφαση πού του δημιουργεί ή ίδια ή ανάπτυξη του. Στο πλαίσιο της καπιταλιστικής πα-

ραγωγής υπήρξαν ιστορικά λύσεις πού επιδίωξαν, και μέχρι ένα όρισμένο σημείο πέτυχαν, να διασώσουν τήν εργατική δύναμη από τήν φυσική έξόντωση. 'Αλλωστε άν δεν είχαν επιτευχθεί αυτές οι λύσεις ό καπιταλισμός θά είχε πρό πολλού καταρρεύσει. 'Ο περιορισμός του χρόνου εργασίας, τά μέτρα υγιεινής, οι κοινωνικές ασφάλισεις, οι συντάξεις, τά οικογενειακά επιδόματα, ή κοινωνική στέγη, ή ύποχρεωτική εκπαίδευση, ή προστασία του παιδιού κ.λπ. ήταν τά μέτρα πού, επιβλήθηκαν μέν χάρη στους εργατικούς άγώνες, αλλά, και ό καπιταλισμός άποδέχθηκε άκριβώς για να μήν έξαντλήσει όλοσχερώς τήν πηγή ύπαρξής του, τήν εργατική δύναμη. Μπορούμε έπομένως να προβλέπουμε — και κάτι τέτοιο ήδη πραγματοποιείται — μέτρα πού θά επιδιώκουν τή διάσωση και τή διατήρηση της άλλης πηγής του καπιταλιστικού πλούτου: τή φύση.

ΟΙΚΟΛΟΓΙΖΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ

Πράγματι, παρά τήν αναπτυσσόμενη οικολογική εδαισθησία και παρά τά ύπαρκτά οικολογικά κινήματα τό κράτος και ή καπιταλιστική τάξη ήδη παίρνουν σειρά μέτρων για να περιορίσουν τήν οικολογική κρίση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει σταμάτημα της παραγωγής, ούτε μηδενική ανάπτυξη, ούτε παραγωγή χωρίς κέρδος. Σημαίνει κατ' άρχήν ότι οι μονοπωλιακοί κολοσσοί δεν τρομάζουν στην ιδέα να αναλάβουν αυτοί τόν άγώνα έναντίον της ρύπανσης, να διευθετήσουν έκλογικευμένα τό περιβάλλον, να αναπτύξουν, όπου χρειάζεται έναλλακτικές ή ήπιες τεχνολογίες. Σήμερα μάλιστα κατέχουν τό μονοπώλιο της παραγωγής άντιρρυπαντικών ύλικών και έξοπλισμών και είναι οι «πρωτοπόροι» των μη ρυπανουσών βιομηχανιών. Χάρη σ' αυτή τή νέου τύπου παραγωγή ένας νέος κύκλος συσσώρευσης άρχίζει, θεμελιωμένος πάνω στην κεφαλαιοποίηση της φύσης και τόν πλήρη έλεγχο των στοιχείων πού επιτρέπουν τή ζωή πάνω στον πλανήτη. Σε αυτή τή γιγάντια προσπάθεια ό καπιταλισμός οικειοποιείται τά έπιστημονικά δεδομένα και τίς οικολογικές κατακτήσεις άκριβώς για να κατασκεύασει τούς τρομοκρατικούς μύθους πού ως λειτουργία έχουν τήν άποδοχή εκείνης της προσπάθειας πού οδηγεί στο νέο κύκλο της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

'Αν ριζούμε μιά ματιά στην ιστορία της άντίφασης κεφάλαιο/έργασία διαπιστώνουμε χονδρικά τήν έξής εξέλιξη: έξοντωτικές συνθήκες εργασίας (άπόλυτη έξαθλίωση), εργατικοί άγώνες, συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης και μέρους της κοινής γνώμης

δτι ή άγρια έκμετάλλευση μεσοπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα οδηγεί στην ολοκληρωτική εξάντληση τής πηγής τής συσσώρευσης πού αντιπροσωπεύει ή εργατική δύναμη, αντίσταση και έμμονή στό παλαιό καθεστώς τών μεμονωμένων καπιταλιστών μιά και ό ανταγωνισμός τούς επιβάλλει νά μεγιστοποιούν τά κέρδη τους, επέμβαση του κράτους, πρώτοι φιλεργατικοί νόμοι και ρυθμίσεις σχετικά μέ τίς συνθήκες εργασίας, μέτρα κοινωνικής ασφάλισης, αύξησης του κόστους παραγωγής. 'Η συσσώρευση του κεφαλαίου πραγματοποιείται στό έξής μέ την αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας και τήν εισαγωγή στην καπιταλιστική δραστηριότητα νέων άποθεμάτων εργατικής δύναμης από τήν περιφέρεια του καπιταλιστικού κέντρου, όπου δέν ισχύουν τά προστατευτικά μέτρα, τά κεκτημένα δικαιώματα τής εργατικής τάξης ποτέ δέν φτάνουν μέχρι τό σημείο νά άναιρεθεί ό σιδηρούς νόμος τής αξίας.

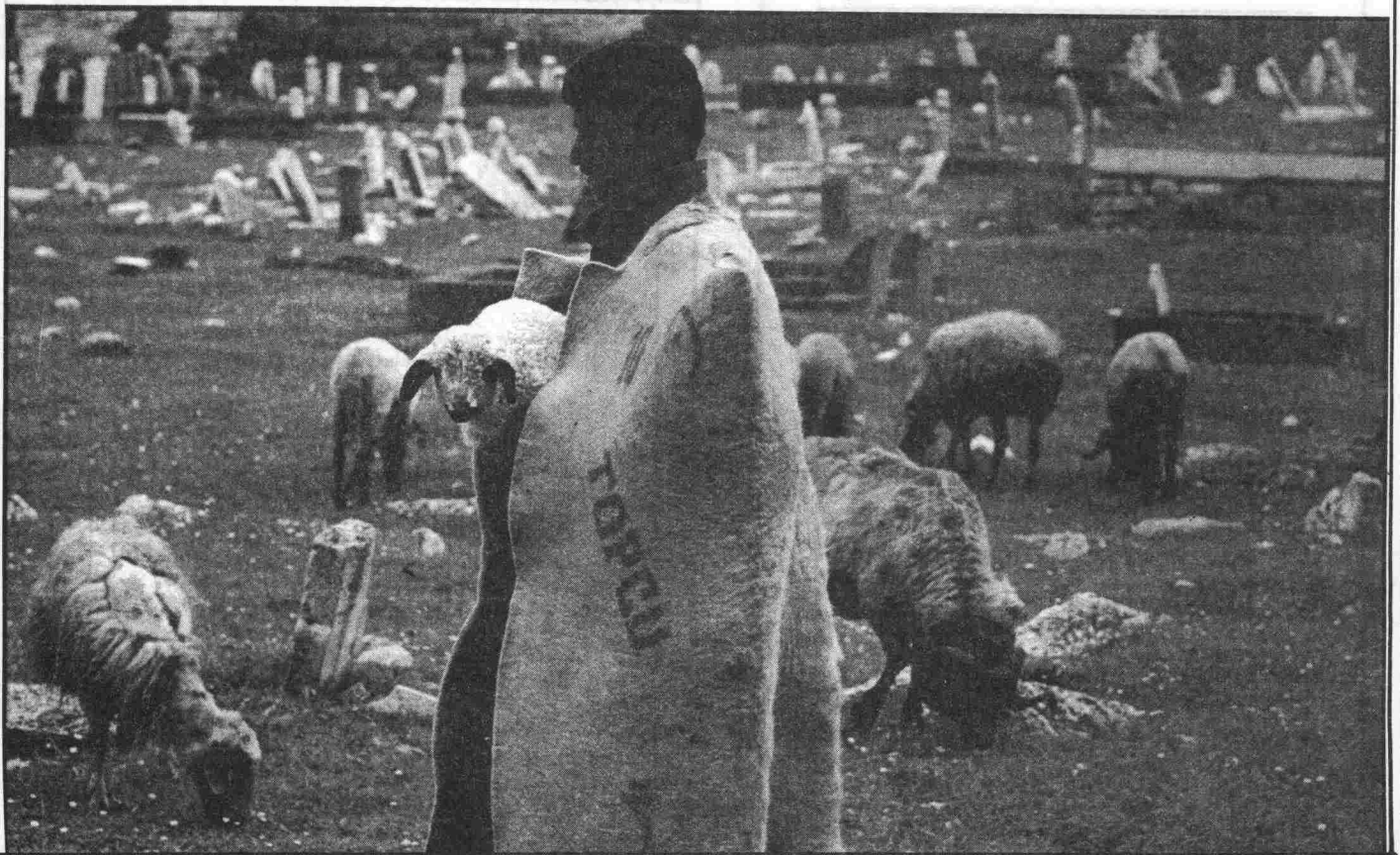
"Αν τώρα αντικαταστήσουμε σέ αυτή τήν εξέλιξη τόν όρο «εργατική δύναμη» μέ τόν όρο «φύση» μπορούμε νά προβλέψουμε αυτό πού έλεγα παραπάνω: ένα *οικολογίζοντα καπιταλισμό*. 'Ετσι είναι άπολύτως δυνατό —άλλωστε γίνεται— κράτος και κοινωνικά κινήματα νά επιβάλουν μέτρα προστασίας τής φύσης, μέτρα πού όχι μόνο είναι οικολογικά αλλά άνοίγουν

και νέους όρίζοντες στή συσσώρευση του κεφαλαίου. Αυτό τό σκοπό έχουν τεχνικές όπως βιολογικός καθαρισμός, ή ανακύκλωση τών άπορριμμάτων, όχηματα νέας τεχνολογίας, συστήματα αντιρρυπαντικά, οικολογικά σάνταρ πού ήδη επιβάλλονται από τίς έθνικές ή τίς διεθνείς ρυθμίσεις (ΕΟΚ π.χ.). Στό πλαίσιο αυτών τών ρυθμίσεων κοινωνικά κινήματα ευρείας έκτασης, ακόμη και επαναστατικά ξεσπάσματα, είναι άπολύτως νοητά, αλλά και όλοι οι δυνατοί συμβιβασμοί. 'Απόλυτος οικολογικός έλεγχος είναι άδύνατος διότι θά καθιστούσε τό κόστος τής παραγωγής άσύμφορο. Γι' αυτό ήδη υπάρχει μιά μεταφορά τών ρυθμιστικών βιομηχανιών προς τόν Τρίτο κόσμο όπου είναι δυνατή ή καταστράτηγηση του έλέγχου. Οι βελτιώσεις και οι μεταρρυθμίσεις ώστόσο άνοίγουν νέες αντιφάσεις και νέες δυνατότητες για τήν ανάπτυξη κινήματων.

Τό μόνο πού δέν μπορεί νά ισχύσει είναι: τό άπλοϊκό δίλημμα: *καταστροφή του καπιταλισμού ή αυτοκτονία τής άνθρωπότητας*; 'Αντίθετα, μέσα στις νέες συνθήκες πού δημιουργεί ή οικολογική κρίση, ανακύπτουν νέες αντιφάσεις μιά εκ τών όποιων, όχι ή λιγότερο σημαντική, είναι ή εισοδηματική δύναμη των οικολογικών άγώνων πού είναι δυνατό νά πάρει αντικαπιταλιστική χροιά. Κάθε οικολογική μεταρρύθμιση ένισχύει τίς δημοκρατικές ά-

παιτήσεις διότι, άκριβώς θέτει στό επίκεντρο τά έρωτήματα ποιός, τί και πώς τής παραγωγής. Οι μεταρρυθμίσεις για τήν «ανάσυνθεση τής βιομηχανικής κοινωνίας» (τίτλος του προγράμματος τών «Πράσινων» τής Γερμανίας, 1986) δημιουργούν νέες δυνατότητες για τή ρήξη μέ τόν καπιταλισμό και τή μετάβαση στό κοινωνικό σύστημα πού ό Μάρξ όνόμαζε κομμουνισμό. Λέω άπλώς ότι προσφέρει δυνατότητες και δέν οδηγεί εϋθύγραμμα στην αντικατάσταση, στην «υπέρβαση» του καπιταλισμού, διότι ή άλλη δυνατότητα είναι τό συνεχές γλιστρίμα στον ρεφορμιστικό εξέλικτισμό, πού τά πάντα αλλάζει προκειμένου τά πάντα νά μείνουν στό ίδιο σημείο. 'Ηδη σέ όλο τόν αναπτυγμένο καπιταλισμό δέν υπάρχει πολιτική δύναμη τής δεξιάς ή τής άριστερας πού νά μήν έχει ένσωματώσει στό πρόγραμμά της οικολογικά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος. Και δέν υπάρχει κανένα κράτος πού νά μήν προσπαθεί νά έλέγξει και νά ρυθμίσει τά περιβαλλοντικά προβλήματα. Κόμματα όπως τό ΠΑΣΟΚ ή ή Ν. Δημοκρατία δέν έχουν άπολύτως κανένα λόγο νά μήν προβάλλουν τήν ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος, νά μήν εμφανίζονται και ως ...οικολογικά.

Έδω συναντούμε τόν βαθύτερο λόγο για τόν όποιο οι οικολόγοι είναι ύπο-

χρωμένοι να γίνουν και άριστεροι, γιατί δεν είναι νοητή μία πραγματική οικολογική προοπτική αν δεν είναι ταυτόχρονα αντικαπιταλιστική - κομμουνιστική, γιατί, αντίστροφα, η κομμουνιστική προοπτική είναι αδιανόητη αν δεν είναι και οικολογική. Ο πλήρης οικολογικός έλεγχος σημαίνει πλήρη αλλαγή του παραγωγικού πολιτισμού, ανατροπή επομένως του καπιταλιστικού ορθολογισμού που ξεκινά από την προσφορά, την πώληση, και τείνει στην οργάνωση της παραγωγικής δραστηριότητας με βάση τις ανάγκες των ανθρώπων. Η θέση της εργατικής τάξης στην παραγωγή είναι αναπαραστατική στη λειτουργία των παραγωγικών δυνάμεων και των οικονομικών σχέσεων. Τίποτε δεν έχει αλλάξει από την εποχή που αρχίζει να υπάρχει εργατικό κίνημα, παρά τους μύθους ή τις πραγματικότητες για την «ένσωματώση» της εργατικής τάξης. Αυτή η κεντρική θέση της εργατικής τάξης στη λειτουργία των οικονομικών παραγωγικών δυνάμεων δεν της δίνει ωστόσο κανένα προνόμιο και καμιά πρωταρχικότητα ως προς τη συνειδητοποίηση των οικολογικών προβλημάτων, ούτε, πολύ περισσότερο, κάποια υποτιθέμενη διευθυντική, ιστορική, ικανότητα. Από οικολογική άποψη είναι κι αυτή ένα τμήμα του πληθυσμού που πλήττεται από την οικολογική κρίση και επομένως είναι κι

αυτή μία κοινωνική δύναμη μαζί με άλλες (όπως οι αγρότες, οι διανοούμενοι, οι επιστήμονες, οι τεχνικοί, οι υπάλληλοι κ.λπ.) που μπορούν να αντιδράσουν στην οικολογική καταστροφή. Όταν επομένως συνδυάζουμε οικολογία και σοσιαλιστική επικαιρότητα ανοίγουμε ένα νέο δρίζοντα για τον αναγκαίο πολιτιστικό μετασχηματισμό και της εργατικής τάξης. Η μαρξιστική προσέγγιση για το επαναστατικό υποκείμενο με βάση τη θέση της εργατικής τάξης στις σχέσεις παραγωγής επιβεβαιώνεται αλλά και διευρύνεται. Το επαναστατικό υποκείμενο δεν περιορίζεται πλέον στην εργατική τάξη που υφίσταται την εκμετάλλευση όπως το ένεργητικό υποκείμενο της παραγωγής. Στις σημερινές συνθήκες το επαναστατικό υποκείμενο αποτελείται από το σύνολο του *κοινωνικού συλλογικού εργαζομένου* που υφίσταται και εκμετάλλευση και αποξένωση στις σχέσεις του με τη φύση, την οικονομία, την πολιτική. Δεν πρόκειται επομένως για κάποια τακτική σύγκλιση έτερόκλητων κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων αλλά για την συνάρθρωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων που υφίστανται την εκμετάλλευση, την καταπίεση και την αποξένωση, συνάρθρωση όλων των κοινωνικών δυνάμεων τελικά που έχουν συμφέρον να πάρουν στάση τους το πώς, το τί, και το για

ποιόν ή παραγωγή. Το αίτημα της κοινωνικοποίησης εκτός από την κατάρτιση της ατομικής ιδιοποίησης διευρύνεται: περιλαμβάνει το συγκεκριμένο δημοκρατικό έλεγχο, την επανασύνδεση παραγωγών - καταναλωτών, τη γενικευμένη πολιτική συμμετοχή, την κοινωνική ιδιοποίηση της επιστήμης, την οικολογική ισορροπία ανάμεσα στην ανθρώπινη ανάγκη να ζήσει στη φύση και την αδήριτη επιταγή να ζήσει από τη φύση.

Τό μέλλον δεν προκατασκευάζεται με προγράμματα, με προτάγματα, με δραματισμούς ή ντιρεκτίβες. Τό μέλλον, τό έξίσου (ή και περισσότερο) βάρβαρο μέ τό παρόν, ή έκείνο μιάς απελευθερωμένης και απελευθερωτικής κοινωνίας ένυπάρχει μέσα στις αντίφάσεις του παρόντος. Δέν είναι χρέος μας να τό σχεδιάσουμε: χρέος μας είναι να αναδείξουμε τά αδιέξοδα και τίς απελευθερωτικές δυνάμεις που μάχονται τή σημερινή βαρβαρότητα, χρέος μας είναι να πολεμήσουμε μία κοινωνική οργάνωση που ως τρόπο ζωής προσφέρει έναν τρόπο κατανάλωσης. Γηραιοί άριστεροί και άλκμιοι οικολόγοι τό ίδιο βάρος κουβαλούν στις πλάτες τους. Κανείς δέν μπορεί να τό σηκώσει μόνος του, αλλά και κανείς δέν μπορεί να σαρκάσει επειδή γονάτισε ο άλλος.

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

Τετράδιο εικοστό πρώτο Χειμώνας '88-'89

Norberto Bobbio
Δεν υπάρχει μόνο ένας ορισμός του σοσιαλισμού
Συνέντευξη στον Δημήτρη Δεληολάνη
Otelo Saraiva de Carvalho
Η τρομοκρατία. Κατηγορία και Υπεράσπιση στο Μονακό
ΔΟΓΜΟΣ - ΑΝΤΙΑΔΟΓΜΟΣ - ΔΙΑΔΟΓΜΟΣ
Η ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΕΑΡ - ΚΚΕ
Λουκάς Αζελός
Προγραμματική σύγκλιση και ύστερος μετακαπιταλισμός
Ντίνα Αθανασοπούλου
ΚΚΕ - ΕΑΡ: Γάμος με διαφορά ηλικίας
Λεωνίδα Λουλοδής
Η Μεγάλη Αριστερά: Τα εν οικω και εν δήμω
Σίλβα Γκαμποντινιάν
Ανοιχτή επιστολή στο Κρεμλίνο
Γιώργος Τζιρτζιλιάκης
Τέχνη και τεχνική: Η σταθερή πλάνη ενός ασταθούς ειδικού
Μανόλης Αγγελίδης
Προβλήματα πολιτικών ρόθισης της κοινωνικής εργασίας στον
J.S. Mill και στον **K. Marx**
Δημήτρης Λιθοξόου
Μακεδονικό. Ζητήματα Ιδεολογίας
Νίκος Μπαρμπαρόσης
Η στρατικοποίηση της Αίγης
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ
Ελευθ. Π. Αλεξάκης: «Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων.
Εξισλαμισμοί - Τουρκικός εκεκτατισμός» του Π.Μ. Σαμαρά

**ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ**

Μαυρομυζήλη 39, τηλ. 3601956, 3610445, Αθήνα 10680

Μόλις κυκλοφόρησε

**ΚΡΗΤΗ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ**

Τόμος Δεύτερος

Επιστημονική επιμέλεια: **Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης**
Έκδοτική φροντίδα: «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη»

Συνεργάτες του τόμου

Μανώλης Μπαρμπουδάκης - Χρύσα Μελτζέου -
Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης - Στυλιανός Αλεξίου -
Γιώργος Άμαριανάκης - Θεοχάρης Δετοράκης -
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος - Λιλή Μακράκη -
Χάγκεν Φλάισερ - Γιώργος Ν. Ατσανατζίδης -
Νικόλαος Γ. Κοινοσόπουλος

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΡΗΤΗ 1988

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΩΡΙΚΟΣ Μαυρομυζήλη 64

σελίδα σκοπίμως κενή

Ὁ Παλαμᾶς καί τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη

Μέ ἀφορμή τὰ ἑκατό χρόνια ἀπό τήν ἔκδοσή του
τῆς Νέτας Ἀποστολίδου

Εἶναι γνωστό, πῶς τό Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, ἀπό τή στιγμή τῆς ἔκδοσής του καί γιά πολλά χρόνια, βρέθηκε στό κέντρο τοῦ γλωσσικοῦ ἀγώνα. Σκάνδαλο γιά τούς ἀντιπάλους τῆς δημοτικῆς, ἦταν ἀναμφισβήτητα ἕνα ὄπλο στά χέρια τῶν δημοτικιστῶν· ὡστόσο αὐτό δέ σημαίνει πῶς οἱ τελευταῖοι κράτησαν μιά μονοσήμαντη καί ἀμετάβλητη στάση ἀπέναντι στό Ταξίδι. Ἡ προσωπικότητα καί ἡ δράση τοῦ Ψυχάρη ἐξάλλου προκαλοῦσαν πάντα διαφορετικές ἀντιδράσεις στό δημοτικιστικό στρατόπεδο. Ἰδιαίτερα τριχυμιώδης ἦταν ἡ σχέση τοῦ Παλαμᾶ μέ τόν Ψυχάρη.

Κίνητρο αὐτῆς τῆς ἐργασίας ὑπῆρξε ἡ παρατήρηση πῶς μέσα στίς διακυμάνσεις καί τίς μεταβολές πού γνώρισε ἡ στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στόν Ψυχάρη, ἐκεῖνο πού παρέμεινε σταθερό ἦταν ἡ γραμματολογική τοποθέτηση τοῦ Ταξιδιοῦ. Ὁ Παλαμᾶς πίστευε πῶς στό ἔργο αὐτό ἐστιάζεται καί συμπυκνώνεται ἡ συμβολή τοῦ Ψυχάρη στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ παρακολούθηση τῶν φάσεων πού διέρχεται ἡ παλαμική ἀντιμετώπιση τοῦ Ταξιδιοῦ θά δείξει, νομίζω, μερικές ἀπό τίς προτεραιότητες πού χαρακτηρίζουν τό κριτικό ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καί ἰδίως τόν προσανατολισμό του πρὸς τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.¹

Γιά νά κατανοήσουμε τίς μεταβολές καί —συχνά— τίς ἀντιφάσεις τῆς στάσης τοῦ Παλαμᾶ στό γλωσσικό ζήτημα, πρέπει νά ἔχουμε κατά νου τὰ ἑξῆς: Ὁ Παλαμᾶς ἦταν ποιητής καί πάσχιζε κυρίως γιά τήν κατάκτηση τῆς προσωπικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. Οἱ γλωσσικές του ἀναζητήσεις δέν εἶχαν ἰδεολογική ἢ κοινωνική ἀφετηρία· ἐπικεντρώνονταν στό πεδίο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Δέν ξεκι-

νοῦσε νά γράφει μέ ἔτοιμες ἀντιλήψεις γιά τή γλώσσα, ὅπως ἔγραφε ὁ Ψυχάρης τό Ταξίδι, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ποιητική πράξη καί ἡ ἐξέλιξή της μέσα στό χρόνο, καθόριζε, σέ μεγάλο βαθμό τίς ἀντιλήψεις αὐτές. Στή δημοτική κατέληξε μετά ἀπό πολύχρονη ἀμφιταλαντεύσεις καί ποιητικές δοκιμές στήν καθαρεύουσα. Αὐτό πού τόν ἐνδιέφερε πάντα νά υπερασπίσει καί νά προβάλλει ἦταν ἡ χρήση τῆς δημοτικῆς στή λογοτεχνία. Οἱ στενές σχέσεις του ἐξάλλου μέ ὅ,τι θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ γλωσσικό κατεστημένο (δημοσιογραφία, Πανεπιστήμιο, Ἀκαδημία) δέν τόν ἄφησαν ποτέ νά ἐξορίσει τήν καθαρεύουσα ἀπό τή συγγραφική του ζωή. Ὁ Ψυχάρης ἀντίθετα, ἔφτασε στή δημοτική ἀπό τό δρόμο τῆς ἐπιστήμης καί ἀπό τή στιγμή πού ξεκίνησε τόν ἀγώνα γιά τήν ἐπικράτησή της σέ ὄλους τούς τομεῖς, τόν διεξήγαγε μέ τή σιγουριά, τήν ἐπιμονή καί τό σθένος πού ταιριάζει σ' ἕναν ἰδεολόγο.

Δέν ὑπάρχει ὡς τώρα εἰδική μελέτη πού νά διερευνᾷ τίς πολύπλοκες σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μέ τό δημοτικισμό.² Ὁ Μανώλης Κριαρᾶς³ καί ὁ Αἰμίλιος Χουρμούζιος⁴ ἔχουν

υπαινιχθεί, αρκετά άοριστα, τήν ύπαρξη τριών φάσεων στη στάση του Παλαμαά άπέναντι στο γλωσσικό και, κατά συνέπεια, άπέναντι στον Ψυχάρη. Η πρώτη από τό 1888 ως τό τέλος του αιώνα, ή δεύτερη από τό 1900 ως τό 1925 περίπου και ή τρίτη από τό 1925 ως τό τέλος της ζωής του. Κατά τήν πρώτη φάση ό Παλαμαάς υπερασπίζει με θέρμη τό κήρυγμα του Ψυχάρη αλλά όχι χωρίς έπιφυλάξεις που τις προβάλλει σταθερά. "Όπως είναι γνωστό ό Παλαμαάς υπήρξε ό πρώτος που έγγραφε για τό Ταξίδι στις 19 Ίουλίου στην Έφημερίδα⁵: τό χαρακτήρισε επαναστατικό και όνόμασε τόν Ψυχάρη επαναστάτη γιατί έγγραφε πρόξα στη δημοτική. Μεταγενέστεροι μελετητές, όπως ό Αιμίλιος Χουρμούζιος⁶ και ό "Αλκης Άγγέλου⁷, έχουν περιγράψει παραστατικά τις πνευματικές και κοινωνικές συνθήκες στις όποιες εκδόθηκε τό Ταξίδι και τήν ώριμότητα των καιρών. Δέ χρειάζεται νά τά επαναλάβουμε. Άρκει μόνο νά πούμε πώς τό Ταξίδι ήρθε σε κατάλληλη ώρα και για τήν ποιητική εξέλιξη του ίδιου του Παλαμαά. Μέ τά Τραγούδια της πατρίδος μου (1886) μόνο πίσω του, πρέπει νά βρισκόταν στην κρίσιμη στιγμή της περισυλλογής μετά τό πρώτο άρτιο έργο.⁸

Μιά μέρα μετά τήν πρώτη άναγγελία της έκδοσης, στις 20 Ίουλίου, δημοσίευσε ό Παλαμαάς ένα έκτενέστερο σχόλιο για τό Ταξίδι:⁹ «Παρά πάντα δισταγμόν και παρά πάσαν έπιφύλαξιν, τό βιβλίον του κ. Ψυχάρη είναι ώραιον ώραιον έν τή ποιητική πρωτοτυπία της μορφής αύτου, ώραιον έν τω βάθει, τω αισθηματι, τή γνώσει, τω ένθουσιασμω, τή έλληνοπρεπεία της ουσίας αύτου· ώραιον διότι άπ' άρχής έως τέλος διαπνέεται υπό ιερās πίστεως και άκραδάντου πεποιθήσεως· ώραιον διότι άκτινοβολεί έκ φαντασίας και μοσκοβολεί έξ άγάπης».¹⁰ Είναι άξιοσημείωτη ή έντονη ύπογράμμιση των λογοτεχνικών ιδιοτήτων του Ταξιδιού, ιδίως επειδή συνοδεύεται από τήν άποφυγή σχολιασμού των γλωσσικών του προτάσεων. Γίνεται επίσης κάποια νύξη για τήν ιστορική του σημασι. «Ό Παλαμαάς τονίζει πώς τό έργο αύτό άποτελεί τήν εκπλήρωση του όνειρου νά γραφεί ένα ολόκληρο πεζό έργο στη δημοτική, του κανείς πριν τόν Ψυχάρη δέν τόλμησε νά πραγματοποιήσει.¹¹ Οί έπιφυλάξεις που διατύπωσε ό Παλαμαάς πηγάζουν από τήν άυστηρότητα με τήν οποία ό Ψυχάρης άποφασίζει τί είναι δημοτικό και τί όχι. Ό Παλαμαάς πιστεύει πώς λέξεις και φράσεις της καθαρεύουσας που χρησιμοποιούνται εύρύτατα από τόν λαό και έχουν μπει στη ζωή του μπορούν νά θεωρηθούν δημοτικές και ή χρήση τους νά γίνει άποδεκτή.

Είναι πραγματικά έντυπωσιακή ή σύμπτωση των πρώτων κρίσεων του Παλαμαά με τις άπόψεις που δημοσίευσε λίγες βδομάδες άργότερα, ό Ροϊδης στην Έστία.¹² Και ό Ροϊδης έπισημαίνει τή λογοτεχνική άξία του Ταξιδιού· ύποστηρίζει μάλιστα πώς ακόμη και άν μεταφράζονταν στην καθαρεύουσα «πάλι θά άπέμενεν αύτω ίκανήν άξίαν».¹³ Μεγάλο έπίτευγμα θεωρεί έξάλλου τό γεγονός ότι τό Ταξίδι είναι «πειστικωτάτη άναίρεσις της πλάνης των συγχεόντων τό ύφος μετά της γλώσσης, των διαιρούντων εις ταπεινούς και ύψηλούς, εις χαρίεντας και άγροίκους, ουχι τούς συγγραφείς, αλλά τούς γραμματικούς τύπους».¹⁴ Οί έπιφυλάξεις του Ροϊδη είναι επίσης παρόμοιες με του

Παλαμαά· διατυπώνει τό έρώτημα άν τελικά ή γλώσσα του Ψυχάρη είναι αύτή άκριβώς που μιλιέται στην Έλλάδα: «ή δημοτική γλώσσα του Ταξιδιού όμοιάζει κατά τήν καθαρότητα και τήν άμιξίαν προς τάς έν τοις χημείους διαφανείς εκείνας άποκρυσταλλώσεις ουσιών, τάς όποιās ουδέποτε τις άπαντᾷ έν φυσική καταστάσει ούτω άσπίλους και άμιάντους. Η άπανταχού της Έλλάδος λαλουμένη σήμερα γλώσσα φέρει, δυστυχώς, σαφή ίχνη της άπ' αιώνων

1. Ό Κ.Γ. Κασίνης έχει έπισημάνει από καιρό τήν ανάγκη μιās μελέτης με θέμα «Ταξίδι και Παλαμαάς». Βλ. Κ. Παλαμαάς, Άλληλογραφία, τ. Α' (1875-1915), εισαγ. έπιμ. σημ. Κ.Γ. Κασίνης, Άθήνα 1975, σ. κα', σημ. 72.

2. Τό καλύτερο ίσως βιβλίό για τό δημοτικισμό και τήν έπίδρασή του στη λογοτεχνική κριτική είναι ή διατριβή του Δημήτρη Τζιόβα, *The Nationism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930)*. Adolf M. Hakkert publisher, Amsterdam, 1986. Ό Τζιόβας τοποθετεί τόν Παλαμαά στην κριτική «συντεχνία» των ψυχαριστών όπου επίσης ανήκουν οι Άλέξανδρος Πάλλης, Άργύρης Έφταλιώτης, Πέτρος Βλαστός, Δημήτρης Ταγκόπουλος και Ήλίας Βουτιερδης (σ. 152-153). Η δεύτερη ομάδα δημοτικιστών κριτικών που διαφοροποιείται από τόν Ψυχάρη, άποτελείται κατά τόν Τζιόβα, άπό τούς: Γρηγόριο Ξερόπουλο, Παύλο Νιρβάννα, Γιάννη Καμπύση, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και Δημήτρη Χατζόπουλο (σ. 156). Ό Τζιόβας άναφέρεται στις διαφορές του Παλαμαά από τούς ύπόλοιπους «ψυχαριστές» αλλά δέν τις τονίζει αρκετά όπως λ.χ. θά έπρεπε στην περίπτωση της κριτικής του Σουρη και του Καβάφη (σ. 117 και 182-183). Στόν έπιλογο του βιβλίου του μιλά καθαρότερα για τήν ιδιαίτερη θέση του Παλαμαά σε σχέση με τις δύο ομάδες δημοτικιστών κριτικών (σ. 416).

3. Μανώλης Κριαράς, «Άγώνες και δισταγμοί του Κωστή Παλαμαά γύρω από τή γλώσσα», στο *Πρόσωπα και θέματα άπό τήν ιστορία του δημοτικισμού*, τ. Α', Άθήνα 1986, σ. 173-178. Στο βιβλίό του Ψυχάρης, Θεσσαλονίκη 1959, άναφέρεται επίσης στη στάση του Παλαμαά άπέναντι στο Ταξίδι, αλλά παραθέτει μόνο τούς έπαίνους και καθόλου τις έπιφυλάξεις. Βλ. Ψυχάρης δ.π. σ. 108-110.

4. Αιμίλιος Χουρμούζιος, *Ό Παλαμαάς και ή εποχή του* τ. Α', Άθήνα 1974, κεφ. «Ό Παλαμαάς και ή γλώσσα», σ. 371-389.

5. Κ. Παλαμαάς, «Τό επαναστατικόν βιβλίον του Κ. Ψυχάρη», *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 501-502.

6. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Δημοτικισμός και πεζός λόγος», *Νέα Έστία*, τ. 26(1939), σ. 1448.

7. Ψυχάρης, *Τό Ταξίδι μου*, έπιμ. "Αλκης Άγγέλου, Άθήνα, Έρμης 1971, σ. 17.

8. Για τις άμφιταλαντεύσεις του Παλαμαά στο θέμα της γλώσσας πριν τό 1888, βλ. Αιμ. Χουρμούζιος, «Ό Παλαμαάς και ή γλώσσα», δ.π. σ. 371-373 και ό Κ.Γ. Κασίνης, δ.π. σ. κα'χβ'. Πρβ. Κ. Παλαμαάς, *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 430-432.

9. Κ. Παλαμαάς, *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 309-310.

10. στο ίδιο.

11. στο ίδιο, σ. 310.

12. Έμμανουήλ Ροϊδης, «Τό βιβλίον του Ψυχάρη», π. *Έστία*, 26(1888), σ. 658-671. Περιλαμβάνεται στο *Άπαντα* του Ροϊδη, έπιμ. "Α. Άγγέλου, τ. Γ', Άθήνα 1978, σ. 299-327.

13. Έμμ. Ροϊδης, *Άπαντα*, δ.π. σ. 325.

14. στο ίδιο, σ. 326.

επιδράσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου». ¹⁵ Ὁ Ροΐδης βέβαια σπεύδει νὰ μετριάσει τίς κρίσεις του: πρόκειται περισσότερο γιὰ ἀπορίες καὶ ὄχι γιὰ ἀντιρρήσεις· ὁ Ψυχάρης, ὡς γλωσσολόγος, εἶναι ἀρμοδιότερος στὰ ζητήματα αὐτά. ¹⁶

Τὸ 1888 ὁ Ροΐδης βρίσκεται ἤδη πρὸς τὸ τέλος τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς ἀκόμη στήν ἀρχή. Εἶναι ἐπόμενο οἱ παρατηρήσεις τους γιὰ τὸ *Ταξίδι* νὰ ἀποκοτῶν διαφορετικὸ γιὰ τὸν καθένα εἰδικὸ βᾶρος. Τὸ *Ταξίδι* πρόσφερε στὸν Ροΐδη τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιβεβαίωση, τὴ συνετὴ ἐφαρμογὴ ἀπόψεων πού εἶχε ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ἀλλὰ δὲν τολμοῦσε νὰ ἐκφράσει ρητὰ πρὶν τὸ 1888. Γι' αὐτὸ καὶ παρά τίς ἐπιφυλάξεις διαφαίνεται στὸ κείμενό του μιά τάση νὰ ὑποταχθεῖ στὴν αὐθεντία καὶ τὸ κύρος τοῦ Ψυχάρη, νὰ θεωρήσει τὴ γλωσσικὴ πρότασή του ὡς τὴ μόνη δυνατὴ. ¹⁷ Ὁ Παλαμᾶς πάλι ταραάζεται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τολμήματος. Καταλαβαίνει τὴ σημασία του ἀλλὰ εἶναι ἀβέβαιος γιὰ τίς ἐπιπτώσεις του, γιὰ τοὺς κινδύνους πού μπορεῖ νὰ κρῦβει ὡς πρὸς τὸ μέλλον τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ δὲ μπορεῖ σὲ καμιά περίπτωση νὰ θεωρήσει τὴν πρότασή τοῦ Ψυχάρη ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ὡς τίς ἀρχές τοῦ καινούριου αἰῶνα ὁ Παλαμᾶς, μὲ διάφορες εὐκαιρίες, προσπαθεῖ νὰ πάρει τίς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ νὰ προστατεύσει τὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη. Ἐλευθερία στὴν ἐκλογή τῶν λέξεων, τῶν τύπων, ἐλευθερία στὴν διαμόρφωση τῆς δικῆς του ποιητικῆς γλώσσας. ¹⁸ Ἡ κυριότερη διαφορὰ του ἀπὸ τὸν Ψυχάρη ἐντοπίζεται στὴν διάκριση τῆς λογοτεχνικῆς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ γλώσσα. Ὁ Παλαμᾶς δὲ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιά δημοτικὴ γλώσσα καὶ ἓνα σύστημα κανόνων στὸ ὁποῖο ὁ λογοτέχνης πρέπει νὰ ὑποτάσσεται. Ὡστόσο ὁ Παλαμᾶς δὲν προχώρησε βαθύτερα τὴν διάκριση αὐτή. ¹⁹ Ἐπέμεινε στὴν ἐλευθερία τοῦ λογοτέχνη ὅσον ἀφορᾷ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ γραμματικὴ ἀλλὰ δὲν ἐντόπισε τὴ διαφορετικὴ ποιότητα καὶ λειτουργία τῶν δύο γλωσσῶν. Ἡ ἀποψή του γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα συμπυκνώνεται, νομίζω, τὸ 1894 ὡς ἐξῆς: «Τὴν γλώσσαν οἱ συγγραφεῖς τὴν παραλαμβάνουν ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλ' ὅμως τὴν ἐξευγενίζουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ τὴν ἐξωραΐζουν καὶ ἀνακαλύπτουν μέσα εἰς αὐτὴν πηγὰς δυνάμεως καὶ μεταλλεῖα ἐκφράσεως πού κανεὶς πρὸ αὐτῶν δὲν ὑπέωπτευν». ²⁰ Τὸν ἐπόμενο χρόνο, σὲ ἄρθρο του στὴν *Ἐφημερίδα* «Ὁ Κ. Ψυχάρης καὶ ἡ ποιητικὴ γλώσσα» συζητᾷ τὸ πρόβλημα: ὁ λογοτέχνης ἀκολουθεῖ τοὺς «φυσικοὺς» κανόνες τῆς δημοτικῆς γλώσσας ἢ ἀντίθετα δημιουργεῖ «ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ λογικὸν κρᾶμα διαφόρων, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενῶν στοιχείων, κατὰ παράβασιν ἔστιν ὅτε —φοβερόν εἶπεῖν— καὶ αὐτῶν τῶν γραμματικῶν κανόνων»; ²¹ Ὁ σκοπὸς τοῦ ποιητῆ εἶναι βέβαια νὰ ὑπερασπίσει τὴ δική του γλώσσα ἀπέναντι στίς κατηγορίες τοῦ γλωσσολόγου. ²² Ὡστόσο καὶ ὡς κριτικὸς ὁ Παλαμᾶς ποτέ δὲν ὑπῆρξε δογματικὸς στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Τουλᾶχιστον δὲ στάθηκε ποτέ αὐτὸ μοναδικὸ κριτήριον ἀξιολόγησής. Τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν: Κάλβος, Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, Βιζυηνός. Ἡ νομιμότητα τῶν γλωσσικῶν ἐπιλογῶν μπορεῖ νὰ κριθεῖ μόνον ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ ἀποτέλεσμα, ὑποστηρίζει στὴν

κριτικὴ του γιὰ τὸν Ἀριστομένη Προβελέγγιο: «Θά ἐπειθόμεθα ἐκ τῶν στίχων τούτων πόσον βαθέως εἰσεχώρησεν ἀπὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὴν πνευματικὴν συνειδησὴν ἡ ἰδέα τῆς δημοτικῆς ἢ ἀπλῆς ἢ χυδαίας ἢ βαρβάρου, ἢ ὅπως ἄλλως θέλετε ὀνομάσατέ την, γλώσσας, ὡς μόνου ὄργανου τῆς Ποιήσεως· ἀλλ' ἐκ τῶν στίχων τούτων ὁμοίως θά ἐπειθόμεθα ὅτι καὶ ἡ λεγομένη καθαρεύουσα εἶναι πραγματικότης καὶ αὐτὴ, τὴν ὁποῖαν ὁ ποιητὴς οὔτε πρέπει, ἀλλ' οὔτε δύναται νὰ παρίδῃ, ἂν δὲν θέλῃ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν Ζωὴν... θά ἀντελαμβανόμεθα ὅτι διὰ τὴν Ποίησιν κάθε φραστικὸν στοιχείον, συντελοῦν πρὸς ἀνάδειξιν τῆς ἰδέας, πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκφράσεως, πρὸς διάκρισιν τῆς μορφῆς, εἴτε χυδαϊκὸν εἴτε δασκαλικόν, εἴτε ἡμεδαπὸν εἴτε ἀλλοδαπὸν, εἶναι νόμιμον». ²³

Τὸ 1895 κάνοντας λόγο γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ψυχάρη *Au-tour de la Grèce* ἀφοῦ τονίζει τὴ συμβολὴν τοῦ στή διερεύνηση καὶ παράστασή τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», κάτι πού γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἔχει βέβαια κεφαλαίωδη σημασία καὶ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἰσχυροὺς συνδετικοὺς κρίκους πού τὸν ἐνώνουν μὲ τὸν Ψυχάρη, συγκεντρώνει τίς ἀντιρρήσεις του ἀπέναντι στὴ μέθοδο καὶ στίς ἀπόψεις τοῦ Ψυχάρη καὶ τίς ἐκφράζει μὲ ἀξιοσημεῖωτη δξύτητα καὶ εἰρωνεία. ²⁴ Ἀναφέρω συνοπτικὰ τὰ κύρια σημεῖα τῆς κριτικῆς του: ὁ Ψυχάρης βλέπει μόνον τὸ στόχον του· ἀγνοεῖ ὅτιδήποτε ἄλλο βρίσκεται δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ· ὑπερπηδᾷ τὰ προβλήματα χωρὶς νὰ τὰ λύνει ἢ καλύτερα κόβει μὲ τὸ ξίφος τοὺς γόρδιους δεσμούς· ²⁵ ἀπλοποιεῖ ζητήματα περίπλοκα καὶ ἀπλοποιώντας τα τὰ διαστρέφει. Αὐτὸ ὅμως πού πρέπει νὰ ἐξόργιζε τὸν Παλαμᾶ ἦταν ἡ στάση τοῦ Ψυχάρη ἀπέναντι στοὺς συγγραφεῖς: ὑπερτιμοῦσε αὐτοὺς πού τὸ ἔργο τους νόμιζε πὼς συμβάλλει στὴν ἐπικύρωση τοῦ ἰδεώδους του,

15. στὸ ἴδιο, σ. 324-325.

16. στὸ ἴδιο, σ. 325.

17. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Δημοτικισμὸς καὶ κριτικὴ», *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σ. 321. Ὁ Δημαρᾶς ὑποστηρίζει πὼς τὸ ἄρθρο τοῦ Ροΐδη ἐξυπηρέτησε ἄμεσα τὴν προσπάθεια τοῦ Ψυχάρη, ἐνῶ οἱ ἐπιφυλάξεις ξεχάστηκαν.

18. Ὁ Τζιόβας συζητᾷ τὸ θέμα αὐτὸ στὸ κεφ. «The linguistic freedom of the poet and the national recognition of demotic through literature», ὅ.π., σ. 130-146.

19. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 135-136.

20. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ σχολαστικοί», (1894), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 355.

21. *Ἀπαντα*, τ. ΙΕ', σ. 319.

22. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ μιά ἐπιστολή τοῦ Ψυχάρη στὸ *Ἄστν*, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα χαρακτηρίζει τὴ γλώσσα τοῦ Παλαμᾶ χαώδη καὶ γεμάτη δασκαλισμοὺς. Ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ στὸ παραπάνω ἄρθρο.

23. Κ. Παλαμᾶς, «Παλαιὰ καὶ νέα», (1896), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 148. Πρβ. καὶ τ. Β', σ. 247.

24. Κ. Παλαμᾶς, «Ψυχάρης», (1895), *Ἀπαντα*, τ. Β', σ. 115-116. Πρβ. καὶ τ. ΣΤ', σ. 161-162.

25. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ θυμίζει τὸ ποίημα τοῦ Κ. Καρυωτάκη «Δὸν Κιχῶτες» (1920), τὸ ὁποῖο γράφτηκε, ὅπως σημειώνει ὁ Γ.Π. Σαββίδης, μὲ ἀφορμὴ κάποιες δημοτικιστικὲς ὑπερβολές. Κ.Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα καὶ Πεζά*, ἐπιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1984, σ. 22-23.

ένω άγνοούσε ή ύποτιμούσε σκληρά και άδικα εκείνους πού δέ συνέτειναν στό σκοπό αυτό. «Και τέλος και καθόλου είπειν πρό του έπιβάλλοντος όγκου τής λογικής άληθείας παντελής σχεδόν καταφρόνησις των λεπτοτάτων άποχρώσεων, τής nuances εκείνων, τάς όποιάς ό μέγας πενθερός του κ. Ψυχάρη αντίτάσσει κατά τής λογικής και θεωρεί ώς τάς μόνας άσφαλείς θεματοφύλακας άληθειών τινων».²⁶

Μέ τό γύρισμα του αιώνα τό γλωσσικό ζήτημα περνά σέ άλλη φάση πολύ πιό άγωνιστική· γίνεται ύπόθεση περισσότερων ανθρώπων, κατεβαίνει στό πεζοδρόμια, μπαίνει πρωτοσέλιδο στίς έφημερίδες. Οί άφορμές δέ λείπουν: Εύαγγελικά (1901), Όρεστειακά (1903). Ό Μιστριώτης έχει συμμάχους τούς φοιτητές, σύσσωμο τό Πανεπιστήμιο κι όλους τούς έπίσημους θεσμούς. Οί δημοτικιστές άναγκάζονται νά όργανωθούν. Άποκτούν τό δικό τους περιοδικό, τό *Νουμά*, τό 1903. Ό άγώνας όμως χρειάζοταν άρχηγό· ό μεγάλος άρχηγός ό Ψυχάρης, και τά πρωτοπαλλήκαρά του, ό Πάλλης και ό Έφταλιώτης, βρίσκονταν μακριά από τήν Ελλάδα. Τό σύμβολο του άγώνα και ό κυματοθραύστης των έπιθέσεων βρέθηκε στό πρόσωπο του Παλαμά. Ό ποιητής πραγματικά στάθηκε στό ύψος των περιστάσεων· αντιμετώπισε μέ ψυχραιμία και νηφαλιότητα τίς άμέτρητες προσωπικές έπιθέσεις πού κορυφώθηκαν τό 1911 μέ τή μηνιαία άπόλυσή του από τό Πανεπιστήμιο και τήν άπόπειρα χειροδικίας έκ μέρους των φοιτητών. Πολλές φορές σ' αυτή τήν περίοδο δήλωσε δημόσια ότι είναι μαλλιαρός και ότι αυτή είναι ή άρετή του.

Σταδιακά ό Παλαμάς τονίζει όλο και περισσότερο τίς θετικές πλευρές του έργου του Ψυχάρη. Παραδέχεται πώς στην άρχή είχε έπιφυλάξεις άν έπρεπε ό ποιητής νά ύποτάσσεται στή «χημικώς καθαράν δημοτικήν γραμματικήν» του Ταξιδιού. Τή στάση του αυτή τήν όνομάζει στό 1903 «άναρχικό έκλεχτισμό».²⁷ Τόν ίδιο καιρό ύποστηρίζει πώς μέ τήν πάροδο του χρόνου όλοένα περισσότερο άγαπούσε τή δημοτική και καταλάβαινε τήν άλήθεια του κηρύγματος του Ψυχάρη, και γι' αυτό έλεύθερα διάλεξε νά ύποταχτεί στή «χημικώς καθαράν δημοτικήν γραμματικήν». Τήν ύποταγή αυτή βέβαια πρέπει νά τήν ένοήσουμε περισσότερο ώς ιδεατό στόχο πρός τόν όποιο έτεινε, παρά ώς κάτι συντελεσμένο.²⁸ Ό Παλαμάς τονίζει και αυτήν τήν περίοδο τή λογοτεχνική άξία του Ταξιδιού και ιδιαίτερα έπαινεϊ τή σύζευξη Ποίησης και Έπιστήμης κατά τρόπο άξεχώριστο, όπως μόνο σέ «μερικά από τά ύψηλότατα γεννήματα τής φαντασίας συμβαίνει».²⁹ Πίστευε μάλιστα πώς τό σημαντικότερο χάρισμα του Ψυχάρη ήταν ή Ποίηση και όχι ή Έπιστήμη. Στή λέξη Ποιητής έδινε βέβαια τό εύρύτερο νόημα του κοινωνικού άναμορφωτή, του άφυπνιστή συνειδήσεων.³⁰

Είναι γνωστό πώς σέ συνθήκες όξυμένου άγώνα, όταν οί αντίπαλοι καταδοκούν για κάποιο λάθος, κάποια άσυνέπεια, οί ήγέτες παραμερίζουν τίς όποιες διαφωνίες τους. Είναι κατανοητό έπομένως τό γεγονός ότι ό Παλαμάς ύπερτονίζει τίς θετικές πλευρές του Ψυχάρη, αυτές πού έτσι κι άλλως είχε έπισημάνει από τήν άρχή, και άποσιώπησε τίς άντιρρήσεις του.³¹ Αυτή όμως είναι μόνον ή μισή άλήθεια. Τήν ίδια εποχή και ιδίως τήν πρώτη δεκαετία του αιώνα, όξύνθηκε ή ιστορική του ματιά άπέναντι στό Ταξί-

δι. Ήδη είχε περάσει ό άπαραίτητος χρόνος. Ό Παλαμάς μπορούσε πλέον νά διακρίνει τά άποτελέσματα και τούς καρπούς πού έφερε ό σπόρος του Ψυχάρη. Θεωρεί τεράστια τή σημασία του Ταξιδιού για τήν ιστορία τής λογοτεχνίας. Τό 1903 παραλληλίζει τόν Ψυχάρη μέ τό Σολωμό γιατί έπετέλεσε στην πεζογραφία έργο άνάλογο.³² Τό 1909 χαρακτηρίζει τόν Ψυχάρη ως τόν πρώτο μεγάλο πεζογράφο ύστερα από αιώνες.³³ Τονίζει πώς τό Ταξίδι έδωσε μιά γερή ώθηση, στήριξε ψυχολογικά όχι μόνο τούς νέους πεζογράφους αλλά και τούς νέους ποιητές κι έδω έννοει κυρίως τόν έαυτό του.³⁴ Για νά γίνει πιό φανερή ή ιστορική σημασία πού άποδίδει ό Παλαμάς στό Ταξίδι χρειάζεται νά άναφέρω και τό εξής: Θεωρεί πώς ή νέα ποιητική κίνηση τής γενιάς του 1880, πού ξεκινά τό 1878 μέ τίς *Τριγόνες και Έχιόνες* του Ίωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, όλοκληρώνεται τό 1888 μέ τό Ταξίδι.³⁵ Είναι δηλαδή τό Ταξίδι ή συνέχεια και ή ολοκλήρωση του πνεύματος του 1880. Μέ τό βιβλίο αυτό δόθηκε τό τελικό κτύπημα στην καθαρεύουσα ενώ παράλληλα έφοδιάσε μέ θάρρος τήν άναγεννητική προσπάθεια των νέων ποιητών. Ό Παλαμάς θεωρεί τή δεκαετία 1878-1898 μεταβατική, ύποστηρίζει πώς μετά τό 1888 μπορούμε νά μιλάμε για μεγάλη ποιηση στην Ελλάδα.³⁶ Τό 1909 άναφωνεί: «Τί θα είτανε σήμερα ή φιλολογία μας, ή ποίηση και ή πρόζα, ή Τέχνη γενικά του λόγου στην Ελλάδα, άν δέν ύπήρχε ό Ψυχάρης».³⁷

26. Κ. Παλαμάς, «Ψυχάρης» (1895), δ.π., σ. 116.

27. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 165, σημ. 1.

28. Κ. Παλαμάς, «Καρκαβίτσας και Ψυχάρης» (1906), *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 533. Πρβ. τ. Η', σ. 453-454.

29. Κ. Παλαμάς, «Τό Ταξίδι του Ψυχάρη» (1906), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 316.

30. στό ίδιο, σ. 311, 313.

31. Άς σημειωθεί πώς στην εποχή αυτή (1905), γράφει ποίημα αφιερωμένο «Στόν Ψυχάρη» πού περιλαμβάνεται στην συλλογή *Η Πολιτεία και ή Μοναξιά* (1912), *Άπαντα*, τ. Ε', σ. 340.

32. Ό Ψυχάρης έξάλλου είναι ένας από τούς «Πατέρες», *Βωμοί*, (1915), *Άπαντα*, τ. Ζ', σ. 26.

33. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια για ένα έργο» (1903), *Άπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 220-221. Πρβ. «Τό έργο του Νουμά» (1922), *Άπαντα*, τ. Η', σ. 464. Βρίσκω άτυχο τόν παραλληλισμό τής στάσης του Παλαμά άπέναντι στόν Ψυχάρη μέ εκείνην άπέναντι στό Σολωμό, πού έπιχειρεί ό Μ.Μ. Παπαϊωάννου στό άρθρο «Ό Ψυχάρης και οί ιδεολογικές συγκρούσεις του καιρού του», *Νεοελληνικός Λόγος*, άφιέρωμα στό Γιάννη Ψυχάρη, τ. 27, Μάρτης 1980, σ. 42. Τό μόνο κοινό σημείο είναι ή διατήρηση κάποιων έπιφυλάξεων, αλλά οί διαφορές είναι πάρα πολλές.

34. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), *Άπαντα*, τ. ΣΤ', σ. 524.

35. Κ. Παλαμάς, «Τό Πιστεύω μου» (1903), δ.π. σ. 164.

36. Κ. Παλαμάς, «Ό φίλος μου κ' έγώ», (1900), *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 433.

37. Κ. Παλαμάς, «Ποιητική τέχνη και γλώσσα» (1900), *Άπαντα*, τ. Η', σ. 12.

38. Κ. Παλαμάς, «Δυό λόγια» (1909), δ.π. σ. 540.

Δέν πρέπει νά νομισθεῖ πώς σ' αὐτή τήν περίοδο ἐγκαταλείπει τελείως ὁ Παλαμᾶς τίς ἐπιφυλάξεις του, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τή δυνατότητα νά γράφει κανεῖς στήν ψυχαρική γλώσσα. Αὐτό πού ἐπιδιώκει νά ὑπογραμμίσει εἶναι πώς «ἔπρεπε πρῶτα νά παρουσιαστῇ ὁ Ψυχάρης, καί γιά νά κάμουμε ἐμεῖς τό λίγο χρειάζεται κοντά σ' αὐτό καί ἐννοεῖται τό πολὺ τοῦ Ψυχάρη: σύμφωνα μέ τόν ὠραῖο στίχο ἑνός φιλοσόφου ποιητῆ: Γιά νά πᾶς ἕνα βῆμα μπροστά, πρέπει νά θελήσης νά πᾶς ἕκατό βήματα μπροστά».³⁸

Ἐχει παρατηρηθεῖ, ἀπό τόν Ξενόπουλο κυρίως, πώς ὁ Παλαμᾶς λαμβασμένη ὑπερτίμησε τή λογοτεχνική πλευρά τοῦ Ψυχάρη.³⁹ Ὁ ἔπαινος του ἦταν ὅπως ἄν ποτε ὑπερβολικός ἀλλά δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ ἀφέλεια ἢ σέ ὑστεροβουλία. Ἡ ὑπογράμμιση τῶν λογοτεχνικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ψυχαρικοῦ ἔργου ἴσως ἦταν γιά τόν Παλαμᾶ ἕνας τρόπος νά ξεπεράσει τήν ἀμηχανία του ἀπέναντι σ' αὐτό. Δέν ἤθελε, καί οὔτε θεωροῦσε τόν ἑαυτό του ἀρμόδιο, νά ἀντιμετωπίσει σέ ἐπιστημονικό ἐπίπεδο τό κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Ἐπόμενο ἦταν, ἀπό τή στιγμή πού εἶχε γοητευτεῖ ἀπό τό κήρυγμα αὐτό καί εἶχε πιστέψει στήν ἀναγκαιότητά του, νά τό ὑποστηρίξει μέ τόν τρόπο πού διέθετε. Ἐξάλλου, εἰδικά τό *Ταξίδι*, παρουσίαζε κάποια χαρίσματα πού γιά τόν Παλαμᾶ εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως ἡ πρωτοτυπία τῆς μορφῆς, ἡ ἀνίχνευση τῆς «ἐλληνικῆς ψυχῆς», ἡ σύζευξη ποίησης καί ἐπιστήμης, ἐλληνικῆς καί γαλλικῆς κουλτούρας. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, ὁ λόγος πού κίνησε τόν Παλαμᾶ νά ἐπαινέσει ἐξαιρετικά τό *Ταξίδι*, εἶναι ἡ συμβολή του στήν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ κριτικός Παλαμᾶς ποτέ δέν ἐγκωμίασε ἕνα ἔργο μέ μοναδικό κριτήριο ἀξιολόγησης τῆ συμφωνία μέ τίς ἰδέες του. Γιά τά ἔργα ὡστόσο πού κατά τή γνώμη του κατεῖχαν σημαντική θέση στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἐπεφύλασσε ἰδιαίτερους ἐπαίνους. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ *Ταξιδιοῦ*.

Ἀπό τά μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 ἄρχισε γιά τόν Παλαμᾶ μιά δύσκολη περίοδος συγκρούσεων, τίς ὁποῖες δέν ἐπεδίωξε ὁ ἴδιος. Τό 1923 ἐκδόθηκε ἡ *Ποίηση στή ζωή μας* τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη· τό 1926 ἄρχισε νά παίρνει διαστάσεις σέ κύκλους τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Ἀθήνας ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ παλαμιστές καί καβαφιστές.⁴⁰ Τό 1925 ξεκίνησαν οἱ προσπάθειες τοῦ Ψυχάρη γιά τό Νόμπελ⁴¹ πού κατέληξαν στήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ *Κωστής Παλαμᾶς. Φιλολογική κριτική μελέτη* (Ἀλεξάνδρεια 1927). Ἡ ἐπίθεση τοῦ Ψυχάρη θά πρέπει νά ὑπῆρξε τό βαρύτερο πλήγμα γιά τόν Παλαμᾶ. Προέρχονταν ἀπό ἕναν συνοδοιπόρο, ἄνθρωπο μέ τόν ὁποῖο τόν συνέδεε μακροχρόνια ἀμοιβαία ἐκτίμηση.⁴² Ὅπως εἶναι φυσικό ὁ Παλαμᾶς ξαναθυμᾶται αὐτή τήν ἐποχή τίς παλιές ἐπιφυλάξεις του, τῆς δεκαετίας 1890-1900 καί τονίζει τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ Ψυχάρη: τή μονολιθικότητα τῶν γλωσσικῶν του κανόνων πού κάνουν τή γλώσσα του ἀντιπαθητική ἀκόμη καί σ' αὐτούς πού πιστεύουν στή δημοτική,⁴³ τήν ἀδιαλλαξία του καί τό τσαλαπάτημα τοῦ ἀντιπάλου.⁴⁴ Τό 1928 στά Προλεγόμενα τῶν *Πεζῶν Δρόμων*⁴⁵ ὁ Παλαμᾶς διακρίνει τούς λογοτέχνες σέ ψυχαριστές καί δημοτικιστές ἀντιψυχαρικούς. Τόν συγγραφέα τῶν «Σημειωμάτων στό περιθώριο», δηλαδή τόν ἑαυτό του γύρω στά 1908, τόν κατατάσσει στούς ψυχαριστές καί προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τήν τοτινή στάση του: «Φερμένος ἀπό τή δυσμάχητη ἐπιβολή τοῦ Ψυχάρη, κινημένος ἀπό τήν ἱερήν

ἀγανάκτηση μέ τήν ὁποῖαν πύρωναν τή συνείδησή του τά ἀνήθικα μέσα πού κατάφευγαν σ' αὐτά οἱ γλωσσαμύνητες... ὁ ποιητής τῶν «Σημειωμάτων στό Περιθώριο» δέν μποροῦσε παρά νά βάλῃ στή γλώσσα του ἕνα μεγάλο ποσοστό ψυχαρισμού ὅσο τῆς ἦταν δυνατό νά σηκώσῃ (γιατί καί στίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμές ποτέ δέν ὑπῆρξε ψυχαριστής ἀκέριος· πάντα κάποιο σκεπτικό λύγισμα, μέσα στό αἶμα του, τῆς ἀντιστεκόταν τῆς ἀλύγιστης θεωρίας· ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης καί στόν καιρό τῶν ἐρωτικῶν γραμμάτων του πρὸς ἐκεῖνον, δέν ἀμελοῦσε νά σημειώσῃ: Δέν εἶσαι μαθητής μου)».⁴⁶

Ὁ Κριαρᾶς κρίνοντας τίς ἀντιλήψεις αὐτές τοῦ Παλαμᾶ τίς χαρακτηρίζει ὡς «κάμφη τῆς ἀγωνιστικότητάς του», «λιποψυχία στό γλωσσικό ἀγῶνα».⁴⁷ Δέ νομίζω πώς οἱ φράσεις αὐτές εἶναι κατάλληλες γιά νά χαρακτηρίσουν τή στάση τοῦ Παλαμᾶ ἀπέναντι στό γλωσσικό καί τόν Ψυχάρη μετά τό 1925. Ὁ ἀγῶνας περνοῦσε φάση ὑφησης, οἱ σχέσεις μέ τόν Ψυχάρη εἶχαν διαταραχθεῖ καί ὁ Παλαμᾶς ἔμπαινε σέ μιά περίοδο γενικότερου ἀπολογισμοῦ καί ἐπα-

38. Κ. Παλαμᾶς, «Οἱ Μισόγλωσσοι» (1906), *Ἄπαντα*, τ. 1-ΣΤ', σ. 530.

39. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Τό ἔργο τοῦ Ψυχάρη», *Νέα Ἑστία*, τ. 6 (1929), σ. 840-841. Τό θέμα τῆς «λογοτεχνικότητάς» τοῦ *Ταξιδιοῦ* πραγματεύεται τό ἄρθρο τοῦ Μ.Γ. Μερακλή, «Τό *Ταξίδι* ὡς λογοτεχνικό ἔργο», *Ν. Ἑστία* τχ. 1463 (15 Ἰουνίου 1988), ἀφιέρωμα στά ἑκατό χρόνια ἀπό τό *Ταξίδι* μου, σ. 797-805. Ὁ Μερακλής ὑποστηρίζει πώς τό *Ταξίδι* εἶναι ἕνα λογοτεχνικό ἔργο καί ἐπικαλεῖται τήν ἀπόψη τοῦ Παλαμᾶ πού λέει πώς «ὁ κριτικός μέ τήν ἐργασία μου εἶναι καί τό ἄρθρο τοῦ Γιώργου Ἀλεξάνδρου, «Τό *Ταξίδι* τοῦ Ψυχάρη (1888) καί ἡ θέση του στή νεοελληνική λογοτεχνία» στό πρόσφατο ἀφιέρωμα τῆς *Ἑστίας*, ὁ.π. σ. 820-840. Ὁ Ἀλεξάνδρου συνθέτει μιά τοιχογραφία τῶν ἐξελλίξων στό γλωσσικό μετά τό 1888 χωρίς ὁμοῦς νά ἐπιμένει στή λογοτεχνία, οὔτε ἀξιοποιεῖ τίς ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ σχετικά μέ τό θέμα πού ἀποτελεῖ καί τόν τίτλο τοῦ ἁρθρου του.

40. Βλ. Μανώλης Γαλιουράκης, «Καβάφης καί Παλαμᾶς. Χρονικό μᾶς διαμάχης», *Νέα Ἑστία*, τ. 74 (1963), σ. 1584-1589.

41. Βλ. Παῦλος Κωνσταντινίδης, «Ὁ Ψυχάρης καί τό Νόμπελ», *Νέα Ἑστία*, Ἀφιέρωμα στόν Ψυχάρη, Πρωτοχρονιά 1980, σ. 130.

42. Ὁ Παλαμᾶς σκόπευε ν' ἀπαντήσει στήν ἐπίθεση μ' ἕνα βιβλίο πού θά τιλοφοροῦνταν «Τά κείμενα καί τ' ἀντικείμενα τοῦ Κου Ψυχάρη», τό ὁποῖο δέ μόρρεσε — ἢ δέ θέλησε — ποτέ νά τελειώσει. Βλ. *Ἄπαντα*, τ. ΙΔ', σ. 195, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', ἐπιμ. Κ.Γ. Κασίνης, Ἀθήνα 1981, ἀρ. ἐπιστολῆς 378, σ. 286.

43. Κ. Παλαμᾶς, «Κάποια πρόσωπα στή δημοκρατία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων» (1928), *Ἄπαντα*, τ. ΙΔ', σ. 209-210.

44. Κ. Παλαμᾶς, «Γιά τόν Ψυχάρη», (1932), *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 598-599. Πρβ. τό παίημά του «Ἐπίγραμμα» (1929), πού περιλαμβάνεται στή συλλογή *Περάσματα καί Χαιρετισμοί*, (1931), *Ἄπαντα*, τ. Θ', σ. 337.

45. *Ἄπαντα*, τ. Γ', σ. 10-11.

46. σ. 797. Τό 1914 δήλωνε ὁμοῦς ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς «μαθητής» καί θαυμαστής τοῦ «λογοτέχνη» Ψυχάρη. Τά εἰσαγωγικά δικά του. *Ἄπαντα*, τ. ΙΣΤ', σ. 549.

47. Μαν. Κριαρᾶς, «Ἀγῶνες καί δισταγμοί...» ὁ.π. σ. 176, 178.

νεξέτασης προσώπων και πραγμάτων. 'Αλλά ακόμη και σ' αυτή τήν τρίτη όπως τήν είπαμε φάση τής παλαμικής αντιμετώπισης του Ψυχάρη, αυτό που παραμένει ακλόνητο είναι ή πεποίθησή του στην τεράστια συμβολή του Ταξιδιού στην εξέλιξη τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Τό 1926 έδωσε μιά ακόμη όψη αυτής τής συμβολής, μιλώντας —δικαιολογημένα— σέ πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «Τό τεράστιο ανάμεσά μας παράδειγμα του Ψυχάρη του Ταξιδιού μάς είχε μακρύνει κάπως από τήν αποκλειστική και τήν παθητική προσήλωσή προς τούς Γάλλους όνειροπλέχτες, μάς είχε φωτίσει τή συνείδηση μέ γενναιότερο και μ' ενεργητικότερο γύρισμα προς τά ντόπια, για τόν άγώνα και για τόν πόλεμο, για τόν έρωτα και για τ' όνειρο, νά γίνουμ' έμεις μέ τά δικά μας, μέσα στα δικά μας, πρόδρομοι και πρόγονοι». 48 'Από τήν τελευταία φράση βγαίνει τό συμπέρασμα πώς, κατά τόν Παλαμά, ή συμβολή του Ταξιδιού στην εξέλιξη συνίσταται άκριβώς στην ένδυνάμω-

ση τής ιστορικής συνείδησης τών λογοτεχνών. 'Ο πληθυντικός έδω είναι χωρίς ούσιαστικό νόημα, άφου από τούς λογοτέχνες τής γενιάς του 1880 μόνον ό Παλαμάς διακρίνεται για τήν ιστορική ευαισθησία του τόσο στην ποίηση όσο και στην κριτική του. Τό κριτικό του έργο μετά τό 1888, σταθερά προσανατολισμένο προς τήν ιστορία, απέδειξε πώς ή γλωσσική συνείδηση που πρόσφερε τό Ταξίδι ήταν μιά από τίς άπαραίτητες προϋποθέσεις για τήν επανατοποθέτηση του λογοτεχνικού παρελθόντος και τήν ανάπτυξη τής ιστορίας τής λογοτεχνίας.

48. 'Η ύπογράμμιση δική μου. Κ. Παλαμάς, «'Ο Richerpin που πέθανε» (1926), "Απαντα, τ. ΙΓ", σ. 137.

Φίλιππος 'Ηλιού

Ίδεολογικές χρήσεις
του κοραϊσμού
ετών 20^ο αιώνα

Αθήνα 1989

ο πολιτης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ένα καλό δώρο στους φίλους σας
ή στον εαυτό σας

Προσφορά

Μπορείτε ν' αποκτήσετε
όλη τή σειρά του Πολίτη
από τόν Μάιο του 1976
ώς τά τέλη του 1988
(τεύχη 1-96)

Μαζί μέ όλα τά τεύχη
του «Δεκαπενθήμερου Πολίτη»
από τόν Νοέμβριο του 1983
ώς τόν 'Οκτώβριο του 1986
(τεύχη 1-75)

Μόνο μέ 10.000 δρχ.

Τά τεύχη διατίθενται
στά γραφεία του περιοδικού
Κέκροπος 2, Αθήνα, 105 58
τηλ. 3228791 - 3239645

Αποστέλλονται μέ αντικαταβολή. Μπορείτε επίσης νά προμηθευτείτε
τά τεύχη που σάς λείπουν και νά συμπληρώσετε τή σειρά σας.

Μιχάλη Σπουρδαλάκη

ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας, έκδ. ΕΞΑΝΤΑΣ, 1988

Μπορεί μία «θεωρία για τα πολιτικά κόμματα», μία οποιαδήποτε τέτοιου είδους θεωρία, να ερμηνεύσει το «κομματικό φαινόμενο», τό συγκεκριμένο κομματικό φαινόμενο, που αναπτύσσεται και δρα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού; Η αυτονομία του πολιτικού σε σχέση με τό κοινωνικό στοιχείο εγγένει, άκόμα και στό πλαίσιο του πιο άγριου θετικισμού συναντά τά δριά της, αυτό είναι λίγο-πολύ γνωστό και παραδεκτό. Αυτό όμως πού συνεχίζει να παίζεται, δίκην στοιχήματος, είναι οι μορφές παράστασης αυτής της αυτονομίας. Οι μορφές μπορούν και νά ποικίλουν. Σχεδόν κοινός τους παρανομαστής είναι ή «γκραμισιανή» τους προέλευση: κινή τους απόληξη ή φιλοδοξία τους, μέσα από την κατασκευή ενός ιδεότυπου, νά ερμηνεύσουν τά κοινωνικά φαινόμενα στό σύνολό τους.

Τό πρόσφατο βιβλίο του Μ. Σπουρδαλάκη, *ΠΑΣΟΚ, Δομή, Έσωκομματικές Κρίσεις και Συγκέντρωση Έξουσίας*, άποτελεί νομικά μία χαρακτηριστική περίπτωση πού έγγραφεται σε αυτή την προοπτική: «Τό βιβλίο πού κρατάτε στό χέρι σας φιλοδοξεί νά εξηγήσει συγκεκριμένα την άποτυχία του ΠΑΣΟΚ νά εκπληρώσει τίς υποσχέσεις του και νά πραγματώσει τή ριζοσπαστική του δυναμική» (σελ. 14). Τό αναλυτικό πλαίσιο πού θά οργανώσει αυτή την πορεία ανάδειξης της «άποτυχίας του ΠΑΣΟΚ», σχετίζεται άμεσα με «τή δημιουργία και εξέλιξη της κομματικής του δομής, άφου εκεί μέσα, στην οργάνωση του κινήματος, έκδηλώθηκαν και "έπιλύθηκαν" τά έσωτερικά προβλήματα καθώς αυτό βάδιζε πρós την έξουσία. (...) άφου σε τελευταία άνάλυση κάθε κόμμα πριν από οτιδήποτε άλλο είναι ένας μηχανισμός, μία οργάνωση. (...) Αυτό φυσικά δέν σημαίνει πώς ή συζήτηση για τόν πολιτικό και τόν ιδεολογικό προσανατολισμό του κινήματος δέν έπαιξε κανένα ρόλο, αλλά μάλλον πώς τά πολιτικά-ιδεολογικά ζητήματα και οι αντιπαραθέσεις έπιλύθηκαν σιωπηρά άφου επικαλύφθηκαν και επικαθορίστηκαν από τή σπουδή για τό οργανωτικό πού κυριάρχησε» (σελ. 14-15).

Έτσι στό έπίπεδο του κόμματος, με την πιο άυστηρή οργανωτική του περιχαράκωση προσπαθούν νά άθροισθούν και νά έννοσηματωθούν μία σει-

ρά δομικών στοιχείων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τουλάχιστον όπως τά έκλαμβάνει ο συγγραφέας. Έτσι τουλάχιστον φαίνεται από μία πρώτη ματιά. Οι αιτίες των αντιφάσεων στην «ίλιγγιώδη» πορεία του ΠΑΣΟΚ πρós την έξουσία αναλύοντας: α) στην πολιτική κληρονομία του αντιδικτατορικού άγώνα, πράγμα πού, στό οργανωτικό πλαίσιο του κόμματος, άντιστοιχεί με την αντιδημοκρατικότητα κάποιων ομάδων πού τό στελέχωσαν. β) στόν πολιτικό λόγο των άλλων κομμάτων, εϋθεία άντανάκλαση του «βοναπαρτισμού» του ελληνικού πολιτικού συστήματος. γ) στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές του 1974, πού κρίνουν τόν έσωκομματικό συσχετισμό έξουσίας υπέρ των «παλααιοκομματικών». δ) στις εξελίξεις της ελληνικής πολιτικής οικονομίας, πού χαρακτηρίζεται από την «μικροαστικοποίηση» της.

Με καθοδηγητικό μίτο τους παραπάνω άξονες ο συγγραφέας παρακολουθεί τή γέννηση και άνάπτυξη του ΠΑΣΟΚ, ίχνηλατεί την έσωκομματική του ζωή, τροφοδοτώντας τόν άναγνώστη με πλούσιο πρωτογενές υλικό, προσωπικές και άλλες μαρτυρίες. Και κατά τή γνώμη μου προβαίνει σε κάποιες διαπιστώσεις ή και εκτιμήσεις οι οποίες είναι άρκετά ενδιαφέρουσες και θά μπορούσαν νά λειτουργήσουν παραγωγικά, ως πουμε «φιλόδοξα» χρησιμοποιώντας τή γλώσσα του, άν ήταν ένταγμένες σε ένα άλλο αναλυτικό πλαίσιο.

Άς παραθέσουμε μερικές: στην σύντομη ιστορική περιοδολόγηση στην όποία προβαίνει, έντοπίζει τό ΠΑΣΟΚ ως «ιδέα-έμβρυο» της κρίσης του 1960 (σελ. 30), δίνει ένα νόημα στην «χαρισματικότητα» του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ (σελ. 16 και άλλου) και τή σχέση του με τίς μάζες, άντιμετωπίζει με όξείες παρατηρήσεις τή «Διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου» (σελ. 89, 90, 91), άσκει κριτική στην «άνθρωπομορφική» κατανόηση της στρατιωτικής δικτατορίας (σελ. 101), αίτιολογεί τή «διπλοπρόσωπη» πρακτική του κόμματος ως άποτέλεσμα έσωκομματικών ίσοροπιών (σελ. 343-344), καθεθετεί μία διεισδυτική κριτική στις «κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ» του 1977 (σελ. 210), έπισημαίνει ότι ο «έθνικι-

σμός» άποτελέσει τό ένοποιητικό στοιχείο των τριών έσωκομματικών τάσεων (άριστεροί-παλααιοκομματικοί-τεχνοκράτες) (σελ. 91) και διαβάσει όρθά τίς κατά καιρούς τακτικές συμμαχίες του Παπανδρέου για τήν πολιτική έξόντωση των έσωκομματικών του αντιπάλων.

Ο προνομιακός τόπος συνάντησης και άνάδειξης αυτών των σημαντικών παρατηρήσεων, ως τό πουμε άλλη μία φορά είναι ή οργάνωση του κόμματος. Τά πάντα παίζονται εκεί ως εάν νά ήταν ή ίδια ή οργάνωση πού γέννησε τίς «τάσεις», τους «άρχηγούς» και τίς «ιδεολογίες». Χωρίς νά θέλω νά υποστηρίξω τό άκριβώς αντίθετο, ή οργάνωση εϋθεία άντανάκλαση των κοινωνικών συγκρούσεων, ή «συμπύκνωση των ταξικών αντιπαραθέσεων» (όλων;) της ελληνικής κοινωνίας στό ΠΑΣΟΚ (σελ. 53), πού έπικαλείται ο Μ. Σπουρδαλάκης φαίνεται νά ύπηρετεί μία καταρχήν νομιμοποιητική άρχή του διαβήματός του. Η κατάσταση δέν σώζεται βέβαια με άβασάνιστες έξισώσεις του τύπου, οι παλααιοκομματικοί έκφράζουν τή μικρή ιδιοκτησία κ.λπ.

Βρισκόμαστε λοιπόν άντιμέτωποι με μία διάχυτη ιδεολογία έπί του οργανωτικού, πού προσπαθεί νά χωνέψει τά πάντα, νά τακτοποιήσει τίς αντιφάσεις και τίς συγκρούσεις, νά καλύψει με τό οργανωτικό κέλυφος άκόμα και φαινόμενα πού καταφανώς λίγα έχουν νά μοιράσουν με τήν κομματική δομή.

Άς δοϋμε όμως τά πράγματα πιο συγκεκριμένα. Ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομέρειες τίς έσωκομματικές συγκρούσεις και τά άποτελέσματά τους, και τίς χαρακτηρίζει ως «οργανωτικές κρίσεις» ή και ως «πολιτικές κρίσεις». Σε τί συνίσταται όμως μία οργανωτική ή πολιτική κρίση του κόμματος;

Η κρίση του κόμματος εξαρτάται από τή μαζικοποίησή της; Τελικά: 'Υπάρχουν κάποια σταθερά κριτήρια πού νά έπιτρέπουν νά διαγνώσουμε τήν ύπαρξη της κρίσης, τήν ώρα της «έκρηξης» της, ή είναι τά άποτελέσματά της (τά πλήγματα πού καταφέρει στόν κομματικό κορμό, ή άποδοχή της από τήν κοινωνία εν γένει, κ.λπ.), πού κάνει τήν πλάστιγγα νά γέρνει πρós τή μία ή τήν άλλη πλευρά; Η μήπως τίποτα από όλα αυτά, αλλά κάτι άλλο και ποίο συγκεκριμένα;

— Είναι σαφές ότι ή υπό συζήτηση μελέτη πάνω στό «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» δέν μπορεί νά άναμετρηθεί με αυτά τά έρωτήματα για τόν άπλούστατο λόγο επειδή δέν τά περιέχει στόν καταρχήν πυρήνα της προβλη-

ματικής της. Πρόκειται όπως είπαμε για έναν ιδεότυπο, ο οποίος είναι γενικής χρήσης: απευθύνεται και ερμηνεύει το «κομματικό φαινόμενο» εν γένει, είτε πρόκειται για ένα άστικό είτε για ένα κομμουνιστικό κομματικό σχηματισμό. Για παράδειγμα μπορούμε να εξομοιώσουμε την «κρίση» με τη διαγραφή από το ΠΑΣΟΚ της ομάδας «Ξεκίνημα», και την κρίση που είχε ως συνέπεια το σχηματισμό μιας ομοιογενούς πολιτικά και ιδεολογικά ομάδας γύρω από το περιοδικό *Φυλλάδιο*;

Στό σημείο αυτό φαίνεται η αδυναμία της μελέτης του Μ. Σπουρδαλάκη. Και δεν αναφέρομαι προφανώς στο πολιτικό κόστος, που ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει ένα από τα κριτήρια που θα στοιχειοθετούσαν την έννοια της κρίσης.

Ίσχυρίζομαι λοιπόν ότι ο συγγραφέας εξετάζει το «κομματικό φαινόμενο» στην πλήρη αυτονομία του από τις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις, έστω και αν αναφέρεται σε αυτές, για να οικοδομήσει μία θεωρία για το πολιτικό κόμμα, που έχει πρόδηλα γκραμισιανή προέλευση (σελ. 348-349). "Ας δώσουμε ένα άλλο παράδειγμα: κατά τον συγγραφέα ο «μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός» υπήρξε μόνο ως προϊόν ορισμένων «ανεξάρτητων στελεχών και διανοουμένων της αριστεράς» (σελ. 106). "Ο καθένας θα μπορούσε να διαβάσει εδώ μία επικίνδυνη άγνοια της μεταπολιτευτικής κοινωνικής πραγματικότητας. "Όπως και να έχει όμως η μελέτη του Μ. Σπουρδαλάκη λίγο ή και καθόλου φαίνεται να επηρεάζεται. "Η για να τό ποδμε διαφορετικά: Είναι η στοιχειοθέτηση αυτής της «άγνοιας» που όχι μόνο επιτρέπει αλλά θα λέγαμε επιβάλλει την οικοδόμηση του κομματικού (= οργανωτικού) ιδεότυπου.

Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν δεν θα πρέπει να μās προβληματίζει το γεγονός της απουσίας ανάλυσης μιας καταστατικής έννοιας, με την ιδεολογική έννοια του όρου, για το ΠΑΣΟΚ: της Έθνικης Λαϊκής Ενότητας (Ε.Λ.Ε.). Η αναφορά στην Ε.Λ.Ε. (σελ. 251) γίνεται με ένα και μοναδικό στόχο: τό στόχο της υπέρβασής της. Στην αντίθετη περίπτωση ο συγγραφέας θα έπρεπε να δείξει αν υπάρχει κάποιου είδους σχέση ανάμεσα σε αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία στα πλαίσια του κομματικού σχηματισμού και στις «οργανωτικές κρίσεις» του. "Αλλά και στο σημείο αυτό τό οργανωτικό υπόδειγμα καιροφυλακτεί...

Στό ίδιο πλαίσιο επίσης εγγράφεται και μία άλλη άπουσία. Η Ε.Λ.Ε. είναι γνήσιο παιδί του θεωρητικού σχήμα-

τος Μητρόπολη-Περιφέρεια. Τόσο στό ίδιο τό θεωρητικό σχήμα όσο και κυρίως στις μορφές πρόσληψής του από τό ΠΑΣΟΚ και συνακόλουθα στις ιδεολογικές στάσεις που οργανώνει στό έσωτερικό του κομματικού σχηματισμού δεν γίνεται καμιά αναφορά!

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ότι οι «κρίσεις» του ΠΑΣΟΚ έκλαμβάνονται ως αντιθέσεις επί του οργανωτικού: τό αποτέλεσμα είναι η ιστορική περιολόγηση του κομματικού σχηματισμού να γίνεται υπό όρους μιας αριθμητικής της εξουσίας, της οργανωτικής εξουσίας, και όχι με όρους συσχετισμούς δυνάμεων όπου θά αναδείκνυαν την έννοια της πολιτικής συγκυρίας ως κυρίαρχο διαμορφωτή, αν και όχι καθοριστικό, πλαστοουργό των κάθε φορά διαμορφούμενων πραγματικότητων (π.χ. τί πράγμα ήταν αυτός ο μεταπολιτευτικός ριζοσπαστισμός, ποιά η ταξική κατάσταση της μικροαστικής τάξης, ή ιδεολογική της θέση κ.λπ.).

"Αν αυτές ήταν οι πιο σημαντικές διαπιστώσεις, οι πιο βασικές αδυναμίες, που τέμνουν σε όλα τά επίπεδα την υπό συζήτηση μελέτη, δεν σημαίνει ότι κάποιες άλλες που θά ακολουθήσουν στεροδνται ενδιαφέροντος, τουλάχιστον ένταγμένες σε μία «φιλόδοξη» προοπτική ανάλυσης του «φαινομένου ΠΑΣΟΚ».

"Ο Μ. Σπουρδαλάκης υποστηρίζει ότι τό ΠΑΣΟΚ έγκαινιάσε ένα νέο τύπου πολιτικής κινητοποίησης, εισάγοντας τις μάζες στην πολιτική, και σπαστικά κατά ένα μέρος τά παραδοσιακά δίκτυα «πολιτικής πελατίας».

Είναι φυσικά αδύνατο να καταπιαστούμε εδώ με αυτή την άπουση, που εξάλλου δεν είναι καθόλου καινούρια. Τό μόνο που μπορούμε να σημειώσουμε είναι ότι πίσω από αυτό τον ισχυρισμό λανθάνει ή θέση της εξωτερικότητας των μαζών σε σχέση με την πολιτική, τελικά μία αντίληψη πολύ συγκεκριμένη για την ταξική πάλη εν γένει. Πάντως αυτή ή αντίληψη θά μπορούσε να οδηγήσει τό συγγραφέα να προσκρούσει σε μία λαϊκιστική έκδοχή άνάγνωσης του ΠΑΣΟΚ, τύπου Λακλάου. Φαίνεται όμως πώς ή αναλυτική κατηγορία «οργάνωση» αδυνατεί να αναδείξει τό λαϊκιστικό φαινόμενο εν γένει. Αυτό όμως έχει ως συνέπεια να γίνεται υπέρβαση του φαινομένου με ένα σχόλιο πάνω στό φαινόμενο (σελ. 346).

"Αναλύοντας τις έσωκομματικές τάσεις ο Μ. Σπουρδαλάκης προβαίνει σε μία ενδιαφέρουσα κατάθεση. Θεωρεί ότι τό στοιχείο που τις ένοποιεί είναι ο έθνικισμός. Τό έθνικιστικό στοιχείο όμως δεν αποτελεί μόνο τό άποκλειστικό πρόσημο του μεταπολιτευτικού αντιαμερικανισμού, έστω και στην «έθνικοαμυντική» του διάσταση («Βυθίσατε τό Χόρα»), αλλά συνδέεται εξίσου τόσο με τις ύλικές ανάγκες της «έσωτερικής» άστικής τάξης (Πουλαντζάς) όσο και με τις άπαιτήσεις άσφάλειας της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης σε σχέση με την οικονομική κρίση, τό μπούμ του 1973, καθώς και με τον διαφανόμενο ανταγωνισμό σε ευρωπαϊκά πλαίσια. "Έτσι ή «έθνι-

Βιβλία
Ελληνική ή Ξένη
Λογοτεχνία
ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ
ΤΕΧΝΗ
Θέατρο-Κινηματογράφος
Χαρακτηριστικές

ΤΟ
ΚΟΥΤΙ
ΤΩ
ΠΝΔΡΑΣ

Εύρωπος 9 - Αθήνα
322396 - ΑΘΗΝΑ

«ΕΛΛΗΝΕΣ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
ΤΟΥ 1988»

Θέμα του μήνα:

κιστική» Ξεραση της μεταπολίτευσης είναι ένα φαινόμενο αρκετά σύνθετο με πολλαπλές κοινωνικές αναφορές. Άλλα και πέρα από αυτή τη συγκυριακή διαπίστωση υπάρχει ένα θέμα αρχής: η ταξική πρακτική της μικροαστικής τάξης, η λεπτομερειακή μελέτη των μερίδων της, η σχέση τους με τους μηχανισμούς αποβαίνει κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση των πολιτικών υποκειμένων «της». Αν ο Μ. Σπυρδαλάκης δεν παραγνώριζε τις διαφορούμενες μορφές έκφρασης αυτής της τάξης, αν δηλαδή διάβαζε τις μεταπολιτευτικές κοινωνικές συγκρούσεις υπό το φως της κοινωνικής ιστορίας και όχι με τα γυαλιά της ζύλινης «πολιτικής έπιστήμης» θα μπορούσε σε αυτό το επίπεδο να προβεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο θα αξιζε να σταθούμε είναι ο «χαρισματικός» χαρακτήρας του Α. Παπανδρέου. Ο συγγραφέας κατά τη γνώμη μου δίνει μια ουσιαστική απάντηση σε αυτό το πρόβλημα, θεωρώντας το πολιτικό πρόσωπο ως συμπύκνωση της πρότερης δράσης του, ξεκόβοντας δηλαδή μία κι έξω με τις...θεϊκές καταβολές του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι μία από τις «χαρισματικές» ιδιότητες του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ είναι ότι «εκφράζει το ριζοσπαστισμό του '60». Προφανώς υπαινίσσεται ότι «εκφράζει» τη γενιά της δεκαετίας του '60. Τι σημαίνει όμως «γενιά»; Και μάλιστα «πολιτική γενιά»; Πώς συγκροτείται αυτός ο όρος ως έπιστημονική έννοια και μπορεί να επενδυθεί στα δρώμενα της δεκαετίας

του '60; Άρκουν από μόνες τους οι αναφορές στον «Όμιλο Παπαναστασίου», στους «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και στην κεντροαριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου να καλύψουν αυτό το κενό; Άνάλογες έπισημάνσεις ισχύουν και για τη «γενιά του Πολυτεχνείου». Αν υπήρχε ένας προβληματισμός πάνω σε αυτά τα θέματα πιστεύω ότι η υπό συζήτηση μελέτη για το ΠΑΣΟΚ θα ήταν διαφορετική. Τουλάχιστον θα έθετε τα «οργανωτικά» προβλήματα του κόμματος διαφορετικά, και κατά συνέπεια άλλοι θα αναζητούσε το φωτισμό και την επίλυσή τους.

Στόν επίλογο του βιβλίου του ο Μ. Σπυρδαλάκης προβαίνει σε ένα σύντομο σχεδιάσμα μιας πολιτικής θεωρίας για το «κομματικό φαινόμενο», έκδηλα μπολιασμένης από στοιχεία της κοινωνιολογίας των οργανώσεων. Ο βασικός κορμός όμως αυτής της θεωρίας είναι η γκραμισιανή της προέλευση. Παρά ταύτα ελάχιστα έχει να κάνει με την γκραμισιανή προβληματική. Μάλλον ταυτίζεται με αυτό που ονομάστηκε γκραμισισμός, παρά με τη μαρξιστική κοσμοαντίληψη του Γκράμσι. Πράγματι η εξαγωγή μιας αυτόνομης θεωρίας επί του πολιτικού στοιχείου, ειδικότερα η θεωρητική κατασκευή μιας τυπολογίας των πολιτικών κομμάτων, από το έργο του Γκράμσι είναι το επίδικο αντικείμενο τόσο στον επίλογο του βιβλίου όσο και στον πρόλογο, έστω και αν δεν αναφέρεται ρητά. Μπροστά σε αυτή τη σκοπιμότητα συσκοτίζεται, αν δεν διαστρέφεται ή τεράστια προσφορά

του Ίταλου κομμουνιστή στοχαστή και αγωνιστή, πάνω στο πρόβλημα της σχέσης του κοινωνικού με το πολιτικό κίνημα. Χάνεται έντελώς από το προσκήνιο η θεμελιώδης διάκριση της «πολιτικής συγκυρίας» από την «πολιτική κατάσταση», που η κάθε μία κυφορεί τα ανάλογα πολιτικά κινήματα ή τις ανάλογες «δομές», για να χρησιμοποιήσουμε την όρολογία του Γκράμσι. Είναι η «πολιτική συγκυρία» που γεννά «δομές» ευκαιριακές, «δοπορτουμιστικές» κατά τον Γκράμσι, χωρίς στρατηγική προοπτική, που εγκωλπώνονται οι χαρισματικές προσωπικότητες. Αντίθετα οι «δομές» που γεννιούνται από την «πολιτική κατάσταση», είναι «οργανικά φαινόμενα» με μακρόπνοη ιστορική προοπτική, πέρα από αρχηγούς και διευθυντικές ομάδες... Μέσα σε αυτό και μόνο το πλαίσιο, μέσα σε αυτή τη διεισδυτική ύλιστική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και όχι στις εκπτώσεις της θεωρίας σε αναλυτική κατηγορία, έχει νόημα να διαλεχθούμε για τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση θα βολοδέρνονμε ανάμεσα στο «αριστερό και σοσιαλιστικό» ΠΑΣΟΚ των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης και το μετέπειτα άστικό με κεντροφιλελεύθερο προσανατολισμό ΠΑΣΟΚ.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

Τώρα -
 ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
 φθηνά ΠΟΛΥ φθηνά βιβλία

Έγκυκλοπαίδειες μισοτιμής
 Εύκολίες πληρωμής

ΛΗΠΟΣΤΑΝΟΙ ΛΟΥ - ΓΙΑ ΤΟ ΦΘΙΝΟ ΒΙΒΛΙΟ
 ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ 92, ΠΕΙΡΑΙΑΣ ΤΗΛ. 4112258

7 ΝΕΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΕΘΝΙΚΑ ΠΑΡΚΑ ΣΤΗΝ ΙΝΔΙΑ • ΑΝΤΑΡΚΤΙΚΗ • ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ • ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΕΣ • ΤΑ ΔΑΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Μάρτιος 1989 • τεύχος 53

Δημήτρης Παπαϊωάννου - Γουέην Χωλ: Χημικά όπλα. Μιχάλης Μοδινός - Γιώργος Ριτζούλης: Πράσινα κόμματα στον ευρωπαϊκό χώρο. Γιάννης Σχίζας: η αυτοκίνηση σε νέες περιπέτειες.